

MATERIAŁY DO DZIEJÓW DIECEZJI WŁOCŁAWSKIEJ CZASU WOJNY 1939—1945

(Cd.)

przypadkach ponad 20 km, gdzie funkcjonowały kościoły dla ludności polskiej. Śluby cywilne, zawierane wobec urzędu niemieckiego na miejscu, błogosławili duszpasterze w kościele po r. 1945. W czasie wojny rozpadły się 2 małżeństwa. Według (przesadnej) informacji z 13 I 1947 aż 65% ludności miało odwyknąć w wyniku wojny od uczęszczania do kościoła.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 w parafii istniało i działało, w oparciu o tamt. kościół i duszpasterza, 11 bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Świętej Trójcy, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej (w Kłotnie i w Baruchowie), Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary (2 koła), Pap. Dzieło Św. Piotra Apostoła (4 koła), Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W czasie okupacji wymien. instytucje musiały zawiesić działalność zewnętrzną, a niektóre w wyniku wojny zaginęły. Po zakończeniu działań wojennych (przed 23 XI 1948) wznowiono Bractwo Św. Trójcy (50 członków) i Żywy Różaniec (150 czł.) oraz powołano do życia Par. Oddział Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku rozpoczęcia wojny istniały i funkcjonowały na obszarze parafii 2 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Kłotnie i 4-oddz. w Kurowie. W Kłotnie religii nauczał ks. Połatyński, a w Kurowie nauczyciel świecki. Po 1 IX 1939 szkoła była otwarta tylko dla dzieci niemieckich. Oprócz proboszcza-katechety zginął w obozie niemieckim 1 nauczyciel.

11. Zbiory kulturalne. Akta parafialne, głównie księgi metryczne, zachowują się w **Archiwum** Diec. i na miejscu dopiero od r. 1824. Nie wiadomo czy oraz jakie były w tym względzie straty w samym Kłotnie.

Biblioteka parafialna albo Kat. Stow. Młodzieży, posiadająca w r. 1939 ok. 400 książek przeważnie treści religijnej i beletrystycznej, uległa w czasie okupacji rozproszeniu i zniszczeniu¹²⁷.

9. PARAFIA KLÓBKA

Kłóbka, kiedyś Kłobia Szlachecka, wieś. Parafia erygowana w XIII w. (według tradycji ok. 1155 r.).

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z grudnia 1946 r., wyk. przez admin. par. dra Franciszka Skalskiego, t. 1, k. 17—19; *Materiał do Rocznika 1949* z 16 I 1949, przysł. przez admin. par. Andrzeja Amrogowicza z Archidiec. Lwowskiej, t. 1, k. 33—38.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 99 (Kłóbka z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Kłóbka od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 66—67; *Rocznik 1939*, s. 47; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 74.

1. Kościół parafialny pt. św. Prokopa Męczennika, murowany z 2 poł. XVI w., przebud. w l. 1880—1881, stał zamknięty od 26 VIII 1940 do końca wojny. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, doznał uszkodzeń od warunków atmosferycznych. Naprawiano je od r. 1945. Z wewnętrznego wystroju świątyni Niemcy zabrali względnie zniszczyli krzyż procesyjny, 4 krzyże ołtarzowe, relikwiarz, 14 lichtarzy, 11 chorągwi i tyleż pokrowców na nie, 11 obrusów ołtarzowych, 5 dywanów, wieczną lampę.

1a. Zakrystia kościoła postradała w latach wojny monstrancję, 2 kielichy, 2 puszki, turybularz, srebrny komplet do aspersioni, 8 kap, 17 ornatów, baldachim, tuwalnię, umbrakulum, 5 alb, 16 komeż, 11 obrusów, księgi liturgiczne. Po zakończeniu działań wojennych starano się o rzeczy zastępcze lub nowe.

1b. Dzwonnica murowana została zburzona, a 2 dzwony uprzednio z niej zdjęte wywieźli okupanci. Obecnie na stalowej dzwonnicy wiszą również 2 dzwony, z których jeden pochodzi z rewindykacji dokonanej w r. 1948, a drugi z zakupu.

2. Kaplice w parafii. **Kaplica** publiczna, także pt. św. Prokopa M., na **cmentarzu** grzebalnym, odległym ok. 800 m od kościoła, drewniana, ponadstuletnia, została przez Niemców rozebrana. (Do wyjaśnienia pozostaje duplikacja wezwania dwóch budowli sakralnych w tej samej parafii). W r. 1948 wystawiono na poprzednim miejscu (star. ks. Amrogowicza) nową, murowaną kaplicę, której ołtarz nosi ten sam tytuł.

¹²⁷ Wiadomości autora do całego opisu par. Kłotno.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W ciągu okupacji na obszarze tej parafii świadomie zniszczono 12 **krzyży**, przydrożnych: we wsiach Kłóbka i Szewo po 3, Bilno i Unisławice po 2, Błędowo i Lutobórz po 1. W dn. 16 I 1949 stało w parafii 10 krzyży, ale nie dociekłem, które z nich były odbudowane. W tym samym czasie zburzyli Niemcy 6 **kapliczek** — po 1 w miejsc. Charchocin, Kłóbka, Lutobórz, Rzeżewo, Szewo, Unisławice. Dokumentacja z r. 1949 nie wspomina o istnieniu kapliczek na terenie parafii. Aż nie chce się wierzyć, żeby ani jednej nie przywrócono po wojnie. Łącznie 4 **figury** świętych zburzono we wsiach: Kłóbka, Szewo — 2, Unisławice. W dn. 16 I 1949 zapisano o istnieniu 2 figur w parafii, jednak nie wiadomo, czy te nie zostały zniszczone, czy tylko tyle odbudowano.

4. Duchowieństwo — administrator par. od r. 1936 ks. Teodor **Prokopowicz**, kapłan Diec. Łuckiej, ur. 17 IV 1897 w Łucku, wyśw. 4 I 1920. (Znowu nie wiadomo, czy bp Radoński świadomie posłał go do Kłóbki, gdzie dwie świątynie nosiły tytuł, od którego pochodziło jego nazwisko). Areszt. w Kłóbce 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczegli, nie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów z 14 X 1942. Dozwolone listy z obozów pisywał do siostry Eweliny Prokopowicz, przypuszcz. w Kłóbce. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów) — część tych rzeczy mogła uratować wspom. siostra, a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!¹²⁸.

Od 25 II 1945 pieczęć duch. nad par. Kłóbka na prawach proboszczowskich sprawował admin. pobliskiej par. Śmiłowice ks. Marian **Dławichowski**¹²⁹. Od jesieni 1945 r. tymcz. admin. parafii (do pocz. 1947) był ks. dr F. **Skalski** z Diec. Łuckiej¹³⁰.

4a. Plebania murowana i drewniana organistówka dostały się po 26 VIII 1940 w ręce niemieckie. W r. 1945 rewindykowali je parafianie w stanie podniszczonym.

4b. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939, poza tamtymi budowlami, ziemi proboszczowskiej 1,68 ha, łąki 1,12 ha, gruntu dzierżawionego 1,68 ha, tudzież budynki gospodarskie administratora par. i organisty. Podczas okupacji wszystko to przeszło do rąk niemieckich. Odzyskano je

¹²⁸ Rocznik 1939 wg spisu; (Roczniki Diec. Włocł. podają, że Prokopowicz był kapł. Archidiec. Mohylewskiej); Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 126—127; Jacewicz. Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW· AKDW, pers. 271 (Prokopowicza).

¹²⁹ AKDW· Nominacje księży, nr 38.

¹³⁰ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW, pers. ks. Skalskiego z l. 1945—1947, bez sygn.

w r. 1945 częściowo zdemastowane. Ks. Amrogowicz podał 16 I 1949, że beneficjum par. posiada 4 morgi ziemi przedwojennej oraz 7,45 ha nadanej mu w r. 1945 przez reformę rolną.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczbę katolików w parafii określono na 3657 osób. W okresie okupacji Niemcy wysiedlili 116 rodzin, z których do grudnia 1946 r. nie powróciło 5; w obozach niemieckich zginęło 8 osób, 1 z powodu wojny pozostaje w kalectwie, 9 straciło dach nad głową. W dn. 16 I 1949 parafia liczyła 3200 dusz.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 odprawiał nabożeństwa w kościele par., przy towarzyszących temu trudnościach, ks. Prokopowicz. Potem gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze niedzielne i świąteczne do sąsiedniego kościoła par. w Grabkowie — 5 km, którego admin. ks. Michał Szwabiński został uwięziony dopiero 6 X 1941. Później najgorliwsi wyjeżdżali w większe święta do Włocławka — ok. 25 km, gdzie odbywały się nabożeństwa dla katolickiej ludności polskiej. Ks. Skalski informuje (w grudniu 1946 r.), że większość parafian podczas wojny nie uczęszczała do kościoła, w następstwie czego aż ok. połowa odwykła od praktyk rel. W okresie okupacji rozeszło się 5 małżeństw, a innych 10 (do końca 1946) nie posiadało ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało w parafii, w oparciu o kościół i proboszcza, 10 następn. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Bractwo Najśw. Serca Pana Jezusa, Br. Niepok. Poczęcia NMP, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W czasie okupacji musiały one zaprzestać swej działalności zewnętrznej, a niektóre z nich w ogóle upadły z powodu wojny. Po zakończeniu działań wojennych (do 16 I 1949) reaktywowano z nich 3: Br. Niepok. Poczęcia (50 członków), Trzeci Zakon (70 czł.), Żywy Różaniec (18 kólek osób starszych, 8 kólek młodsz.).

10. Oświata pozakościelna. W roku rozpoczęcia wojny na terenie parafii istniały i funkcjonowały 4 wyznaniowe szkoły powszechne: 5-oddziałowa we wsi Bilno, 4-oddz. w Kłóbce oraz 2-oddz. w miejsc. Lutobórz i Rzezewo. Religii nauczało w nich nauczycielstwo świeckie. Po 1 XI 1939 jawne kształcenie dzieci polskich, także w aspekcie religijnym, stało się niemożliwe.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym znajdują się akta metrykalne od r. 1876 oraz inne w małej ilości. W Archiwum Diec. przechowują się metryki tej parafii od 1775 r. Jednak trudno powiedzieć, czy

oraz ile archiwaliów zginęło w samej Kłóbce. Przekaz z r. 1946 melduje, że przepadła kronika parafii prowadzona od r. 1800. Uważam, że to była tzw. księga rozporządzeń władz duchownych i świeckich dla tej parafii. Natomiast **biblioteka** parafialna, mająca w r. 1939 ponad 150 książek treści religijnej i beletrystycznej, przepadła w czasie okupacji ¹³¹.

10. PARAFIA KOWAL

Kowal, niegdyś Kowale, miasto. Parafia założona w poł. XII w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z 24 I 1947, t. 1, k. 20—22; *Materiał do Rocznika 1949* z 10 XII 1948, t. 1, k. 39—44. Obydwie dokumentacje wypeł. i przysł. prob. dr Ignacy Rudziński.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 111 (Kowal z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Kowal od r. 1945, bez sygn.; — *Rocznik 1938*, s. 67—68; *Rocznik 1939*, s. 47—48; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 74—75.

1. Kościół parafialny pt. św. Urszuli PM i Towarzyszek, murowany z l. 1604—1608, rozbud. w 1827—1829, doznał podczas działań wojennych 1939 r. uszkodzenia wieży, a nadto organ został zniszczony. Od 26 VIII 1940 do końca wojny obrócono go na spichlerz dla okolicy. Z tej przyczyny wystrój wewnętrzny świątyni wiele ucierpiał. Zresztą zabytkowy kościół, nie konserwowany w ciągu całej okupacji, doznał szkód od warunków atmosferycznych. Niemcy nakazali zdjąć z wieży kościelnej dzwony i wywieźli je. Zburzyli parkan wokół kościoła, a gruz polecili rozwieźć na drogi. Do r. 1948 naprawiano tu pilnie uszkodzenia w świątyni i na zewnątrz jej. W r. 1946 zakupiono 2 dzwony, które po konsekracji znowu zawieszono na wieży.

1a. Zakrystia kościoła utraciła podczas okupacji przedmioty najbardziej kosztowne, np. drogocenny biały ornat haftowany złotem.

1c. Cmentarz grzebalny. Spoczywają tu w czterech zbiorowych mogiłach ciała żołnierzy polskich, poległych w okolicy ok. 14 IX 1939. Oprócz tego zwłoki 47 żołnierzy rosyjskich zabitych w walkach wyzwoleniczych tej ziemi ok. 20 I 1945 ^{131a}.

2. Kościoły i kaplice w parafii:

2a. Kościół pt. św. **Rocha** Wyznawcy, murowany z pocz. XVII w., stojący na końcu miasteczka przy szosie do Lubienia Kuj., został przez

¹³¹ Wiadomości autora do całego opisu par. Kłóbka.

^{131a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 92.

Niemców już w r. 1939 wysadzony w powietrze. Po zakończeniu działań wojennych postawiono na tym miejscu krzyż.

2b. Kaplica (publiczna) **przedpogrzebowa**, murowana, położona w pobliżu kościoła par., również została przez okupanta zburzona.

2c. Kaplica (prywatna) pw. św. Krzyża, murowana, usytuowana na cmentarzu grzebalnym ponad grobowcem rodz. **Kretkowskich**, nie konserwowana w ciągu całej wojny, silnie ucierpiała od zmiennej pogody. Wprawdzie przetrwała pobyt Niemców w naszym kraju, ale od pewnego czasu już nie istnieje.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych — wszystkie na terenie parafii zniszczono w czasie okupacji; dokonali tego przeważnie miejscowi Niemcy. I tak **krzyży** zniszczono 16 — w Kowalu przy ul. Piłsudskiego oraz we wsiach: Bogusławice, Dębniaki — 2, Dobrzelevice, Gołaszewo — 2, Goreń Wielki, Krzewent, Przydatki Kowalskie, Rakutówek, Świerkowo, Telążna, Wieszawice, Wola Nakonowska — 2. Krzyż misyjny stojący przed kościołem uratowali przed świętokradztwem parafianie, przenosząc go na cmentarz grzebalny. Po wojnie (do 10 XII 1948) we wszystkich miejscowościach wystawiono nowe krzyże, w samym Kowalu 3. Moje źródła wspominają o zburzeniu tylko jednej **kapliczki** — Matki Boskiej Częstochowskiej przy ul. Piłsudskiego w Kowalu. W samym Kowalu zburzono również 6 **figur** świętych — przed kościołem par. 3: Serca Pana Jezusa, Matki Boskiej i św. Józefa; na cmentarzu grzeb. Niepok. Poczęcia NMP i Serca P. Jezusa przy kaplicy Kretkowskich; wreszcie św. Rocha W. przy drodze wiodącej do Czerniewic. W *Materiale* z 10 XII 1948 powiedziano, że w mieście znajduje się 7 figur. Jeżeli zaś chodzi o wsie parafii, nie posiadam danych ani o zaburzeniu figur, ani o ich przywracaniu po r. 1945.

4. Duchowieństwo parafialne:

Proboszcz — od r. 1931 ks. Józef **Mańkiewicz**, ur. 11 III 1876 w Białej Podlaskiej, wyśw. 2 VII 1899; w roku wybuchu wojny nadto mgr teol. i kanonik hon. kaliski. Uznany przez Niemców za chorego, otrzymał w lutym 1940 r. — pozwolenie na wyjazd do Generalgouvernement, a następnie zmarł w Warszawie już 6 III 1940, po operacji gardła. W czasie okupacji utracił znaczne mienie i książki (ok. 1000 tomów); wojna też pośrednio była przyczyną jego śmierci¹³².

Wikariusz — od 7 I 1939 ks. Tadeusz **Ziemski**, ur. 7 II 1914 we wsi Zaniemyśl pow. Środa Wlkp., wyśw. 17 XII 1938. Przypuszczalnie na po-

¹³² Rocznik 1939, s. 48; Kapłani, którzy oddali życie, s. 6;— ADW: AKDW, pers. 191 (Mańkiewicza),— Postać znana autorowi.

czątku 1940 r. przeniesiony przez wik. gen. Kulińskiego (w porozumieniu z uwięzionym bpem Kozalem i prał. Martuzalskim?) na tymcz. administratora dużej par. Warta (w dek. sieradzkim), pozbawionej wtedy kapłanów. Areszt. w Warcie 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Konstancyńowie a potem w obozie konc. Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 300 t.). Do kraju nie wrócił, ale pracował w duszpasterstwie polonij. w Niemczech Zach., USA i od r. 1953 w Brazylii, w której zm. 23 I 1971 jako proboszcz par. Jardim Alegre w Diec. Apucarana. Cześć jego pamięci ¹³³.

Z chwilą wyjazdu prob. Mańkiewicza do GG rządu w parafii objął w charakterze admin. tymcz. ostatni z trzech kapłanów będących w Kowalu w dniu rozpoczęcia wojny — prefekt Józefat **Domagała**, o którym szerzej będzie w p. 10 — o szkolnictwie.

Po wyparciu Niemców z granic diecezji prał. Borowski zlecił 26 II 1945 pieczę duch. nad par. Kowal (na prawach proboszczowskich) miejsc. rodakowi ks. Kazimierzowi **Zakrzewskiemu**, mianowanemu jednocz. wikariuszem par. św. Stanisława we Włocławku ¹³⁴. W dn. 14 III tr. administratorem parafii został ks. lic. Piotr **Zwierz** ¹³⁵, a po nim 11 IV 1945 ks. dr I. **Rudziński** ¹³⁶, przy którym wikariuszem od 12 IV tr. był ks. Andrzej **Graczykowski** ¹³⁷ — wszyscy czterej znani z cz. A tych materiałów.

4a. Plebania murowana i organistówka przeszły po 26 VIII 1940 pod zarząd niemiecki, pod którym w dalszych latach szczególnie ucierpiał dach na plebanii. Obydwa budynki odzyskano w r. 1945.

4b. Beneficjum par., w skład którego w r. 1939 poza wymien. domami wchodziło 5 ha ziemi plebańskiej oraz zabudowania gospodarskie, również przeszło w ręce Niemców. Rewindykowano wszystko po ich ucieczce z terytorium diecezji. Jednak 10 XII 1948 zapisano, że grunt beneficjalny obejmuje tylko 3 ha. *

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia wojny ilość katolików w parafii szacowano na 7000 osób. W czasie okupacji wysiedlono stąd 990 rodzin, z których do grudnia 1946 r. powróciło 630; w obozach niemieckich zginęło 1448 osób (liczba pewnie przesadzona), „na wolności” 304, kalekami

¹³³ Rocznik 1939, s. 48; O.J.P.: Ks. *Tadeusz Ziemiński*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 55: 1972, s. 98; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (zamieszcz. jako adminstrator par. Warta);— AKDW, pers. ks. Ziemińskiego, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

¹³⁴ AKDW. Nominacje księży, nr 62.

¹³⁵ AKDW: Nominacje księży, nr 144, 288.

¹³⁶ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 289.

¹³⁷ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 294.

zostały 24 osoby. W nadleśnictwie Kowal odbywały się w grudniu 1939 r. krwawe **egzekucje** ludności polskiej, przywożonej głównie z Włocławka. We wsi Telążna Leśna spalili Niemcy 6 I 1945 trzech Polaków razem z zabudowaniami ^{137a}. Pomimo tamtych strat, 10 XII 1948 (nieodpowiedzialnie) określono liczbę parafian znowu na 7000 osób.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 nabożeństwa odprawiali w kościele par., w trudnych warunkach i przy zmniejszającej się obsadzie personalnej duszpasterzy, księży Mańkiewicz, Ziemiński i Domagała. Potem — do 6 X 1941 sporadycznie przybywał tu ze mszą św. ks. Michał Szwabiński z sąsiedniego Grabkowa — 5 km, częściej jednak dochodzili do tamt. kościoła gorliwsi z pozostałych na miejscu wiernych. Później — aż do lutego 1945 r. najgorliwsi parafianie jeździli na msze odprawiane w niedziele i święta dla Polaków we Włocławku (15 km). W następstwie nie sprzyjających warunków wojennych, według przesadnej opinii ks. Rudzińskiego z 24 I 1947, ok. 50% ludzi odwykło od chodzenia do kościoła. Z tych samych względów 6 małżeństw nie zawarło w czasie okupacji ślubu kościelny.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na obszarze parafii, w oparciu o jej kościół i duchowieństwo, istniało i działało 10 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W okresie okupacji musiały one zawiesić działalność zewnętrzną, a znaczna część nie odżyła po r. 1945. Do 10 XII 1948 przywrócono: Apostolstwo Modlitwy (100 członków), Krucjatę (70 czł.), Żywy Różaniec (80 kółek) oraz założono Br. Straży Honorowej Najśl. Serca Pana Jezusa.

10. Oświata pozakościelna i katecheci. W roku wybuchu wojny na terenie parafii istniało i funkcjonowało 5 wyznaniowych szkół powszechnych: 7-oddziałowa w Kowalu, 5-oddz. we wsiach Goreń W., Kolonia Węśławska i Rakutowo, 4-oddz. w miejsc. Dębniaki. W szkole w Kowalu i którejs wsi religii uczył ks. Domagała, w innych miejsc. nauczyciele świeccy. Po 1 IX 1939 jawne nauczanie dzieci polskich, także religii, ustało. Oprócz prefekta 2 nauczycieli z parafii zabrano do obozów niemieckich, którzy tam zginęli.

Prefekt etat. w Kowalu i przypuszcz. wikariusz pomocniczy — od r. 1936 ks. Józefat Jan **Domagała**, ur. 27 IX 1902 we wsi Morsko pow. zawierciański, wyśw. 14 VI 1931. Po wyjeździe kan. Mańkiewicza do GG

^{137a} Eksterminacja ludności w Polsce, s. 84.

mianowany pewnie przez wik. gen. Kulińskiego (po uzgodnieniu z uwięzionym bpem Kozalem?) tymcz. administratorem tut. parafii. Areszt. w Kowalu 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, z którego wyzwol. 29 IV 1945. W latach wojny cierpiał za wiarę i ojczyznę, mocno nadwerzęzył zdrowie, utracił mienie i książki (ok. 500 t.). W ciągu półtora roku pracował w duszpasterstwie nad Polakami w Niemczech Zach. Po powrocie do kraju był od 1 XI 1946 proboszczem par. Kruszyn. Zm. 11 VI 1972 jako prob. i dziekan w Kłodawie, kanonik hon. kaliski, proboszcz-konsultor Kurii Diec. Cześć jego pamięci!¹³⁸.

Oprócz szkoły była czynna w Kowalu w r. 1939 wyznaniowa **ochronka** dla ok. 40 dzieci obojga płci. Instytucja ta nie mogła funkcjonować w czasie okupacji niemieckiej.

11. Zbiory kulturalne. W parafii przechowały się drobne akta kościelne z XIX w. oraz księgi metrykalne od r. 1718. W **Archiwum** Diec. metryk z Kowala nie ma. Stąd trudno powiedzieć, jakie akta parafia utraciła podczas wojny. Otrzymane źródła podają, że zaginęła kronika par. od r. 1529. Był to zapewne kopiańsz dokumentów kilku wtedy kościołów w Kowalu. Ale zostały zniszczone lub rozproszone 2 **biblioteki** kościelne w tym miasteczku. Pierwsza — parafialna im. Królowej Jadwigi (dawniejsza Polskiej Macierzy Szkolnej), licząca ok. 1000 t. Druga to Bibl. Kat. Stow. Młodzieży mająca ponad 300 książek. W obu wypadkach były to przeważnie rzeczy treści religijnej i beletrystycznej¹³⁹.

11. PARAFIA LUBIEŃ (KUJAWSKI)

Lubień Kujawski, dawniej Lubień, miasto. Parafia erygowana w poł. XIV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z 10 I 1947, t. 1, k. 23—27; *Material do Rocznika 1949* sprzed 18 I tr., t. 1, k. 45—48. Oba przekazy wyk. i dostarcz. prob. Zygmunt Przyjemski.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 128 (Lubień z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Lubień od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 68—69; *Rocznik 1939*, s. 48; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 75—76.

1. Kościół parafialny pt. Najśw. Serca Pana Jezusa, murowany z l.

¹³⁸ *Rocznik 1939* wg spisu; *Rocznik 1949*, s. 83; *Rocznik Diecezji Włocławskiej* [na] rok 1962, Włocławek Kuria Diec. (cyt. *Rocznik 1962*) wg spisu; *Ks. Józefat Domagała*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 56: 1973, s. 113—114; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (nazywany proboszczem w Kowalu);— AKDW, pers. ks. Domagały, bez sygn.,— Postać znana autorowi.

¹³⁹ Wiadomości autora do całego opisu par. Kowal.

1884—1886, w niedzielę 10 IX 1939 w czasie sumy był bombardowany przez samoloty niemieckie, na szczęście niezupełnie celnie. Uszkodzono wtedy dach na kościele i wieży, podmuch wiatru wyrwał główne drzwi świątyni, z wieży spadł zegar, wielki ołtarz doznał obrażeń i mur licznych wyszczerbień. Już w poł. września 1939 r. urządzili Niemcy na wieży punkt orientacyjny (świetlny) dla pobliskiego lotniska. W kościele początkowo założyli szpital wojskowy, a po 26 VIII 1940 obrócili go na spichlerz-magazyn zboża, mięsa, piwa, wódki, węgla, papy, żarówek itp. W międzyczasie w świątyni uszkodzono duże obrazy Matki Boskiej i św. Antoniego z Padwy, zniszczono organ i wykradzono z niego cynowe piszczałki. Z wnętrza kościoła zabrano lub zniszczono metalowy krzyż procesyjny, także 3 krzyże ołtarzowe, 36 niklowanych lichtarzy, 4 chorągwie, baldachim, 9 obrusów, 12 zacheuszek; wyrzucono relikwie z 4 portatyli i pacyfikału. Z wieży zdjęto 3 dzwony i wywieziono do Niemiec. Gustowne żelazne ogrodzenie kościoła i plebanii rozebrano i wywieziono. Podczas ofensywy styczniowej 1945 r. kościół doznał dalszych uszkodzeń i ogołocenia. Świątynia uszkodzona w czasie działań wojennych i nie konserwowana w ciągu okupacji, z kolei ucierpiała od warunków atmosferycznych. Do 18 I 1949 szkody wewnątrz i zewnątrz kościoła z grubszą naprawiono i wystawiono nowe ogrodzenie. W dn. 11 IX 1947 bp Radoński konsekrował tu 3 dzwony ufundowane przez parafian ¹⁴⁰.

1a. Zakrystia kościoła utraciła w czasie okupacji 2 monstrancje, puszkę, 10 kap i 20 ornatów z akcesoriami, bieliznę i księgi liturgiczne. Niemcy zniszczyli także komody na paramenty liturgiczne i bieliznę kościelną.

1c. Cmentarz grzebalny. Znajduje się tu zbiorowa mogiła 14 żołnierzy polskich, którzy polegli ok. 15 IX 1939 w okolicy Lubienia i wsi Kaliska ^{140a}.

2. Kaplice na terenie parafii:

2a. Kaplica półpubliczna we dworze rodz. Ciechomskich w **Lubieniu**, murowana, wystawiona po r. 1925, urządzona według projektu artysty malarza Tadeusza Okonia. Mimo szkód doznanych w czasie okupacji, ocalały w 2 jej oknach witraże wykonane przez Jana Rosena. Nacierający w styczniu 1945 r. żołnierze rozbili ołtarz i tabernakulum, a ich kobiety zabrały bogaty wystrój ścian. Po zakończeniu działań wojennych, już w 1945 r., osiedli w Lubieniu (star. ks. Przyjemskiego) Siostry Rodziny Maryi, które objęły kaplicę w posiadanie i doprowadziły ją do porządku.

2b. Kaplica półpubliczna we wsi **Kamienna** — 7 km od kościoła, we dworze drugiej rodz. Ciechomskich, murowana sprzed r. 1925, doznała w okresie właściwej okupacji większych uszkodzeń. Po wojnie uzyskała

¹⁴⁰ Kron. Diec. Włock., r. 41: 1947, s. 221.

^{140a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 92.

charakter publicznej, lecz gruntownej restauracji doczekała się dopiero w r. 1968¹⁴¹.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Na obszarze parafii zniszczyli Niemcy 21 **krzyży** — w Lubieniu duży na cmentarzu grzebalnym i 3 przy drogach, a we wsiach: Czaple, Dąbrowa, Durlęty — 2, Gagowy — 2, Janowo, Kaczawka, Kaliska, Kamienna, Kobyla Łąka, Kretków, Narty — 2, Olszowa Wola — 2, Rutkowice i Świerna. W tymże okresie okupacji zburzyli 5 **figur** świętych. Najpierw figurę Matki Boskiej stojącą na rynku naprzeciw kościoła. Ocalała mimo wybuchu bomby lotnictwa niemieckiego 10 IX 1939. Dopiero po wejściu nieprzyjaciela do miasteczka jeden z hitlerowców kamieniem rozbił głowę Najśw. Dziewicy. Cztery pozostałe figury zburzono w miejsc. Durlęty, Gagowy, Gliznowo i Rutkowice. W dn. 18 I 1949 na terenie parafii stało 13 krzyży i 2 kapliczki, ale nie wiadomo czy wszystkie nowe, czy też które ocalałe z zawieruchy wojennej. O figurach istniejących tu po r. 1945 niczego nie zawierają moje materiały.

4. Duchowieństwo parafialne:

Proboszcz — od r. 1937 ks. Tadeusz **Sypniewski**, ur. 21 XI 1881 we wsi Siąszyce pow. koniński, wyśw. 13 VI 1907 w Petersburgu, kand. teol. Areszt. w Lubieniu 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów z 28 V 1942. Korespondencję z obozów kierował do rodziny, która też otrzymała zaświadczenie o jego śmierci. (Ciekawilaby podana data zgonu!). W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 750 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!¹⁴².

Wikariusz i prefekt kontr. — od końca 1938 r. ks. Michał **Dobrzański**, ur. 29 IX 1912 w Kaliszu, wyśw. 17 XII 1938. Areszt. (razem z proboszczem) w Lubieniu 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie, a następ. w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W latach wojny utracił skromne mienie i książki (ok. 300 t.). Do kraju nie powrócił, lecz pozostał w duszpasterstwie polonij. w Niemczech Zach. Obecnie dr filoz. i proboszcz, zamiesz. w RFN — 48, Bielefeld-Stieghorst, an den Gehren 10¹⁴³.

¹⁴¹ Rocznik 1978, s. 193.

¹⁴² Rocznik 1939, s. 48; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 143—144; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind., gdzie też na s. 503 podano po dzisiejszemu: kandydat nauk teol.,— ADW AKDW, pers. 331 (Sypniewski).

¹⁴³ Rocznik 1939, s. 48; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind.; Rocznik 1978, s. 368;— AKDW, pers. ks. Dobrzańskiego, bez sygn.;— Osoba znana autorowi.

Po wyparciu Niemców z granic diecezji tymcz. pieczęć duch. w par. Lubień i Wola Pierowa pełnił od 26 II 1945 ks. Wincenty **Pawlak**, pochodz. z niedalekiego pow. łowickiego i przeznacz. tegoż dnia na wikariusza par. Konin¹⁴⁴. W dn. 6 III 1945 duszpasterstwo w obu tych parafiach powierzyła Kuria Diec. ks. Ignacemu **Bronszewskiemu**, prob. z pobliskiego Białotarska¹⁴⁵. Obszerniej o obydwu było powyżej. Stałego administratora otrzymał Lubień dopiero 12 III 1945 w osobie ks. Zygmunta **Przyjemskiego**, któremu jednocz. powierzono także obowiązki w sąsiedniej Woli Pierowej¹⁴⁶. Wyczerpująco będzie o nim pod par. Ciężen (w dek. słupeckim). Wikariusza par. Lubień otrzymała 26 III 1945. Był nim ks. Stanisław **Czernik** z Diec. Sandomierskiej¹⁴⁷, który jednak krótko tu zabawił.

4a. Plebania murowana z końca XIX w., stanowiąca również mieszkanie wikariusza, oraz drewniana organistówka z 2 poł. XVIII stul. przeszły po 26 VIII 1940 w ręce niemieckie i ucierniały w swym stanie w następnych latach. Plebanię rewindykowano na pocz. 1945 r., natomiast organistówka służyła jeszcze przez pewien czas wojsku jako kuźnia i punkt naprawy samochodów.

4b. Beneficjum par. Poza wspom. budowlami do beneficjum plebańskiego należały w r. 1939 3 ha ziemi ornej, część jeziora, przy którym stał kościół, oraz budynki gospodarskie. Wszystko to dostało się w r. 1940 Niemcom. Budynki w r. 1945 odzyskano, ale udział w użytkowaniu jeziora utracono. Na pocz. 1949 r. podano, że do beneficjum należy tylko 1 ha pola.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczbę katolików w parafii określano na 5300 osób. Według informacji pisarza miejscowej gminy (Lubień Kuj.), który pozostał na tym urzędzie również w okresie okupacji, z terenu parafii wysiedlono 195 rodzin: z Lubienia 25, ze wsi Czaple Nowe 10, Gagowy Nowe 60, Gagowy Stare 14, Henrykowo 6, Kaliska 15, Morzyce 30, Narty 5, Stępka 3, Uchodze 3, Walentowo 8. Niemcy usunęli także z majątków ziemian: Ciechomski z Lubienia, Ciechomski ze wsi Kamienna, Ciechomski — Rutkowice, Multański — Kaliska, Skotnicki — Świerna, Suchara — Czaple, Sulimirski — Janowo, Wójdecki — Olszowa Wola, Zakrzewski — Kobyla Łąka. Z wymien. powróciła w r. 1945 tylko p. Sucharowa. Z innych wysiedlonych nie powróciło na teren parafii 15 osób, w obozach niemieckich zginęło 10, do kalectwa przyprowadzono 12. Przed 18 I 1949 parafia liczyła 5072 katolików.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 pracowali, w ciężkich wa-

¹⁴⁴ AKDW: Nominacje księży, nr 58.

¹⁴⁵ AKDW: Nominacje księży, nr 106.

¹⁴⁶ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 127.

¹⁴⁷ AKDW. Nominacje księży, nr 208.

runkach okupacyjnych, przy kościele księża Sypniewski i Dobrzański. Po ich uwięzieniu gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian uczęszczali na msze św. niedzielne do sąsiedniej parafii Wola Pierowa — 9 km, której administrator ks. Karol Małek pozostawał „na wolności” pewnie do jesieni 1941 r. Potem chyba rzadko kto z tut. parafian bywał na jakimś nabożeństwie. Najbliższe miasta, w których kościoły były otwarte dla Polaków, to Włocławek — 30 km i Gostynin w Diec. Płockiej — ok. 27 km. W wyniku takich warunków — jak zaznacza ks. Przyjemski — ludzie tych okolic w znacznym stopniu odwykli od świętowania i uczęszczania do kościoła.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na obszarze parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 10 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej i Żeńskiej w Lubieniu i Gliznowie, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej w Nartach, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W latach okupacji nie mogły one działać zewnętrznie. Nie wiadomo, które z nich wskrzeszono po wojnie, kiedy to powołano do życia nowe organizacje: Caritas — pewnie w r. 1946 (30 członków), Krucjatę Eucharystyczną w 1947 (100 czł.) i Rycerstwo Niepokalanej (Militia Immaculatae) 1700 członków!

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na terenie parafii istniały i funkcjonowały 3 wyznaniowe szkoły powszechne — 7-oddziałowa w Lubieniu, 6-oddz. w Morzycach i 4-oddz. w Kaliskach. W Lubieniu uczył religii ks. Dobrzański, w pozostałych szkołach nauczyciele świeccy. Po 1 IX 1939 nie było w parafii jawnego nauczania dzieci polskich, a więc także religii. Oprócz wikariusza-prefekta 4 nauczycieli z parafii znalazło się w obozach niemieckich i wszyscy zginęli.

Wyznaniowe **przedszkole**, istniejące przed r. 1939 w Lubieniu dla dzieci obojga płci, przestało funkcjonować podczas okupacji.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym znajduje się znaczna ilość akt z XIX w. oraz księgi metrykalne od r. 1755. W Archiwum Diec. są liczne metryki tej parafii od r. 1738. Wydaje się przeto, że na miejscu nie zginęło wiele archiwaliów. Atoli **biblioteka** parafialna, posiadająca przed wojną (według opinii organisty) ok. 800 książek, zupełnie przepadła. Były tam głównie druki religijne i beletrystyczne¹⁴⁸.

12. PARAFIA PRZEDECZ

Przedecz, miasto. Parafia założona na przeł. XII/XIII w.

Zródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, wypełn. przez admin. par.

¹⁴⁸ Wiadomości autora do całego opisu par. Lubień Kuj.

Stanisława Zelman'a w końcu 1946 r., t. 1, k. 27a, 28—29; *Materiał do Rocznika 1949*, przysł. 10 i 14 I tr. przez prob. mgra Wincentego Dudka, t. 1, k. 50—52, 54.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 166 (Przedecz z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Przedecz od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 69—70; *Rocznik 1939*, s. 49; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 76—77.

1. Kościół parafialny pt. Św. Rodziny, murowany z l. 1902—1909, zamienili Niemcy w r. 1940 na skład przeróżnych rzeczy. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, poniósł szkody od warunków atmosferycznych, zwłaszcza wieże. Również wystrój wewnętrzny świątyni ucierpiał w tym czasie, m.in. zabrano z niej krzyże ołtarzowe i lichtarze. Po r. 1945 naprawiano wewnętrzne i zewnętrzne szkody spowodowane przez wojnę. W r. 1948 wyremontowano zdezolowane organy.

1a. Zakrystia kościoła utraciła w okresie okupacji monstrancję, 4 kielichy, 2 puszki, ornaty i kapy z dodatkami, baldachim, bieliznę kościelną i księgi liturgiczne.

1b. Dzwonnica murowana, zabytkowa ucierpiała w latach wojny od zmiennej pogody. Z dzwonnicy tej zabrali Niemcy dzwony. Po zakończeniu działań wojennych została odnowiona. Star. ks. Zelman'a parafianie nabyli na pocz. 1948 r. 3 nowe dzwony, które w maju tr. pokonsekrował sufr. Korszyński. W październiku 1948 r. rewindykowano jeden z dzwonów przedwojennych, imieniem Alojzy. Zanim zdobyto się na dzwony nowe, przejęto z kościoła ewangelickiego (nie mającego wtedy wyznawców) 1 dzwon. Jednak obecnie znajdują się w Przedczu 3 dzwony, a nie 5¹⁴⁹.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Na obszarze parafii Niemcy zniszczyli przynajmniej 10 krzyży — misyjny stojący przed kościołem od r. 1927; nadto w mieście krzyże przy ul. Hallera, Kłodawskiej i Sienkiewicza; wreszcie we wsiach: Dziwie, Rogoźno, Rybno, Zalesie, Zbójno i Żarowo. W Przedczu zburzono przy pl. Św. Wawrzyńca M. zabytkową figurę tegoż świętego, pewnie z XVIII w. W dn. 10 I 1949 ks. Dudek podał, że w obrębie parafii istnieje 16 krzyży i 3 kapliczki, ale nie łatwo powiedzieć, które są odbudowane, a jakie przetrwały ciężkie czasy wojenne.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1929 ks. Wacław Gajzler, ur. 29 IX 1877, wyśw. 29 VI 1901, proboszcz-konsultor Kurii Diec., historyk amator. W lipcu 1940 r. wysiedlili go Niemcy z plebanii na organistówkę.

¹⁴⁹ St. Czerwiński: *Praca wre*, „Ład Boży”, r. 5: 1949, nr 6, s. 4; *Rocznik 1978*, s. 158.

W dn. 26 VIII 1940 nie zabrało go gestapo, jako ciężko chorego, do obozu konc. Sachsenhausen (przez Szczeglin). Opatrzony św. sakramentami przez ks. Małką z Woli Pierowej, zmarł na miejscu 12 XII 1940. Pośrednio przecież także ofiara wojny. Cześć jego pamięci! Jakaś część jego książek dostała się w r. 1945 do Biblioteki Seminarium Duch.¹⁵⁰.

W Przedczu został areszt. 26 VIII 1940 ks. dr Józef **Bielowski**, wicebibliotekarz Seminarium Duch. we Włocławku, przyjaciel prob. Gajzler'a, któremu pomagał w duszpasterstwie. Informowałem o nim obszerniej w cz. A. O ks. **Tomczyku** będzie mowa niżej — przy szkolnictwie.

Po wyparciu Niemców z granic diecezji administratorem par. Przedecz mianowano 13 III 1945 ks. S. **Zelman'a** z Archidiec. Warszawskiej. Ponieważ odwoływał go później własny ordynariusz, otrzymał on zwolnienie z diecezji 30 X 1948¹⁵¹. W dn. 14 IV 1945 ks. Zelman otrzymał tymcz. wikariusza w osobie ks. Piotra **Orlickiego** z Archidiec. Mohylewskiej, który już jesienią tr. był tymcz. admin. par. Trąbczyn¹⁵².

4a. Plebania murowana i organistówka drewniana zostały przejęte przez Niemców, plebania już w lipcu 1940 r. W czasie długiej wojny uległy znacznej dewastacji. Rewindykowane na pocz. 1945 r., doczekały się rychło remontów.

4b. Beneficjum par., do którego poza wspom. domami wchodziło w r. 1939 3,64 ha ziemi plebańskiej i 4,40 ha dzierżawionej oraz budynki gospodarcze, także przeszły w ręce niemieckie. Odzyskano je ze stratami w r. 1945. W dn. 10 I 1949 proboszcz potwierdził ten sam stan posiadania gruntów.

5. Parafianie. W r. 1939 liczba katolików parafii wynosiła 5636 osób. Podczas okupacji z terenu parafii wysiedlono ok. 50% ludności, z której do grudnia 1946 r. 1/5 część jeszcze nie powróciła. W obozach niemieckich zginęło 8 osób, „na wolności” 3. Jakies krwawe **egzekucje** ludności polskiej odbyły się w rozrzuconej wsi Rybno (4 oddzielne miejscowości). W dn. 10 I 1949 parafia posiadała 5742 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Po wybuchu wojny duszpasterstwo w kościele parafialnym, przy wrogim nastawieniu do tej sprawy władz okupacyjnych, prowadził ks. Bielowski. Nie wiadomo, na ile pomagał mu chory

¹⁵⁰ Rocznik 1939 wg spisu; Kron. Diec. Włocł., r. 39: 1945, s. 27, 101; Kapłani, którzy oddali życie, s. 4 (błąd. data śmierci: 1941);— ADW: AKDW, pers. 69 (Gajzler);— Postać znana autorowi.

¹⁵¹ Spis kapłanów 1945, s. 4; Kron. Diec. Włocł., r. 42: 1948, s. 287;— AKDW, pers. ks. Zelman'a z l. 1945—1948, bez sygn.,— Osoba znana autorowi.

¹⁵² Spis kapłanów 1945, s. 12;— AKDW Nominacje księży, nr 320; AKDW, pers. ks. Orlickiego z l. 1945—1947, bez sygn.

proboszcz Gajzler. Ks. Tomczyk przed 1 IX 1939 odszedł do wojska. Po arestowaniu Bielowskiego i śmierci Gajzler'a gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się w niedziele do kościoła par. w Izbicy Kuj. — ok. 15 km, której proboszcz Paweł Guranowski pozostawał na miejscu do 6 X 1941. Później podróżowali do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (1 km od Izbicy), otwartej w ciągu całej okupacji. Ale większość nigdzie nie chodziła. Mimo to ks. Zelman nie żali się, jakoby w następstwie warunków wojennych odwykli od uczęszczania do kościoła. Śluby starali się zawierać wobec kapłana i w grudniu 1946 r. tylko 3 małżeństwa nie posiadały ślubu kość.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na obszarze parafii, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 7 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Matki Bożej Pocieszenia, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec (11 kółek). W latach wojny nie mogły one działać jawnie, a w r. 1945 nie wszystkie odżyły. Do 10 I 1949 reaktywowano: Chór Par. „Echo” (25 członków), Koło Ministrantów (27 czł.), Żywy Różaniec (9 kół niewiast, 11 kół panien, 1 koło młodzieńców). Po r. 1945 powstały nowe: Apostolstwo Modlitwy, Br. Trzeźwości, Par. Oddz. Caritas¹⁵³.

10. Oświata pozakościelna i katecheeci. W roku szk. 1938/39 istniały i funkcjonowały w parafii 4 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddz. w Przedczu, a we wsiach Dziwie i Żarowo 4-oddz., Zbójno 2-oddz. Religii w nich nauczał ks. Tomczyk. Po 1 IX 1939 nauka dla dzieci polskich w szkołach nie istniała; dla niemieckich była czynna szkoła w Przedczu. Oprócz prefekta straciło życie w latach wojny 2 nauczycieli.

Prefekt etat. i wikariusz pomoc. od 31 VIII 1938 ks. Józef Tomczyk, ur. 12 III 1908 we wsi Piątek Mały pow. kaliski, wyśw. 23 VI 1935. W sierpniu 1939 zgłosił się na kapelana WP, a potem zginął w bitwie pod Sochaczewem w poł. września tr. Utracił mienie i książki (ok. 500 t.), a przede wszystkim złożył życie Bogu i Polsce na polu chwały. Cześć jego pamięci! Jakaś część jego książek dotarła po wojnie do Biblioteki Seminarium Duch.¹⁵⁴

Ochronka wyznaniowa, funkcjonująca w Przedczu przed r. 1939 dla dzieci obu płci, została zamknięta podczas okupacji.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym zachowują się akta,

¹⁵³ Ład Boży, r. 5: 1949, nr 6, s. 4.

¹⁵⁴ Rocznik 1939, s. 49; Kron. Diec. Włocł., r. 39: 1945, s. 101, Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 153—154; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind. (na s. 507 błęd. rok święceń. 1939);— ADW: AKDW, pers. 356 (Tomczyk).

głównie metryki, od 2 poł. XIX w. W Archiwum Diec. we Włocławku są księgi metrykalne tej parafii od r. 1669. Wydaje się przeto, że na miejscu mogły zginąć jakieś archiwalia z przeł. XVIII/XIX w. Natomiast **Biblioteka Kat. Stow. Młodzieży**, licząca w r. 1939 kilkaset książek treści przeważnie religijnej i beletrystycznej, uległa zniszczeniu i rozproszeniu¹⁵⁵.

13. PARAFIA RÓZINOWO

Różinowo, wieś. Parafia erygowana w r. 1933.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z przeł. 1946/47 r., t. 1, k. 30—32; *Materiał do Rocznika 1949* z 25 XI 1948, t. 1, k. 55. Obie dokumentacje wyk. i dostarcz. przez admin. par. mgra Stanisława Anzorge; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 175 (Różinowo z l. 1933—1939); AKDW: Akta par. Różinowo od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 70; *Rocznik 1939*, s. 49; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 76—78.

1. Kościół parafialny pt. Chrystusa Króla, murowany, lecz nie wykończony, zburzyli Niemcy na przeł. 1941/42 r. Z otrzymanego materiału postawili prywatne budynki, a gruz kazali rozwieźć na drogi. Razem z murami budowlı został zniszczony i rozgrabiony cały wewnętrzny wystrój świątyni. Skonfiskowali również budulec zgromadzony (przez ks. Szymaka) na wykończenie kościoła. Po wyparciu nieprzyjaciela z okolic Włocławka — do czasu zbudowania nowej świątyni nabożeństwa odbywały się w drewnianym (poniemieckim) baraku. Kolejny nowy, murowany kościół wystawiono (star. ks. Anzorge) w l. 1945—1948. Konsekrował go pod tymże wezw. 10 X 1948 bp Radoński¹⁵⁶.

1a. Zakrystia (tymczasowa) utraciła przed r. 1941 monstrancję, kielich, 2 puszki, ornaty i kapy z akcesoriami, bieliznę kościelną i księgi liturgiczne.

3. Krzyże w parafii. W okresie okupacji Niemcy zniszczyli 2 krzyże (więcej może nie było) we wsiach Krzywa Góra i Leopoldowo. Przywrócono je przed 25 XI 1948.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1935 ks. Józef Szymak, ur. 1 VI 1893 we wsi Dłutów pow. łaski, wyśw. 9 VI 1918, patron Stow. Zyttek pw. św. Marty. Usunięty 10 X 1939 przez władze okupacyjne z Różinowa do Włocławka, gdzie został areszt. 7 XI tr. Przebywał w miejsc.

¹⁵⁵ Wiadomości autora do całego opisu par. Przedecz.

¹⁵⁶ Em.: *Różinowo*, „Ład Boży”, r. 4. 1948, nr 41, s. 3; [A. Turczynowicz] (at.): *Różinowo*, „Ład Boży”, r. 4: 1948, nr 44, s. 7—8; *Kron. Diec. Włocł.*, r. 43: 1949, s. 15.

więzieniu, w obozach przejśc. w Łądzie i Szczeglinie, w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, w którym zm. 26 II 1942 również z bólu moralnego, kiedy się dowiedział, że zburzono mu kościół, ukochane dzieło jego życia. Z obozów pisywał do siostry Anny Szymak we Włocławku. W latach wojny utracił mienie i książki (jakaś część tych rzeczy mogła uratować wspom. siostra), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁵⁷.

Od wyrzucenia Niemców z granic diecezji do urzędowego zakończenia wojny trzech kapłanów pracowało w tej małej, podmiejskiej parafii: ks. Stanisław **Piotrowski**, admin. sąsiedniej par. Lubanie, od 21 II 1945 ¹⁵⁸, ks. Marian **Chwilczyński**, pierwszy powojenny administrator, ale jednocz. wikariusz katedry we Włocławku, od 24 III tr. ¹⁵⁹ (obaj znani z cz. A tych materiałów), wreszcie ks. S. **Anzorge** z Diec. Częstochowskiej od 18 IV 1945. Ten ostatni także był obciążony wikariatem katedralnym i prefekturą we Włocławku ¹⁶⁰. Inkardynowany do diecezji przed r. 1962, zginął na posterunku duszpasterskim 21 III 1967 jako admin. par. Osiecinicy oraz mgr teol. i prawa kan., nie doczekawszy się dotąd życiorysu ¹⁶¹. Cześć jego pamięci!

4a. Plebania murowana, nie wykończona, dostała się pod zarząd niemiecki. Na początku 1945 r. korzystali z niej nowi duszpasterze w Rózinowie ¹⁶². Jeszcze 25 XI 1948 nie była ona zupełnie gotowa.

5. Parafianie. W r. 1939 parafia liczyła 1216 dusz. W latach okupacji wysiedlono z niej 6 rodzin, w obozach niemieckich zginęły 2 osoby i „na wolności” 2. W dn. 25 XI 1948 parafia posiadała 1252 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 7 XI 1939 odprowadzał w kościele, przy towarzyszących szykanach niemieckich, ks. Szymak. Po usunięciu go z tymcz. plebanii dojeżdżał do swojego kościoła na rowerze z Włocławka, okazując władzom okupacyjnym zaświadczenie o swoim zatrudnieniu w Rózinowie, wystawionym mu przez Kurię Diec. z podpisem bpa Kozala ¹⁶³. Po aresztowaniu ks. Szymaka dojeżdżał ze mszą św. niedzielą do Rózinowa, do czasu swego uwięzienia 26 VIII 1940, reformat Laurenty (imię chrz. Franciszek) **Korzonek** z klasztoru włocławskiego (zob. o nim pod par. św. Jana). Potem — aż do zakończenia wojny gorliwi pa-

¹⁵⁷ Rocznik 1939, s. 49; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 149—151; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW. AKDW, pers. 345 (Szymak).

¹⁵⁸ AKDW Nominacje księży, nr 24, 207.

¹⁵⁹ AKDW Nominacje księży, nr 206, 341.

¹⁶⁰ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW Nominacje księży, nr 342.

¹⁶¹ Kron. Diec. Włocł., t. 50. 1967, s. 207.

¹⁶² AKDW. Nominacje księży, nr 83.

¹⁶³ AKDW. Szczałki akt bpa Kozala, bez sygn.

rafianie udawali się na nabożeństwa niedzielne dla Polaków, odprawiane w kościele św. Jana we Włocławku, dawniej macierzystym. Ślubów bez księdza nie zawierali. W końcu 1946 r. 4 małżeństwa nie miały ślubu kośc. W następstwie wojny tylko mała część parafian odwykła od chodzenia do kościoła.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 w parafii były czynne Bractwo Żywego Różańca i Katolickie Stowarzyszenie Kobiet. Podczas okupacji musiały one zawiesić zewnętrzną działalność. Do 25 XI 1948 reaktywowano Żywy Różaniec (5 kółek) oraz założono Par. Oddz. Caritas. Inne źródło donosi o istnieniu na pocz. 1946 r. także Chóru Kościelnego¹⁶⁴.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniała tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, mianowicie 5-oddziałowa we wsi Krzywa Góra. Nie wiem kto w niej uczył religii (w l. 1928—1930 czynił to ks. Szymak rezydujący we Włocławku). Podczas wojny szkoła ta była zamknięta dla dzieci polskich¹⁶⁵.

14. PARAFIA WISTKA

Wistka, dawniej Wistka Szlachecka, wieś. Parafia założona przed r. 1496, sporadycznie zanikająca. Od r. 1968 parafia o nazwie **Smólnik**.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* sprzed 25 VIII 1947, t. 1, k. 33—35; *Material do Rocznika 1949* z 17 I tr., t. 1, k. 56—57. Oba przekazy sporz. i przysł. admin. par. Jerzy Janczur; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 225 (Wistka z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Wistka od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 71; *Rocznik 1939*, s. 49—50; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 78.

1. Kościół parafialny pt. św. Bartłomieja Apostoła, drewniany z r. 1788, będący jeszcze w dobrym stanie, rozebrali w całości w r. 1942 Niemcy. Z otrzymanych w ten sposób materiałów wystawili częściowo (beneficjalne) budynki gospodarskie. Razem ze zniszczeniem świątyni uległ zagładzie jej wystrój wewnętrzny. W l. 1947—1948 pobudowano (star. ks. Janczura) na fundamencie przedwojennej plebanii kaplicę publiczną zastępującą kościół¹⁶⁶.

1a. Zakrystia kościoła uległa w tym samym czasie rabunkowi i rozproszaniu. Szczegółowego wykazu strat nie nadesłano.

¹⁶⁴ Ład Boży, r. 2: 1946, nr 10, s. 5.

¹⁶⁵ Wiadomości autora do całego opisu par. Różinowo.

¹⁶⁶ *Wistka Kościelna*, „Ład Boży”, r. 2: 1946, nr 10, s. 5.

1b. Dzwonnica stojąca obok kościoła została rozebrana, a zdjęty przedtem z niej dzwon wywieziony w głąb Rzeszy. Do ostatnich lat nie mówi się o posiadaniu po wojnie przez parafię dzwonu ¹⁶⁷.

1c. Cmentarz grzebalny sprofanowano i spustoszone w latach wojny. Niemcy zniszczyli na nim wszystkie krzyże i pomniki, jako świadczące o polskości tej ziemi.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Zgodnie z otrzymanymi przekazami źródłowymi zniszczono na terenie parafii wszystkie krzyże przydrożne, kapliczki i figury. W dn. 17 I 1949 było tu 8 krzyży i 6 kapliczek (przypuszcz. z figurami). Można przyjąć, że odbudowano je po r. 1945.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1938 ks. Ludwik Mikuczewski, ur. 6 VII 1907 w osiedlu Planta pow. wołkowyski, wyśw. 14 VI 1931. Od 7 IX 1939 wycofywał się przed wojskami niemieckimi ku Warszawie. Po powrocie do parafii znajdował się w stałym niebezpieczeństwie, grożącym mu także ze strony licznych w tej okolicy volksdeutschów. Pewnie z tego powodu bp Kozal mianował go 11 X 1939 tymcz. administratorem par. Siniarzewo, której prob. Aleksęgo Hoffman'a zabili Niemcy już 10 IX tr., przy wkraczaniu do powiatu nieszawskiego. Jednocześnie skierował wspom. wikariusz gen. do Wistki o. Hołownię, o którym zaraz będzie obszerniej. Ks. Mikuczewski areszt. w Siniarzewie 21 X 1939, był więziony w Aleksandrowie Kuj. i Świeciu oraz w obozie przejśc. w Górnej Grupie, gdzie (w pobliskim lesie) rozstrzel. 18 XI 1939. W czasie wojny utracił mienie, książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁶⁸.

Na miejsce ks. Mikuczewskiego mianował bp Kozal 11 X 1939 do Wistki, w charakterze administratora czas., znajomego sobie franciszkanina konw. z klasztoru gnieźnieńskiego o. Bernarda (imię chrz. Władysław) **Hołownię** (ur. 30 V 1903 we wsi Porzeczce pow. grodzieński, śl. zak. w r. 1922, święc. 1929). W l. 1937—1938 był on nawet gwardianem w Nieszawie, a teraz (wycofując się przed frontem wojennym) znalazł się u krewnych we Włocławku. Z ich domu dojeżdżał na niedziele i święta do kościoła w Wistce. Areszt. w Wistce 8 XII tr., przebywał w więzieniu we Włocławku, skąd został zwol. po pewnym czasie. Potem pracował w nie znanych bliżej warunkach w duszpasterstwie polskim we Włocławku. Areszt. ponownie we Włocławku 8 II 1941, był więziony we Włocławku i Inowrocławiu, a później przebywał w obozie konc. Dachau, z którego

¹⁶⁷ Rocznik 1978, s. 71.

¹⁶⁸ Rocznik 1939, s. 50; Librowski, *Ofiary zbrodni*, s. 100—101, Jacewicz, *Woś: Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW: AKDW, pers. 206 (Mikuczewski); AKDW: Szczątki akt bpa Kozala, k. 3v.

wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W latach wojny utracił prywatne mienie i książki. Niemal rok pracował w duszpasterstwie polonij. w Niemczech Zach. Wrócił do Włocławka 19 III 1946 i został admin. par. Siniarzewo (znowu po Mikuczewskim). Inkard. do diecezji w r. 1953, zm. 16 I 1974 w szpitalu w Turku jako admin. par. Psary. Cześć jego pamięci! ¹⁶⁹.

Po wyparciu Niemców z granic diecezji admin. tymcz. par. Wistka mianowano 2 III 1945 ks. Adama **Śniechowskiego** ¹⁷⁰. W dn. 14 V tr. zastąpił go jako (pełny) admin. ks. Jerzy **Janczur** ¹⁷¹ — obaj znani z opisu Seminarium Duch.

4a. Plebania została przez Niemców spalona, pewnie w r. 1942. Na jej fundamentach zbudowano w l. 1947—1948 kaplicę publ. zastępującą kościół par. Równocześnie (przed 17 I 1949) wystawiono nową plebanię (4 pokoje i kuchnię). Organistówka ocalała przed zniszczeniem, ale dostała się w ręce niemieckie. Odzyskano ją po zakończeniu działań wojennych, lecz wymagała dużych remontów.

4b. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939, poza wymienionymi domami, również 5 ha ziemi ornej, 3 ha łąki, 2 ha lasu i 5 ha roli dzierżawionej, a oprócz tego budynki gospodarskie. Wszystko to w okresie okupacji dostało się Niemcom. W r. 1945 odzyskano beneficjum, w tym budynki nowe i stare, czekające na remonty (obora). W dn. 17 I 1949 administrator par. zapisał, że beneficjum posiada wszelkiej własności 18,6 ha.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczbę parafian określano na 1850 osób. W czasie okupacji wysiedlono 50 rodzin; wszystkie powróciły do sierpnia 1947 r. W obozach niemieckich zginęło 8 osób, kalectwa nabawiło się 15, tyleż utraciło dach nad głową. W dn. 17 I 1949 ks. Janczur podał 2800 dusz, ale przypuszcz. chciał napisać 1800.

6. Duszpasterstwo ogólne. Jesienią 1939 r. pracowali w parafii, przy nie sprzyjających warunkach politycznych, kolejno ks. Mikuczewski i o. Hołownia. Po 8 XII 1939 kościół stał zamknięty, a w r. 1942 uległ rozbiórce. Z tego powodu gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze św. odprowadzane w niedziele i święta dla Polaków we Włocławku — ok. 20 km (do kościoła św. Jana i okresowo do Serca Je-

¹⁶⁹ Rocznik 1938, s. 275; Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 67; Rocznik 1949 wg ind., Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 110; [J. Olczyk] Ks.J.O.: Ks. Władysław Hołownia, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 58: 1975, s. 68—69;— AKDW: Szczałki akt bpa Kozala, k. 3v; ADW: AKDW, pers. 206 (Mikuczewski) k. 69—72; AKDW, pers. ks. Hołowni z l. 1946—1974, bez sygn.,— Postać znana autorowi.

¹⁷⁰ AKDW: Nominacje księży, nr 92, 413.

¹⁷¹ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 414.

zusowego). Jednak większość nigdzie nie chodziła. Stąd w poł. 1947 r. duszpasterz meldował, że na skutek wojny odwykło od uczęszczania na nabożeństwa ok. 180 osób, a 3 małżeństwa nie posiadają ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na terenie parafii, w oparciu o kościół i proboszcza, 10 bractw lub stowarzyszeń religijnych: Bractwo Narodzenia NMP, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Milicja Niepokalanej, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W latach okupacji zmuszone były do zawieszenia swojej działalności zewnętrznej. Także z tego powodu niektóre z nich zamarły. W dn. 17 I 1949 powiedziano, że z dawniejszych istnieje tylko Żywy Różaniec (9 kółek) i Koło Ministrantów. Jednak to ostatnie założono pewnie po r. 1945¹⁷².

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 3 wyznaniowe szkoły powszechne: 6-oddz. we wsi Smólnik oraz 4-oddz. w miejsc. Dąb i Ładne. Religii w szkołach nauczał proboszcz i osoba świecka. Po 1 IX 1939 dzieci polskie nie mogły uczęszczać do szkół. Zresztą budynki szkolne uległy zniszczeniu w 50%. Dla dzieci niemieckich szkoła była czynna. Podczas wojny zginął 1 nauczyciel.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym znajdują się akta, przeważnie metrykalne, od 2 poł. XIX w. W Archiwum Dłęc. we Włocławku przechowują się księgi metryczne od r. 1767. Biorąc pod uwagę tak stan aktowy, jak też fakt, że parafia nie istniała ciągle, dość trudno powiedzieć, ile straciła w czasie wojny ze swojej dokumentacji na miejscu. Atoli **biblioteka** parafialna, stanowiąca kontynuację Bibl. Pol. Macierzy Szk., posiadająca w r. 1939 ok. 300 książek przeważnie treści religijnej i beletrystycznej, uległa zniszczeniu i rozproszeniu¹⁷³.

15. PARAFIA WOLA PIEROWA

Przed wybuchem wojny: Województwo Pomorskie i Powiat Włocławski oraz Województwo Warszawskie i Powiat Kutnowski.

W okresie okupacji: Regierungsbezirk Hohensalza, Kreis Leslau und Kutno.

Wola Pierowa, wieś. Parafia erygowana w r. 1460. Druga erekcja w r. 1930.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił 14 I 1947 admin. par. Andrzej Amrogowicz z Archidiec. Lwowskiej, t. 1, k. 36—38;

¹⁷² Ład Boży, r. 2: 1946, nr 10, s. 5.

¹⁷³ Wiadomości autora do całego opisu par. Wistka.

Materiał do Rocznika 1949, który dostarczył 20 XI 1948 admin. par. Aleksander Winiarski, t. 1, k. 58—61.

Zróżdła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 231 (Wola Pierowa z l. 1930—1939); AKDW: Akta par. Wola Pierowa od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 71—72; *Rocznik 1939*, s. 50; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 78—79.

1. Kościół parafialny pt. św. Andrzeja Apostoła, murowany z poł. XVII w., odnow. w r. 1920, stał zamknięty od r. 1941. Nie konserwowany w czasie okupacji, ucierpiał od warunków atmosferycznych. W r. 1948 przeprowadzono znaczne remonty kościoła na sumę 80000 zł.

1a. Zakrystia kościoła została w tymże czasie częściowo rozgrabiona. Największe szkody poniosła odnośnie kap i ornatów z ich akcesoriami.

2. Kaplice w parafii. *Roczniki Diec. 1938, 1939* podają błędnie, jakoby na terenie par. Wola Pierowa znajdowała się kaplica prywatna we wsi Kamienna. Niniejszym prostuję, że wieś ta leżała przed rozpoczęciem wojny i obecnie tak samo w par. Lubień Kuj., pod którą też uwzględniłem tamt. kaplicę dworską (półpubliczną).

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W latach okupacji uległo zniszczeniu m.in. 5 **krzyży** przydrożnych: we wsi Kołomia — 3, Nowa Kołomia — 2. Równocześnie Niemcy zniszczyli 8 **figur**, które mogły być połączone z kapliczkami, w miejsc.: Błonie, Kąty — 2, Wola Pierowa — 3, Żądrosć, Zieleniec. W dn. 20 XI 1948 doniesiono, że na obszarze parafii istnieje kilka nowych krzyży i małych kapliczek, lecz nie wiem, które z nich są powojenne, a jakie ewent. ocalały sprzed r. 1939.

4. Duchowieństwo — administrator par. od r. 1936 ks. Karol **Małek**, salezjanin, ur. 8 XII 1888 we wsi Proboszczewice pow. łódzki?, wyśw. w r. 1928. Usunięty przez władze okupacyjne z parafii w r. 1941 (przyuszcz. przed ogólną branką księży w dn. 6 X) do Łodzi, być może za przyrzeczenie, iż nie będzie się zajmował duszpasterstwem. Jego losy wojenne nie są mi znane; może przebywał u rodziny. W latach wojny utracił mienie i książki. Po r. 1945 nie dał o sobie żadnej wiadomości do Kurii Diec. we Włocławku¹⁷⁴.

Po wypędzeniu Niemców z sąsiednich terenów — od 26 II 1945 duszpasterzował tu ks. Wincenty **Pawlak**, posiadający już nominację na wikariusza par. Konin¹⁷⁵, od 6 III tr. ks. prob. Ignacy **Bronszewski** z Białotarska¹⁷⁶ — obaj zarządzający także macierzystą par. Lubień Kuj. Od

¹⁷⁴ *Rocznik 1939* wg spisu;— ADW: AKDW, pers. 189a (Małek).

¹⁷⁵ AKDW: Nominacje księży, nr 58.

¹⁷⁶ AKDW: Nominacje księży, nr 106.

12 III, z ponowieniem 10 VII 1945, pieczęć duch. nad par. Wola Pierowa sprawował admin. par. Lubień ks. Zygmunt **Przyjemski** (do 30 VII 1945) ¹⁷⁷.

4a. Plebania murowana przeszła w r. 1941 w ręce niemieckie. Odzyskano ją w r. 1945 z widocznymi uszkodzeniami.

4b. Beneficjum par., składające się w r. 1939 z 5 ha ziemi ornej i budynków gospodarskich, również posiadli Niemcy. Po rewindykacji w r. 1945 stwierdzono zniszczenia w budynkach, zwłaszcza odnośnie stodoły. W dn. 20 XI 1948 ks. Winiarski podał, że beneficjum posiada tylko 3,5 ha gruntu rozdrobnionego aż na 7 części.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczbę katolików tej parafii szacowano na 1215 osób. W okresie okupacji z terenu parafii wysiedlono 32 rodziny, a 7 mężczyzn wywieziono na roboty do Niemiec. Po zakończeniu działań wojennych wszyscy powrócili. W dn. 20 XI 1948 zanotowano, że parafia posiada 1100 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne pełnił przy swoim kościele aż do października 1941 r. ks. Małek. Z jego usług religijnych korzystali także wierni parafii sąsiednich — Chodcza, Lubienia i Przedcza, którzy już w r. 1940 postradali swoich duszpasterzy (najpóźniej 26 VIII 1940). Od r. 1941 ludzie raczej nie chodzili do żadnego kościoła, i także z tego powodu znaczna ich liczba odwykła od uczęszczania na nabożeństwa. Ale ślubów bez kapłana nie zawierali, chociaż do najbliższego księdza mieli od 25 do 35 km (Włocławek, Izbica Kuj., Gostynin w Diec. Płockiej).

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 w granicach parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 6 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Katolickie Stow. Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Krucjata Eucharystyczna i Żywy Różaniec. W czasie okupacji nie mogły one działać zewnętrznie. Większość z nich nie powstała po wojnie do nowego życia. W r. 1945 wskrzeszono Żywy Różaniec (5 kółek) i założono Par. Oddz. Caritas (22 członków).

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na terenie parafii istniała tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, mianowicie 4-oddziałowa w samej Woli Pierowej. Przed wojną i zaraz po wojnie nauczał w niej religii administrator parafii. Po 1 IX 1939 była zamknięta dla dzieci polskich ¹⁷⁸.

¹⁷⁷ AKDW: Nominacje księży, nr 127, 490, 532.

¹⁷⁸ Wiadomości autora do całości opisu par. Wola Pierowa.

II. DEKANAT BRZESKI

Dziekan ks. Stefan Kuliński, admin. par. Brześć Kuj.

1. PARAFIA BRZEŚĆ KUJAWSKI

Brześć Kujawski, miasto. Parafia założona na przeł. XI/XII w. (w Starym Brześciu).

§ 1. PION DIECEZJALNY

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą przed 25 VIII 1947 wypełnił wik. zast. Marian Sujkowski, t. 1, k. 39—41; *Material do Rocznika 1949*, który przed 30 XI 1948 przysłał admin. par. Marian Suski, t. 1, k. 62—69.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 23 (Brześć Kuj. z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Brześć od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 72—74; *Rocznik 1939*, s. 50—51; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 80—81.

1. Kościół parafialny pt. św. Stanisława Biskupa, murowany z poł. XIII w., później spalony i przebud.; w 1 poł. września 1939 r. uszkodzony w ścianach od pocisków artyleryjskich. Jeden witraż został zupełnie zniszczony, a drugi uszkodzony. W r. 1941 zamieniono go na spichlerz. Nie konserwowany w ciągu całej wojny, doznał uszczerbków od warunków atmosferycznych. W okresie okupacji utracił wiele z wewnętrznego wystroju, m.in. ubiór ołtarzy oraz 10 chorągwi i sztandarów. Istotne szkody wewnętrzne i zewnętrzne naprawiono przed 30 XI 1948.

1a. Zakrystia kościoła poniosła w latach wojny wielkie straty. Niemcy zabrali z niej względnie zniszczyli monstrancję, 3 kielichy, puszkę, relikwiarz, 10 kap i 40 ornatów z dodatkami, bieliznę kościelną, księgi liturgiczne.

1b. Dzwonnica murowana uległa w tymże czasie pewnej dezolacji. Z dzwonnicy tej, a może również z kościoła, polecili Niemcy zdjąć 4 dzwony, które wywieźli. W dn. 30 XI 1948 administrator par. zanotował, że na dzwonnicy znajdują się 2 sygnaturki. Ostatnio zaś podano, że kościół posiada 2 dzwony¹. Przeto pozostaje do zbadania, czy są to identyczne obiekty.

1c. Cmentarz grzebalny. W dn. 20—21 I 1945 żołnierze polscy i rosyjscy toczyli walki wyzwolenicze w okolicy Brześcia. Na miejsc. cmentarzu znajdują się ich groby i pomnik^{1a}.

¹ Rocznik 1978, s. 218.

^{1a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 92.

1d. Dom katolicki w Brześciu i dom parafialny w Miechowicach — 7 km od kościoła, oba murowane, dostały się w ręce niemieckie i doznały szkód w latach wojny. W r. 1948 budynek w Brześciu znajdował się jeszcze w użyciu instytucji świeckiej. Odnośnie domu w Miechowicach były plany remontu i urządzenia tam kaplicy publ.

2. Kościoły i kaplice na terenie parafii:

2a. Kościół poddominikański pt. św. **Michała** Archanioła będzie omówiony niżej — w pionie zakonnym pod domem Sióstr Elżbietanek.

2b. Kaplica publiczna, murowana istniała jeszcze w r. 1939 na **cmentarzu** grzebalnym. Widocznie podczas okupacji doznała większej ruiny, skoro żadne źródło powojenne o niej nie wspomina.

2c. Kaplica półpubliczna w Przytułku Starców we wsi **Rzadka Wola** zostanie uwzględniona niżej — w pionie zakonnym pod domem Sióstr Rodziny Maryi.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Podczas wojny Niemcy zniszczyli krzyż misyjny stojący przed kościołem par. od r. 1927, a oprócz niego na terenie parafii 30 **krzyży** przydrożnych. W samym Brześciu zburzyli przy różnych ulicach 4 **figury** świętych, a w granicach parafii nadto 7. Nowy krzyż misyjny postawiono triumfalnie (po odprawionych misjach) 6 VI 1948². Natomiast nową figurę Matki Boskiej we wsi Pikutkowo poświęcił 8 VI 1948 bp sufr. Korszyński³. Do 30 XI 1948 przywrócono na obszarze tej parafii 14 krzyży i 12 figur.

4. Duchowieństwo parafialne:

Administrator par. (prepozytem od r. 1578 była Kapituła Włocławska) od 1902 ks. Stefan **Kuliński**, ur. 7 XII 1873 we wsi Bliźna Wola pow. kol. ski, wyśw. 19 IX 1896; w roku wybuchu wojny nadto kanonik włocławski, tajny szambelan papieski, dziekan brzeski, proboszcz-konsultor Kurii Diec., zast. czł. Zarz. Bratniej Pomocy Duchowieństwa i delegat Biskupa do tegoż zarządu, rektor kościoła poddominik. w Brześciu, historyk amator, odzn. Zł. Krzyż. Zasługi. Po uwięzieniu bpa sufr. Kozala (7 XI 1939) wikariusz gen. (z nominacji bpa Radońskiego) na północną część diecezji. Areszt. w Brześciu w marcu 1940 r., przebywał w więzieniu we Włocławku, skąd zwol. w maju lub w czerwcu tr. Kontaktował się z bpem Kozalem więzionym we Włocławku i Łądzie, po którym miał największy udział w rządach diecezją czasu okupacji (o czym opowiedziałem szerzej w cz. A). Areszt. ponownie w Brześciu 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie i w obozie konc. Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp.

² Żuk.: *Brześć Kujawski*, „Ład Boży”, r. 4: 1948, nr 27, s. 7.

³ Por. przyp. 2; Kron. Diec. Włocł., r. 42: 1948, s. 302.

inwalidów z 18 V 1942. Korespondencję z obozu kierował do p. Marii Zmierzak przypuszcz. w Brześciu. W latach wojny utracił znaczne mienie i książki (ok. 1000 tomów), przeznaczone w testamencie z 29 X 1939 dla Biblioteki Seminarium Duch., przede wszystkim zaś oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁴.

Wikariusz — powtórnie od r. 1939 ks. Franciszek **Czarnecki**, ur. 15 IX 1909 w Kaliszu, wyśw. 14 VI 1936, kapelan ochotnik w kampanii wrześniowej 1939 r. Areszt. w Brześciu w marcu 1940 r. (razem z Kulińskim), przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozach przejśc. w Łądzie i Szczeglinie, wreszcie w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie zm. 15 III 1943. W czasie wojny utracił mienie i książki (ok. 300 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁵.

Prefekci — ks. Stefan Goszczyński i ks. Stanisław Kempniński zostaną omówieni niżej w p. 10.

Po wyparciu Niemców z granic diecezji rządcą jej prał. Borowski zlecił 19 II 1945 duszpasterstwo w Brześciu, z rezydencją tamże, admin. sąsiedniej par. Wieniec ks. Stanisławowi **Gemlowi** (Gemel), który tytuł tymcz. admin. par. Brześć utracił dopiero 7 IV tr.⁶. (Obszerniej o nim będzie pod par. Grzymiszew w dek. tuliszkowski). W dn. 23 III 1945 administratorem parafii został prof. i p.o. rektor Seminarium Duch. ks. dr Adam **Jankowski** (znany z cz. A), piastujący to stanowisko do 1 II 1947 ⁷. Pierwszym powojennym wikariuszem par. Brześć był od 24 do 30 III 1945 ks. mgr Michał **Poradowski** ⁸ (również opisany w cz. ogólnej tych materiałów). W dn. 4 IV 1945 jego następcą, z tytułem wik.-zast., został ks. Marian **Sujkowski**, urzędujący tu do 1 III 1947 ⁹ (którego szerzej przedstawię pod par. Koło).

4a. Plebania murowana, służąca za mieszkanie także wikariuszowi, dostała się w r. 1941 w ręce niemieckie. Odzyskano ją w r. 1945 z pewnymi ubytkami w stanie zachowania.

⁴ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 83—85; Korszyński: *Jasne promienie*, wg wykazu; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV (s. 473 błęd. data mies. święceń. IV i brak wiad. o pierwszym uwięzieniu);— ADW AKDW, pers. 171 (Kuliński).

⁵ Rocznik 1939, s. 51; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 23—24; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— Akta pers. ks. Czarneckiego z AKDW zaginęły w czasie wojny.

⁶ AKDW. Nominacje księży, nr 11, 186, 265.

⁷ Spis kapłanów 1945, s. 4; Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 51,— AKDW: Nominacje księży, nr 197.

⁸ AKDW: Nominacje księży, nr 205, 226.

⁹ Spis kapłanów 1945, s. 4; Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 50;— AKDW: Nominacje księży, nr 231.

4b. Beneficjum par., składające się w r. 1939 z 3,4725 ha ziemi plebańskiej, z 9 ha gruntu dzierzawionego oraz z budynków gospodarskich, objęli w r. 1941 Niemcy. Rewindykowane po wojnie w stanie częściowo zdewastowanym. Przed 30 XI 1948 ks. Suski podał, że beneficjum posiada 6 morgów ziemi uprawnej i 2 m. łąki pochodzącej z zapisu testament. ks. Kulińskiego.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczba katolików parafii wynosiła 8724 osoby. W czasie okupacji wysiedlono z terenu parafii ok. 300 rodzin, które powróciły przed 25 VIII 1947. W obozach niemieckich zginęło 30 osób, „na wolności” ok. 1000 (liczba przesadna), 10 zostało kalekami; 30 rodzin straciło dach nad głową. Skądinąd wiadomo, że w listopadzie lub grudniu 1939 r. Niemcy **rozstrzelali** w lesie pod Józefowem kilkudziesięciu mieszkańców Brześcia. Po wojnie zwłoki ich przeniesiono na cmentarz par., a miejsce kaźni upamiętniono pomnikiem i tablicą^{9a}. Ok. 30 XI 1948 parafia liczyła 7511 dusz. W samym Brześciu istniało w l. 1941—1942 getto (żydowskie)¹⁰.

6. Duszpasterstwo ogólne. Po 1 IX 1939 pracowali w obydwu kościołach Brześcia, w trudnych warunkach okupacyjnych, księża Kuliński, Czarnecki i Kempniński. Od 6 X 1941 do końca wojny kościół par. stał zamknięty. Gorliwsi spośród pozostałych na miejscu parafian udawali się wtenczas w niedziele i święta na msze do Włocławka — 15 km, gdzie przystępowali do sakramentów i chrzcili dzieci. Ślubów bez kapłana poważnie nie zawierali. W następstwie takich warunków wojennych duża część parafian odwykła od uczęszczania na nabożeństwa, 13 małżeństw rozwiódło się, 10 pozostawało bez ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na obszarze parafii, w oparciu o kościoły i duszpasterzy, 15 następujących bractw i stowarzyszeń religijnych: Arcybractwo Różańcowe, Arcybr. Straży Honorowej Najśl. Serca Jezusowego, Bractwo Miłosierdzia Bożego, Chór Parafialny, Dzieło Św. Dzieciństwa Pana Jezusa, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej (3 oddziały), Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej (4 oddz.), Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Stow. Robotników Chrześcijańskich, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W okresie okupacji instytucje te nie mogły działać jawnie, a w r. 1945 większość z nich nie doczekała się wskrzeszenia. Ok. 30 XI 1948 powiedziano, że istnieje tylko Caritas, założ. przypuszcz. w r. 1945 (80

^{9a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 92.

¹⁰ Obozy hitlerowskie, s. 119, poz. 372.

członków), a z przedwojennych: Chór Par., Koło Ministr. (50 chłopców), Krucjata Euchar. (150 dzieci), Żywy Różaniec (38 róż).

9. Miłosierdzie chrześcijańskie skomasowano w § 2 — zakonnym.

10. Oświata pozakościelna i katecheci. W roku szk. 1938/39 istniały i funkcjonowały na terenie parafii następn. szkoły wyznaniowe: Szkoła Rolnicza Męska w Starym Brześciu, Szkoła Zawodowa Doksztalcająca w Brześciu Kuj. oraz szkoły powszechne — dwie 7-oddziałowe w Brześciu, 6-oddz. we wsi Rządka Wola, 5-oddz. w miejsc. Guźlin oraz 4-oddz. we wsiach Miechowice i Pikutkowo. Wszystkie one po 1 IX 1939 nie rozpoczęły jawnie nauczania. W latach wojny zginęło w parafii 12 nauczycieli świeckich.

W szkole rolniczej (od r. 1924) i zawodowej uczył religii ks. szamb. **Kuliński**, a w szkołach powszechnych dwaj prefekci: Stefan Goszczyński i Stanisław Kempieński.

Ks. **Goszczyński**, prefekt etat. od r. 1933, został mianowany w 2 poł. sierpnia 1939 r. proboszczem par. Dobrosołowo (w dek. słupeckim). Ponieważ nową placówkę objął przed wybuchem wojny, tam znajduje się jego biogram za ten okres czasu. Na jego miejsce do Brześcia był przeznaczony jakiś kapłan, ale nie objął stanowiska z powodu rozpoczęcia się wojny.

Ks. Stanisław **Kempieński** — prefekt etat. od r. 1937, ur. we wsi Dębowa Góra pow. olkuski, wyśw. 19 VI 1932; z nakazu władz niemieckich stawił się ok. 21 X 1939 we Włocławku, gdzie został areszt. i wywieziony do jednego z obozów (przejśc.) w Prusach Wschodnich, w którym zmarł na przeł. 1939/40 r. Podczas wojny utracił mienie i książki (ok. 400 t.), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!¹¹. (Tak to zginęli w obozach niemieckich wszyscy czterej kapłani z Brześcia Kuj., których rok 1939 zastał w tym miasteczku!).

Trzy **przedszkola** wyznaniowe, istniejące w r. 1939 w Brześciu dla dzieci obu płci: parafialne, miejskie i fabryczne w cukrowni, nie mogły funkcjonować w czasie okupacji.

W sam dzień urzędowego zakończenia wojny (9 V 1945) prefektem szkół w Brześciu (gdzie zdaje się powstało świeżo także liceum ogólnokształcące) mianowano ks. Stanisława **Burzyńskiego**, salezjanina, który do 1 VIII 1948 pełnił w tej parafii również inne obowiązki¹².

¹¹ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 62—63; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW: AKDW, pers. 124 (Kempieński).

¹² Spis kapłanów 1945, s. 4; Kron. Diec. Włocł., r. 42: 1948, s. 222;— AKDW: Nominacje księży, nr 401, AKDW, pers. ks. Burzyńskiego z l. 1945—1948, bez sygn.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum dekanalnym i parafialnym zachowują się różne akta i metryki tej placówki od r. 1862. W Archiwum Diec. we Włocławku znajdują się księgi metrykalne z Brześcia od r. 1710. Dokładnie trudno stwierdzić, jakie archiwalia mogły zginąć na miejscu w latach okupacji. Atoli została całkowicie zniszczona względnie rozproszona **biblioteka** parafialna, której zasób miejscowe źródła szacują na ok. 2000 t. Były to w dużej mierze książki religijne i z dziedziny literatury pięknej.

12. Domy zakonne w ogólności. Na obszarze tej parafii posiadały swoje domy zak. Siostry Miłosierdzia Św. Elżbiety w Brześciu Kuj. i Siostry Franciszkanek Rodziny Maryi we wsi Rządka Wola, o których zaraz poniżej¹³.

§ 2. PION ZAKONNY

1. DOM ZAK. SIÓSTR ELŻBIETANEK

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Św. Elżbiety — Congregatio Sororum a Sancta Elisabeth.

Nazwa skrócona i popularna: Elżbietanki.

Początek i cel zgromadzenia. Powstało w r. 1842 w Nysie na Śląsku. Główne cele zewnętrzne — pielęgnacja chorych i upośledzonych, praca charytatywna.

Początek i cel domu w Brześciu Kuj. Założony w r. 1936 star. ks. Stefana Kulińskiego, miejsc. admin. i dziekana. Cel zewn. — pielęgnacja chorych, praca wychowawczo-oświatowa.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełniła przed 25 VIII 1947 przełoż. Otylia Wojciechowska, t. 1, k. 42—44; *Udział w Materiale do Rocznika 1949*, który przysłał przed 30 XI 1948 admin. par. Marian Suski, t. 1, k. 65, 69.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 6 (Elżbietanki z l. 1932—1938); AKDW: Akta Elżbietanek w Brześciu od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 73, 282—283; *Rocznik 1939*, s. 51, 184; *Rocznik 1949*, s. 81, 293.

1. Dom zakonny mieścił się w posesji poddominikańskiej (klasztor Dominikanów w Brześciu zniesiony przez rząd zaborczy w r. 1864), nabytej rejentalnie (tylko za 6000 zł) od Diec. Włocławskiej w 1937 r. Składał się z gmachu poklasztornego i nowszego domu poszkolnego, z podwórza z zabudowaniami gospodarskimi i ogrodu. Własność tę zabrali siostrze Niemcy ostatecznie w lipcu 1942 r. Przy tej okazji skonfiskowali im

¹³ Wiadomości autora do całego opisu par. Brześć Kuj.

ruchomości. Zakonnice i prowadzone przez nie instytucje usunęli z pomieszczeń, które przeznaczyci na biura swoich urzędów. Nie konserwowane w ciągu całej okupacji budowle, zwłaszcza starsze, ucierpiały od warunków atmosferycznych. Nin. dom zakonny poniósł w latach wojny duże straty materialne. Siostry powróciły do Brześcia w r. 1945 nie odzyskując całości posesji.

2. Skład osobowy domu zak. (7 siostr) w czasie wojny oraz losy poszczególnych jego członkiń, które przedstawiam alfabetycznie. Imiona są zakonne:

Przełożona od r. 1938 s. Bronisława **Wróblewska**, ur. 28 X 1893, złożyła śluby wiecz. 27 X 1927, przybyła do Brześcia 20 I 1938. Usunięta przez Niemców z urzędu i placówki w lipcu 1942 r., w ciągu dalszych lat okupacji przebywała u rodziny (nie zapisano gdzie).

S. Celestyna **Bartkowiak**(ówna), ur. 25 III 1898, śl. wiecz. 12 VIII 1930, w Brześciu od 10 X 1936. Usunięta z domu w lipcu 1942 r. i zabrana do pracy w szpitalu niemieckim (nie powiedziano gdzie).

S. Bona **Kostuch**(ówna), ur. 19 X 1906, śl. wiecz. 25 VIII 1936, w Brześciu od 12 V 1937. Usunięta z placówki w lipcu 1942 r. i wywieziona do obozu pracy w Bojanowie¹⁴.

S. Kamila **Kuchta** — nie rozporządzam personalną chronologią — uszła przed pościgiem niemieckim w marcu 1942 r. z Brześcia do Warszawy, gdzie pracowała później w domu własnego zgromadzenia.

S. Ewangelista **Potrykus**, ur. 9 IV 1905, śl. wiecz. 26 VIII 1932, w Brześciu od 17 VI 1936. Usunięta z domu w maju 1942 r., przebywała potem u rodziny (nie podano gdzie).

S. Imelda **Szumacher**, ur. 20 XI 1907, śl. wiecz. 25 VIII 1936, w Brześciu od 17 I 1937. Usunięta z klasztoru w lipcu 1942 r. i wywieziona do obozu pracy w Bojanowie¹⁵.

S. Klaudyna **Wiśniewska**, ur. 7 VIII 1911, pierwsze śluby 16 VII 1934, w Brześciu od 30 XI 1936. Usunięta przez Niemców z placówki w lipcu 1942 r. i zabrana do pracy w fabryce (źródło nie podało gdzie).

Od r. 1945, z powodu gorszych warunków mieszkaniowych i konieczności przestawienia się w pracy, tylko 3 elżbietanki znajdowały się w Brześciu: przełożona Otylia **Wojciechowska**, ur. 2 II 1900, śluby zak. 20 VII 1925, do Brześcia przybyła 19 II 1946 oraz 2 siostry przedwojenne — I. Szumacher i K. Wiśniewska, katechetka.

3. Kościół poddominikański pt. św. **Michała** Archanioła, murowany z 2 poł. XIII w., palony i odbudowywany, po r. 1937 pozostawał nadal włas-

¹⁴ Nie posiada jej Szoldrski (*Martyrologium duchowieństwa*) s. 357 i 461.

¹⁵ Brak jej u Szoldrskiego (*Martyrologium duchowieństwa*) s. 383, 462.

nością diecezji. Dla ujednoczenia duszpasterstwa w parafii jego rektorem był od r. 1938 prob. Kuliński, a nie jak poprzednio prefekt (Kempiński). Codzienne msze św. odprawiał w nim do poł. października 1939 r. ks. Kempieński, któremu siostry (niechętnie) udzielały mieszkania. Po jego aresztowaniu odprawiał tu rzadziej i z dłuższą przerwą (do 6 X 1941) prał. Kuliński. Odtąd aż do czasu wyparcia Niemców z tych okolic kościół stał zamknięty. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od zmiennej pogody. W r. 1945 został otwarty i przyprawiony do stanu używalności. Przy tej okazji stwierdzono ubytki w wewnętrznym wystroju świątyni. W dn. 9 V 1945 rektorem kościoła i jednocz. kapelanem zakonnim mianowano ks. S. Burzyńskiego¹⁶.

3a. Zakrystia kościoła stała się po większej części łupem Niemców. Od r. 1945 zawartość jej skrzętnie uzupełniano.

4. Grota Najśw. Maryi Panny, ufundowana w r. 1937 w dziedzińcu klasztorным przez właściciela wsi Falborz p. Krzymuskiego, została w czasie okupacji świadomie zniszczona.

5. Życie religijne i zakonne stało tu w r. 1939 na poziomie, a sprzyjała mu większa liczba sióstr. Z nastaniem okupacji zaczęły je podcinać stopniowe aresztowanie duszpasterzy oraz umniejszanie się od marca 1942 r. liczby zakonnice. Po zamknięciu (6 X 1941) kościoła rektorskiego i zarazem zakonnego Elżbietanki mogły korzystać już tylko z prywatnego **oratorium**, znajdującego się w obrębie ich mieszkań (w domu nowym), służącego im dotąd do odmawiania modlitw, z którego uczyniły wystawniejszą kaplicę, ale nie mszalną. Życie zakonne tego domu, siłą rzeczy, ustało po rozproszeniu sióstr w lipcu 1942 r. **Kapelanami** sióstr byli tu kolejno ks. pref. Kempieński, prał. Kuliński, na mocy uprawnień wikariusza gen. i ks. Burzyński.

6. Pomoc w duszpasterstwie. Osiedlenie się Elżbietanek przy kościele zasłużonego zakonu przynosiło im zaszczyt. Dlatego były obowiązane szczególnie dbać o niego. Za utrzymywanie porządku w kościele otrzymywały z kasy proboszczowskiej 10 zł miesięcznie, za pranie bielizny kościelnej 4 zł. Jedna z sióstr grała bezpłatnie na fisharmonii podczas nabożeństw niedzielnych i świątecznych.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie. Zakonnice prowadziły w gmachu poklasztorным (starszym) **przytułek** dla biednych starców obojga płci w liczbie od 25 do 30 osób. Pod względem materialnym zakład był utrzymywany przez zarząd miejski, który na każdego podopiecznego płacił po 10 zł miesięcznie, a nadto dawał opał i ubranie. Instytucja wegetowała do

¹⁶ Jak przyp. 12.

lipca 1942 r., po czym siostry zostały rozproszone, a ubodzy przypuszcz. wywiezieni na śmierć do krematorium w obozie zagłady w Chełmnie n. Nerem.

Dwie spośród zakonnice pracowały przed wybuchem wojny w Miejskim **Ośrodku Zdrowia**. Jedna, nazywana higienistką, była zatrudniona na miejscu. Druga, pomocnica tamtej, objeżdżała wsie parafii i gminy (Falborz) wyszukując chorych na gruźlicę i jaglicę oczu. Tytułem wynagrodzenia otrzymywały obie z magistratu 130 zł na miesiąc. Angaż siostr w tej instytucji trwał do lipca 1942 r.

Od samego przybycia do Brześcia Elżbietanki miały w planie założenie własnego **szpitala**, na razie na kilka łóżek. Rozpoczęcie się wojny stało tym zamiarom na przeszkodzie.

Podobnie prywatne dogłądanie przez siostry chorych po **domach** zakończyło się w lipcu 1942 r., kiedy to musiały opuścić obszar parafii.

10. Oświata pozakościelna. Przy swoim zainstalowaniu w Brześciu Elżbietanki zobowiązały się prowadzić **ochronkę** miejską (przedszkole), poza klasztorem, dla ok. 120 dzieci obu płci. Za pracę w ochronce płacił im zarząd miejski 155 zł miesięcznie¹⁷. Wybuch wojny 1 IX 1939 położył tamę funkcjonowaniu ochronki-przedszkola.

Już tylko na własną rękę, chociaż nie bez poparcia moralnego ze strony proboszcza i władz miejskich, prowadziły tutejsze zakonnice przed r. 1939 rozbudowane **kursy** krawieckie i hafciarskie oraz gospodarstwa domowego dla młodzieży żeńskiej miasta i okolicy. Potrzebne te zajęcia ustały szybko po wejściu Niemców do Brześcia Kuj. (przed 14 IX 1939)¹⁸.

2. DOM ZAK. FRANCISZKANEK RODZINY MARYI we wsi Rządka Wola

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi — Congregatio Sororum Franciscanarum Familiae Mariae.

Nazwa skrócona i popularna: Rodzina Maryi, Rodzinianki.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1856 w Petersburgu. Główny cel zewnętrzny — posługiwanie w pracy duszpasterskiej i charytatywnej.

Początek i cel domu w Rządkiej Woli. Powstał w r. 1931 star. ks. Stefana Kulińskiego, miejsc. prob. i dziek. oraz Starostwa Pow. we Włocławku. Cel zewn. — praca charytatywna w Domu Starców.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełniła przed

¹⁷ Niezależnie od wymienionych już zarobków (pochodzących z parafii i miasta) magistrat płacił na utrzymanie każdej siostry 40 zł co miesiąc.

¹⁸ Wiadomości autora do całości punktu o Elżbietankach.

25 VIII 1947 przełoż. domu wrocławskiego Rodzianek Anna Majcher, t. 1, k. 45—46.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 3 (Franc. Rodz. M. z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sióstr Rodz. M. od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 73, 287; *Rocznik 1939*, s. 51, 190;

1. Dom zakonny mieścił się w budynku powiatowym. Placówka została zlikwidowana przez Niemców 24 VIII 1944, a dom zajmowany przez siostry i ubogich spalony. Straty materialne, a zwłaszcza moralne — jak to wynika z p. 9, spowodowane przez tę brutalną akcję były w tym domu aż nadto widoczne. Po r. 1945 ani przytułek, ani dom zakonny, który tu założono ze względu na ludzi ubogich i starych, nie zostały wskrzeszone¹⁹.

2. Skład osobowy i dzieje wojenne domu zak. — 3 siostry, których imiona przypuszcz. są zakonne, a nazwiska podane alfab. — były następujące:

Przełożona od r. 1936 s. Rozalia **Smoleniec**, ur. w r. 1888, pierwsze śluby zak. złożyła w 1909, do Rzadkiej Woli przybyła w 1936. Po likwidacji instytucji charytatywnej i domu zak. 24 VIII 1944 pozwolono jej wyjechać do domu zgromadzenia w Ostrowcu Świętokrz. (Gen. Gubernatorstwo).

S. Zofia **Jaczevska**, ur. w r. 1895, pierw. śl. w 1923, w Rzadkiej Woli od 1931. Po ataku policji niemieckiej na obie instytucje we wspom. wsi wyjechała z przełożoną do Ostrowca.

S. Anna **Szymkowiak**, ur. w r. 1891, pierw. śl. w 1922, w Rzadkiej Woli od 1937; tegoż tragicznego dnia została wywieziona przez Niemców do obozu pracy w Bojanowie²⁰.

3. Kaplica półpubliczna w obrębie zakładu, wspólna dla zakonnice i podopiecznych, otwarta w r. 1931, uległa zagładzie razem z przytułkiem i celami sióstr. Siłą rzeczy przepadł wtenczas cały jej wystrój wewnętrzny.

3a. Zakrystia kaplicy postradała na kilka godzin przedtem wszystek swój inwentarz, który okupanci zabrali i wywieźli w nie znanym kierunku.

5. Życie religijne i zakonne, mimo 3 km odległości wsi od kościoła par., funkcjonowało przed rozpoczęciem się wojny bez zarzutu. Nie tyle ze względu na starców, ile na zakonnice odprawiała się w tut. kaplicy msza św. od 2 do 3 razy w tygodniu. Do marca 1940 r. dojeżdżał z nabo-

¹⁹ W pracy s. Frącek (*Zgrom. Rodziny Maryi*) nie znajduję wzmianki o domu zak. w Rzadkiej Woli.

²⁰ Nie uwzględnił jej Szoldrski (*Martyrologium duchowieństwa*) s. 383 i 464.

żeństwami wik. Czarnecki, a potem do 6 X 1941 przybywał rzadziej prob. Kuliński. Po jego aresztowaniu zaglądał od czasu do czasu w celach duszpasterskich do zakładu, aż do jego zagłady, jakiś kapłan — pewnie orionista z Zagrodnicy w par. Izbica Kuj. (ponad 20 km).

6. Pomoc w duszpasterstwie. Zakonnice sprawowały nie tylko zarząd doczesny nad Domem Starców, ale wykonywały również ogólną opiekę religijną nad pensjonariuszami, wyręczając w tym aspekcie, w czym się tylko dało, administratora i wikariusza parafii.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie. W r. 1939 przytułek dawał mieszkanie, ubranie i wyżywienie ok. 60 starcom — mężczyznom i kobietom. Rozumiała rzecz, że 3 siostry nie mogły podołać wszystkim obowiązkom administracyjnym i religijnym i musiały mieć do pomocy przynajmniej skromny personel świecki. Także zdrowsi pensjonariusze, szczeg. kobiety, przychodziły im z fizyczną pomocą. W dn. 24 VIII 1944 policja niemiecka wywiozła wszystkich starców na śmierć przez zagazowanie do najbliższego obozu zagłady w Chełmnie n. Nerem.

10—11. Oświata pozakapliczna i biblioteczka. W stosunkowo licznym zakładzie zakonnice kontynuowały, niezależnie od modlitw w kaplicy, ogólne **nauczanie** religijne. Wprawdzie ich podopieczni składali się przeważnie z osób niewykształconych, ale ze względu na swój wiek i przerażające warunki wojenne poważniej zapatrywali się na cel życia ludzkiego.— W tak licznym gronie nawet ludzi prostych znana była **książka** treści religijnej, czy również powieściowej. Zasób tego skromnego księgozbioru (zakonnice i świeckich) został zniszczony w strasznym dla tej miejscowości dniu 24 VIII 1944²¹.

2. PARAFIA BONIEWO

Boniewo, wieś, Parafia erygowana na przeł. XIV/XV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z końca 1946 r., t. 1, k. 47—49; *Materiał do Rocznika 1949* z 27 XI 1948, t. 1, k. 70—75. Obydwa źródła dostarczył admin. par. Bernard Matyaszek; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 12 (Boniewo z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Boniewo od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 74; *Rocznik 1939*, s. 51—52; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 81—82.

1. Kościół parafialny pt. Nawiedzenia NMP, drewniany z murem frontonem z ok. 1760 r., ale w dobrym stanie, rozebrali całkowicie Niem-

²¹ Wiadomości autora do całego punktu o Rodziniankach.

cy w r. 1942. Materiał zużyli na budowę domu niemieckiego, a gruz nakazali wywieźć na drogi. W tych okolicznościach i przy nieobecności duszpasterza zniszczono również cały wystrój wewnętrzny świątyni: ołtarze, obrazy, chorągwie, ławki. W r. 1946 i nast. zbudowano (star. ks. Matyaszką) nowy kościół — drewniany, wewnątrz murowany, który pod tym samym wezw. poświęcił ks. inf. Stanisław Kuźmiński z Lubrańca.

1a. Zakrystia kościoła utraciła przed r. 1942 prawie wszystko ze swego zasobu: monstrancję, kielich, puszkę, ornaty i kapy z akcesoriami, bielizną kościelną, księgi liturgiczne.

1b. Dzwonnice, przypuszcz. murowaną, także zburzono, zabierając poprzednio z niej dzwony — akta nie notują ile. W dn. 27 XI 1948 parafia posiadała dzwon, odlany w r. 1856; jednak dopiero w innej pracy będą mógł podać, skąd się tu wziął.

1c. Cmentarz grzebalny. Pochowano na nim w dwóch zbiorowych mogiłach ciała ok. 120 żołnierzy polskich, poległych w obrębie parafii przed 14 IX 1939. Po wojnie pamięć ich uczczono pomnikiem ^{21a}.

1d. Dom parafialny, murowany przeszedł w r. 1940 na użytek Niemców. W r. 1945 został rewindykowany, lecz w znacznym zaniedbaniu.

2. Kaplice w parafii — **kaplica** publiczna pw. Krzyża św. (pewnie Znalezienia) we wsi **Grójec**, drewniana z 3 św. XVIII stul. (i wtenczas na terenie par. Zgłowiączka), od r. 1934 nieczynna; podczas wojny uległa istotnej dezolacji i uprzywattnieniu przez jednego z gospodarzy. W r. 1948 nie było w niej ani ołtarza, ani podłogi.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Okupanci zniszczyli w obrębie parafii 8 krzyży przydrożnych, a w samym Boniewie krzyż stojący przed kościołem, przypuszcz. misyjny. W miejsc. Grójczyk, Łąki Zwiastowe, Osiecz Wielki i Otmianowo zburzyli **figury** świętych, pewnie Pana Jezusa i Matki Bożej. W dn. 27 XI 1948 zapisano, że w parafii istnieje 6 krzyży przydrożnych, 3 kapliczki i 2 figury, nie specyfikując ewent. ocalałych czy wskrzeszonych.

4. Duchowieństwo — **administrator** par. od r. 1938 ks. Teofil **Morawski** (brat prof. Michała), ur. 17 XII 1904 w Pabianicach, wyśw. 14 VI 1931. Areszt. w Boniewie (już) 24 VIII 1940 i trzymany w miasteczku Chodecz; potem przebywał w obozie przejśc. Szczeglin oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 600 tomów) oraz cierpiał za wiarę i ojczyznę. Po r. 1945 pracował w duszpasterstwie polonij. we Francji, z któ-

^{21a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 92.

rej powrócił do kraju w 1976. Zmarł 10 IX 1979 w Domu Księży Emerytów w Ciechocinku jako kañonik hon. włocławski i kapelan hon. papiejski, pochow. w Pabianicach. Cześć jego pamięci! ²².

Po wyparciu Niemców z granic diecezji pieczę duch. nad parafią sprawował (na prawach proboszczowskich) od 8 III do 8 V 1945 admin. par. Kłobia ks. Tadeusz **Oskierka** ²³. W dn. 8 V 1945 tymcz. admin. parafii został ks. B. **Matyaszek** ze Zgrom. Misjonarzy Św. Rodziny ²⁴.

4a. Plebania, murowana przeszła po 24 VIII 1940 w ręce niemieckie. Odzyskano ją w r. 1945, jednak z pewnymi stratami.

4b. Beneficjum par., składające się w r. 1939 poza plebanią z zabudowań gospodarskich, za wyjątkiem stodoły także murowanych, tudzież z 3,6 ha ziemi plebańskiej, dostało się równocześnie Niemcowi. Wszystko odzyskano w znacznym zaniedbaniu w r. 1945. W dn. 27 XI 1948 administrator podał, że beneficjum posiada nadto 3 ha gruntu we wsi Krajanki — 3 km od kościoła; może to ziemia dzierzawiona?

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczbę katolików w parafii ustalono na 2306. W czasie okupacji wysiedlono 189 rodzin, z których do końca 1946 r. nie powróciły 3. W obozach niemieckich zginęły 3 osoby, „na wolności” 6, dach nad głową utraciły 2. W dn. 27 XI 1948 było tu 2216 parafian.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 24 VIII 1940 pracę duszpasterską w parafii, w trudnych warunkach, prowadził ks. Morawski. Po jego uwięzieniu nie było w parafii nabożeństw, a od r. 1942 także kościoła. Później gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze niedzielne i świąteczne do sąsiedniej par. Lubomin — 4,5 km, której proboszcz dr Józef Stasinowski przez większy czas okupacji znajdował się „na wolności”, jakkolwiek nie zawsze odprawiał. Tam też, a może również w kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (w par. Izbica) — ponad 11 km, przyjmowali sakramenty, łącznie z małżeństwem i chrzcili dzieci. Bez kapłana ślubów nie zawierali. W następstwie wojny spora ilość ludzi odwykła od uczęszczania na nabożeństwa, 3 małżeństwa się rozeszły, 2 nie posiadały ślubu kościelnego.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało w parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, 9 następ. bractw i stowarzyszeń

²² Rocznik 1939, s. 51; Rocznik 1978 wg spisu; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind.; Kron. Diec. Włocł., t. 62: 1979, s. 238;— AKDW, pers. ks. Morawskiego, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

²³ AKDW: Nominacje księży, nr 111, 400.

²⁴ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 401.

religijnych: Bractwo Opatrzności Bożej, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W latach okupacji musiały one zawiesić swoją działalność zewnętrzną, a po wojnie nie wszystkie odżyły. Przed 27 XI 1948 wznowiono z nich 3: Br. Opatrzności Bożej (32 członków), Żywy Różaniec Matek (maj 1948) — 101 czł. i Żywy Róż. Panien (1945) — 98 czł. Z nowych powstał Par. Oddział Caritas, pewnie w r. 1946.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 2 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Boniewie i 4-oddz. we wsi Osiecz Mały. Po 1 IX 1939 nie wznowiły one swej pracy, w tym także nauczania religii. W następstwie tego w r. 1945 musieli się tu znaleźć także młodzi analfabeci. Przypuszcz. w 2 poł. października 1939 r. Niemcy zamordowali aż 6 miejscowych nauczycieli (o których wspomniałem ogólnie w p. 5). Po wyzwoleniu kraju na frontonie szkoły w Boniewie wmurowano tablicę ku ich czci ^{24a}.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym po r. 1945 znajdowało się niewiele akt, a księgi metrykalne zachowały się od r. 1869. W Archiwum Diec. we Włodawku metryki tej parafii istniały od r. 1764. Nie wiadomo ile akt i jakich zginęło na miejscu. Atoli **biblioteka** parafialna, licząca w r. 1939 ok. 400 książek treści głównie religijnej i beletrystycznej, w czasie okupacji zginęła w całości względnie została rozproszona ²⁵.

3. DĄBIE KUJAWSKIE

Dąbie Kuj., wieś. Parafia założona na przeł. XIV/XV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z końca 1946 r., t. 1, k. 50—52; *Materiał do Rocznika 1949* sprzed 23 XI 1948, t. 1, k. 76—77. Obie rzeczy przysłał admin. par. dr Józef Iwanicki.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 46 (Dąbie Kuj. z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Dąbie Kuj. od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 75; *Rocznik 1939*, s. 52; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 82.

1. Kościół parafialny pt. Świętej Trójcy, drewniany z r. 1789, znajdujący się w dobrym stanie, stał od 6 X 1941 do lutego 1945 zamknięty. Nie konserwowany w ciągu całej wojny, ucierpiał od warunków atmo-

^{24a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 92.

²⁵ Wiadomości autora do całości opisu par. Boniewo.

sferycznych. Wystrój wewnętrzny świątyni również doznał w tym czasie znacznych szkód. Po r. 1945 kościół remontowano.

1a. Zakrystia kościoła poniosła duże straty w okresie okupacji. Niemcy zabrali stąd 2 kielichy, 7 ornatów i 5 kap z dodatkami, bieliznę kościelną, księgi liturgiczne.

1b. Dzwonnica murowana została zniszczona. Uprzednio Niemcy nakazali zdjąć z niej 2 dzwony, które wywieźli w głąb Rzeszy. Po zakończeniu działań wojennych parafianie (star. ks. Iwanickiego i wybranego komitetu) zakupili w odlewni we Wrocławiu 3 nowe, harmonijne dzwony, które konsekrował (w czasie wizytacji parafii i odpustu na św. Rocha w niedzielę) 18 VIII 1946 bp sufr. Korszyński (a ja głosiłem kazanie odpustowe). Początkowo zbudowano dzwonnice drewnianą, którą z czasem zamieniono na żelazną ²⁶.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W czasie okupacji Niemcy zniszczyli na obszarze parafii 6 krzyży przydrożnych we wsiach: Bodzanowo, Borucin, Kolonia Borucin, Dąbie, Kąkowa Wola i Redecz. Przed 23 XI 1948 na terenie parafii stało 9 krzyży i 7 figur w całości lub w przeważającej części nowych.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1930 ks. Ludwik Mieczysław **Zawadzki**, ur. 24 VIII 1886 w Warszawie, wyśw. 10 VI 1923. Areszt. w Dąbiu 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie, a następ. konc. w Dachau, gdzie zm. 3 IX 1942. W czasie wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ²⁷.

Po wyparciu nieprzyjaciela z terytorium diecezji pieczę duch. nad par. Dąbie sprawował (na prawach proboszczowskich) od 20 II do 23 III 1945 admin. par. Osiecinę ks. Józef **Stańczak** ²⁸. W dn. 23 III 1945 parafia otrzymała własnego administratora w osobie ks. dra I. **Iwanickiego**, prof. Seminarium Duch. w sąsiednim Lubrańcu i we Włocławku ²⁹.

4a. Beneficjum par., na które w r. 1939 składały się plebania, organistówka, budynki gospodarskie oraz 2,4201 ha ziemi probostwa i 7 ha dzierżawionej, przeszło po 6 X 1941 pod zarząd niemiecki. Odzyskano je

²⁶ Brak o tej konsekracji w Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 21, Rocznik 1978, s. 219.

²⁷ Rocznik 1939, s. 52; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 173—174; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW· AKDW, pers. 407 (Zawadzki).

²⁸ AKDW· Nominacje księży, nr 16, 199.

²⁹ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 198.

z dużymi ubytkami w r. 1945. Ok. 23 XI 1948 administrator² par. podał, że ziemi kościelnej jest 4¹/₂ morgi.

5. Parafianie. W r. 1939 parafia liczyła 2004 katolików. W okresie okupacji wysiedlono ok. 200 rodzin, z których do końca 1946 r. 5 nie powróciło. W obozach niemieckich zginęło 10 osób, w kalectwie w następstwie wojny żyje 9, dach nad głową utraciło 40 rodzin. Ok. 23 XI 1948 ilość katolików w parafii szacowano na 2030 osób.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 6 X 1941 pracę duszpasterską w parafii, w trudnych warunkach okupacyjnych, prowadził prob. Zawadzki. Po jego uwięzieniu gorliwsi spośród pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze niedzielne i świąteczne do Włocławka, — gdzie kościół był otwarty dla katolików narodowości polskiej — ok. 23 km, albo do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (par. Izbica) — ok. 18 km. Tam przystępowali do sakramentów św. łącznie z małżeństwem i chrzcili dzieci. Ale wiele rodzin nie chodziło do żadnego kościoła. W wyniku tego ok. 30 osób odwykło od uczęszczania na nabożeństwa, 7 małżeństw rozwiódło się, 2 żyją bez ślubu kościelnego.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 10 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Św. Rocha, patrona parafii, Br. Trójcy Świętej — tytuł kościoła, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Kółko Ministrantów, Kruccjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec (9 kółek). W latach okupacji instytucje te zawiesiły swoją działalność zewnętrzną, a do 23 XI 1948 odżył tylko Żywy Różaniec, mający 7 kółek (5 starsi i 2 młodzież) oraz założono, przypuszcz. w r. 1946, Par. Oddział Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 2 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Dąbiu Kuj. i 4-oddz. w miejsc. Kąkowa Wola. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęły one nauczania, m.in. przedmiotami również religii. W czasie okupacji straciło życie 2 nauczycieli. Z powodu wojny w r. 1945 liczono w parafii ok. 250 młodych analfabetów.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym znajdowały się po r. 1945 nieliczne akta od 2 poł. XIX w. W Archiwum Diec. we Włocławku są księgi metrykalne tej parafii od r. 1826. Zatem w latach wojny na miejscu mogły zginąć jakieś akta starsze. Natomiast organizowana powoli **biblioteka** parafialna, licząca w r. 1939 ok. 200 książek treści głównie religijnej i beletrystycznej, zaginęła względnie uległa rozproszeniu³⁰.

³⁰ Wiadomości autora do całego opisu par. Dąbie Kuj.

4. PARAFIA KŁOBIA

Kłobia, kiedyś Kłobia Królewska, wieś. Parafia erygowana w XIII w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą na przeł. 1946/47 r. wypełnił admin. par. Tadeusz Oskierka, t. 1, k. 53—55; *Materiał do Rocznika 1949*, który przed 30 XI 1948 nadesłał admin. par. Franciszek Wieczorek, pallotyń, t. 1, k. 78—80.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 96 (Kłobia z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Kłobia od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 75—76; *Rocznik 1939*, s. 52—53; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 82—83.

1. Kościół parafialny pt. św. Wojciecha B. i M., murowany z l. 1883—1888, stał zamknięty od końca listopada 1940 do lutego 1945 r. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, znacznie ucierpiał od warunków atmosferycznych, tym bardziej że podczas działań wojennych w 1 poł. września 1939 r. wieża kościelna została mocno uszkodzona. W r. 1946, z okazji powojennych remontów przeprowadzanych zewnątrz i wewnątrz kościoła, rozebrano osłabioną przez wilgoć górną część wieży i nadbudowano nową. W wyniku tego obecnie wieża jest o $\frac{1}{3}$ część niższa od przedwojennej. Z wieży kościelnej Niemcy zabrali dzwony, pewnie 2, i wywieźli je w głąb swego państwa. Jednak przed 30 XI 1948 kościół znowu posiadał dzwon i sygnaturkę. Okoliczności znalezienia się tutaj tego dzwonu wyjaśnię w pracy o dzwonach. W czasie kiedy świątynia była zamknięta dla kultu Bożego, utraciła znaczną część swojego wystroju wewnętrznego. Murowany parkan otaczający kościół został przez okupantów rozebrany. W r. 1948 na jego miejscu postawiono nowy.

1a. Zakrystia kościoła postradała w latach wojny większość swoich naczyń, aparatów, bielizny i ksiąg liturgicznych. Szczegółowego wykazu strat ks. Oskierka nie zamieścił.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Podczas okupacji Niemcy zniszczyli w parafii 8 krzyży (wszystkie), jeden stojący przed kościołem, przypuszcz. misyjny, oraz 7 przydrożnych w różnych wsiach. Zburzyli także 2 figury Matki Bożej, jedną w samej Kłobi, drugą znajdującą się w polu. *Materiał do Rocznika 1949* tylko ogólnie wzmiankuje (k. 78), że po zakończeniu wojny wznoszono na terenie parafii nowe krzyże i figury.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1923 ks. Józef Pyzdrowski, ur. 31 I 1883 w m. Zagórów pow. słupecki, wyśw. 29 VI 1909. Usunięty przez Niemców z plebanii i parafii w końcu listopada 1940 r., został wywieziony względnie sam się udał do Generalgouvernement. Najpierw przebywał w Otwocku, a od 1943 r. pracował w jednej z parafii w pow. bił-

gorajskim (Diec. Lubelska), gdzie zmarł na tyfus w 1944 — pośrednio jako ofiara wojny. W czasie okupacji utracił większość mienia i książek (ok. 500 tomów), z których pewna część trafiła w r. 1945 do organizowanej na nowo Biblioteki Seminarium Duch. Cześć jego pamięci! ³¹.

Po wyrzuceniu Niemców z terytorium diecezji pieczę duch. (na prawach proboszczowskich) nad tut. parafią sprawował od 17 II 1945 admin. sąsiedniej par. Lubraniec i p.o. dziekana brzeskiego ks. Stanisław **Tywoniek** ³². W dn. 8 III 1945 administratorem parafii mianowano (ks. prał. Borowski) ks. T. **Oskierkę** (który tu był do 4 XI 1947) ³³.

4a. Beneficjum par. W r. 1939 do opis. beneficjum należało 3 ha ziemi ornej, plebania, organistówka, budynki gospodarskie — wszystko murywane; oprócz tego proboszcz dzierżawił 6,7 ha pola i łąki. Od końca listopada 1940 r. wymienione rzeczy dostały się użytkownikowi niemieckiemu. Odzyskano je w r. 1945 ze znacznymi uszkodzeniami. W dn. 30 XI 1948 ks. Wiczorek zapisał, że ziemi kościelnej jest 18 morgów.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 1530 katolików. W latach okupacji (z powodu żyznej ziemi) wysiedlono stąd większość rodzin, a ich gospodarstwa przekazano chłopom niemieckim. Przed końcem 1946 r. wszyscy powrócili na swoje. Ok. 30 XI 1948 parafia posiadała 1500 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do końca listopada 1940 r. pracował tutaj, w trudnych warunkach okupacyjnych, prob. Pyzdrowski. Po jego wysiedleniu nie było w parafii żadnych nabożeństw. Potem gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze w niedziele i święta do Brześcia Kuj., którego proboszcz przebywał „na wolności” do 6 X 1941, odległego o 15 km, a następnie do Włocławka — ok. 30 km, gdzie przystępowali do sakramentów św. i chrzcili dzieci. Pomimo nie sprzyjających wierze warunków okupacyjnych, ani jedno małżeństwo nie rozwiódło się i wszystkie po r. 1945 posiadały śluby kościelne.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, istniało i działało 7 następn. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Matki Boskiej Bolesnej, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Krucjata Eucharystyczna, Żywy Różaniec. W latach okupacji były zmuszone zawiesić swoją działalność zewnętrzną,

³¹ Rocznik 1939, s. 52; Kapłani, którzy oddali życie, s. 8 (błąd. rok śmierci: 1941); Kron. Diec. Włocł., r. 39: 1945, s. 27, 101;— ADW: AKDW, pers. 276 (Pyzdrowski — rok urodz.: 1878).

³² AKDW Nominacje księży, nr 6.

³³ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW Nominacje księży, nr 111.

a po wojnie tylko część z nich przywrócono. Przed 30 XI 1948 istniały znowu Br. M.B. Bolesnej (50 członków) i Żywy Różaniec (7 kółek); obok nich powstał w r. 1947 Par. Oddział Caritas (60 czł.).

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 2 wyznaniowe szkoły powszechne: 6-oddziałowa w Kłobi i 5-oddz. we wsi Świątniki. Po 1 IX 1939 nie mogły one rozpocząć nauczania, w tym również lekcji religii.

11. Zbiory kulturalne. Po r. 1945 w **archiwum** parafialnym stwierdzono istnienie niewielu akt, zaczynających się, jeżeli chodzi o metryki, od r. 1782. W Archiwum Diec. we Włocławku zachowały się akta metrykalne tej parafii od r. 1801. Na miejscu mogły zaginać przypuszcz. jakieś akta starsze. Ks. Oskierka chyba przesadził, notując w *Ankiecie* (k. 54), że „wszystkie księgi metrykalne zniszczono”. **Biblioteka** parafialna, składająca się w r. 1939 z ok. 200 książek literatury religijnej i beletrystycznej, całkowicie przepadła ³⁴.

5. PARAFIA KRUSZYN

Kruszyn, wieś. Parafia założona w XIII w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił 11 I 1947 prob. (od 1 XI 1946) Józefat Domagała, t. 1, k. 56—58; *Material do Rocznika 1949*, który przysłał wspomniany 19 XI 1948, t. 1, k. 81—82; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 117 (Kruszyn z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Kruszyn od r. 1945, bez sygn.; — *Rocznik 1938*, s. 76—77; *Rocznik 1939*, s. 53; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 83.

1. Kościół parafialny pt. Znalezienia i Podwyższenia Krzyża św., muryrowany z ok. 1643 r., doznał uszkodzenia wieży podczas działań wojennych w 1 poł. września 1939. Od 26 VIII 1940 stał zamknięty. W r. 1941 okupanci zdjęli z wieży 3 dzwony i wywieźli do Niemiec. Tegoż roku rozebrali zabytkowy kościół. Otrzymany z niego materiał zużyli na wystawienie budynków, a gruz polecili rozwieźć na drogi. Razem ze zburzeniem świątyni uległ zniszczeniu cały jej wystrój wewnętrzny: ołtarze, stacje Drogi Krzyżowej, organy, nikłowy krzyż procesyjny, 15 chorągwi i sztandarów, konfesjonały, ławki itp. Prowizoryczny kościół drewniany (barak) pobudowano tu w r. 1945 (za administracji ks. Mazierskiego), który w 1946 poświęcił ks. inf. Stanisław Kuźmiński z Lubrańca. (Uległ on pożarowi w r. 1954). Dwa albo 3 świeżo ufundowane dzwony konsekrował

³⁴ Wiadomości autora do całości opisu par. Kłobia.

3 V 1947 bp sufr. Korszyński (obecnie są 3), które zawieszono na nowej dzwonnicy³⁵.

1a. Zakrystia w okresie okupacji utraciła niemal wszystko, co posiadała: monstrancję, 34 ornaty i 12 kap z akcesoriami, 20 alb, 40 komeż, inną bieliznę kościelną, księgi liturgiczne, baldachim, tronik, umbrakulum.

2. Kaplice na terenie parafii. **Kaplica** publiczna we wsi **Nakonowo-Diabełek** (dawniej zw. „na Diabelku”) pw. św. Marka Ewangelisty, drewniana z r. 1765, w latach okupacji została przerobiona na przedszkole dla dzieci niemieckich, a jej zadrzewione otoczenie na ogródek dla nich (Kindergarten). Wystrój wewnętrzny kaplicy uległ z tej okazji zniszczeniu; utraciła także fisharmonię. Odrestaurowana przed 19 XI 1948 (star. ludności i ks. Domagały), została nazwana (bez uzasadnienia prawnego) kościołem filialnym³⁶.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W latach wojny Niemcy zniszczyli na terenie tej parafii 26 **krzyży** (wszystkie) — misyjny stojący od r. 1928 przed kościołem oraz w miejsc.: Dębice-dwór, Dębice-kolonia, Dobra Wola, Gajówki, Humlin (2), Koszanowo (2), Kruszyn (2), Kruszynek-dwór, Kruszynek-kol., Lijewo, Łagiewniki, Murzynowo, Nakonowo-kol., Nakonowo Stare (2), Nowa Wieś-dwór, Nowa Wieś-kol., Poddębice, Smólsk-wieś, Sokołowo-dwór, Sokołowo-kol., Stefanowo, Świętosław. W tymże okresie okupanci zburzyli 21 **figur** (pewnie wszystkie) we wsiach: Dębice-dwór, Gróbce, Humlin, Kruszyn (2), Kruszynek-kol., Lijewo, Łagiewniki (2), Markowo, Nakonowo-kol. (2), Poddębice, Smólsk-wieś (3), Sokołowo (3), Sokołowo-kol., Sykuła.— Do 19 XI 1948 odbudowano w parafii 17 krzyży i 7 figur. M.in. krzyż przydrożny, kapliczkę Serca Jezusowego i figurę M.B. Różańcowej we wsiach Sokołowo i Manieczki poświęcił 23 V 1948 ks. prob. Domagała³⁷.

4. Duchowieństwo parafialne — **administrator** od sierpnia 1939 r. ks. Władysław **Wojtasik** — kapłan Diec. Częstochowskiej, do 1926 macierzystej Włocławskiej — ur. 30 III 1886 w Częstochowie (Kąty), wyśw. 9 X 1910, dr teol. (Przed nim proboszczem był ks. dr Ignacy Rudziński, który odszedł stąd na ojca duch. Seminarium Wyż. we Włocławku). Areszt. w Kruszynie 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów z 12 VIII 1942. W latach wojny utracił mienie i książki (ok.

³⁵ Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 141; J. Lewandowski: *W Kruszynie*, „Ład Boży”, r. 6: 1950, nr 18, s. 7; Rocznik 1978, s. 69.

³⁶ Rocznik 1949, s. 83; Rocznik 1978, s. 70.

³⁷ Ład Boży, r. 4. 1948, nr 23, s. 6.

1500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ³⁸.

Wikariusz i prefekt kontr. od 20 I 1939 ks. Antoni **Kiszkurno** (mianowany tu na prośbę prob. Rudzińskiego). Ponieważ w samym dniu wybuchu wojny (1 IX 1939) otrzymał on translokację na podobne stanowisko do par. Golina (w dek. konińskim), tam przedstawię jego dzieje okupacyjne. Nie znalazłem w źródłach, kto miał być po nim w Kruszynie.

Po wyparciu Niemców z terytorium diecezji pieczęć duch. (na prawach proboszczowskich) nad par. Kruszyn sprawował od 20 II 1945 ks. Marian **Dławichowski**, admin. sąsiedniej par. Śmiłowice ³⁹. W dn. 14 III 1945 admin. tymcz. parafii został ks. Stanisław **Mazierski** (i był do sierpnia 1946) ⁴⁰.

4a. Beneficjum par., składające się w r. 1939 z murowanej plebanii, organistówki, budynków gospodarskich oraz 4 mórg ziemi w Kruszynie i 3 m. w Guźlinie, przeszło po 26 VIII 1940 w ręce niemieckie. Odzyskano je w r. 1945 z różnymi ubytkami.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny parafia liczyła 3950 wiernych. W okresie okupacji wysiedlono z jej obszaru 319 rodzin, które powróciły w komplecie przed 11 I 1947. W obozach niemieckich zginęło 7 osób, „na wolności” 5, w kalectwie z przyczyny wojny żyła 1, dach nad głową utraciło 16 ludzi. W dn. 19 XI 1948 parafia posiadała 3600 katolików.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 czynności religijne w kościele i parafii, w ciężkich warunkach okupacyjnych, pełnił ks. dr Wojtasik. Po jego aresztowaniu kościół stał zamknięty, a od r. 1941 nie istniał. Gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian, pozbawieni u siebie duszpasterstwa, udawali się w niedziele i święta na msze do prowiz. kościoła par. w sąsiednim Michelinie (do 15 VIII 1939 kaplica publ. na terenie par. Kruszyn) — 5 km, gdzie do czerwca 1942 r. pracowali Kamilianie. Potem przybywali do Włocławka — 11 km, w którym do końca wojny był otwarty kościół (w pewnym okresie nawet dwa) dla ludności polskiej. W obydwu miejscowościach przystępowali do sakramentów łącznie z małżeństwem oraz chrzcili dzieci. Pomimo nie sprzyjających warunków okupacyjnych, tylko 1 małżeństwo rozeszło się podczas wojny.

³⁸ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 165—166; Jacewiż, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW· AKDW, pers. 387 (Wojtasik).

³⁹ AKDW: Nominacje księży, nr 14, 150.

⁴⁰ Spis kapłanów 1945, s. 4; Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 120;— AKDW: Nominacje księży, nr 149.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 14 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy (84 członków), Bractwo Opatrzności Bożej (180 czł.), Br. Straży Honorowej (20), Chór Kościelny (22), Katolickie Stowarzyszenie Kobiet (40), Kat. Stow. Mężów (24), Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej — oddz. w Kruszynie i Koszanowie, Koło Ministrantów (20), Krucjata Eucharystyczna (60), Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary (120), Pap. Dzieło Św. Dzieciństwa, Trzeci Zakon Św. Franciszka (11 czł.), Żywy Różaniec. W ciężkich latach okupacji musiały one zawiesić swoją działalność zewnętrzną, a po r. 1945 większość z nich nie została wznowiona. W dn. 19 XI 1948 podano, że istnieją Br. Opatrzności Bożej (25 czł.) i Żywy Różaniec (17 kółek starszych i 5 młodzieży). Na pewno zapomniano wspomnieć o Chórze Kośc. i Par. Oddziale Caritas, założ. w r. 1946.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 4 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Kruszynie, 4-oddz. we wsi Nakonowo oraz 3-oddz. w miejsc. Koszanowo i Miłęcín. Lekcje religii, przynajmniej w Kruszynie, prowadził ks. prefekt. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęły one nauczania. Nic więc dziwnego, że zaraz po wojnie proboszcz naliczył tu ok. 400 młodych analfabetów.

Wyznaniowa **Ochronka** Koła Gospodyń istniejąca w Kruszynie, do której w r. 1939 uczęszczało ok. 40 dzieci obu płci, także zaprzestała swej działalności w czasie okupacji.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym zachowują się akta, przeważnie metrykalne, od 1882 r. Jeżeli na miejscu zaginęły jakieś archiwalia, mogły być nimi XVIII- i XIX-wieczne akta niemetryczne. Wynika to stąd, że w Archiwum Diec. we Włocławku znajdują się księgi metrykalne tej parafii od r. 1687. Natomiast całkowitemu zniszczeniu albo rozproszeniu uległy 2 tutejsze **biblioteki** kościelne: parafialna w Kruszynie, posiadająca w r. 1939 ok. 450 książek, i mniej zasobna Kat. Stow. Młodzieży Żeńskiej w Koszanowie. Obydwie zawierały przeważnie literaturę religijną i beletrystyczną⁴¹.

6. PARAFIA LUBOMIN

Lubomin, wieś. Parafia erygowana na przeł. XIV/XV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z końca 1946 r., t. 1, k. 59—61; *Materiał do Rocznika 1949* z 3 XII 1948, t. 1, k. 83. Obydwie dokumentacje nadesłał prob. dr Józef Stasinowski; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

⁴¹ Wiadomości autora do całego opisu par. Kruszyn.

Zróżła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 129 (Lubomin z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Lubomin od r. 1945, bez sygn.; — *Rocznik 1938*, s. 77—78; *Rocznik 1939*, s. 53—54; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 81.

1. Kościół parafialny pt. Trójcy Świętej i Matki Boskiej Częstochowskiej, drewniany z r. 1794, ale będący w dobrym stanie, został rozebrany przez Niemców w lutym 1941. *Rocznik 1978* podaje⁴², że dopiero w r. 1943. Z otrzymanego drzewa okupanci wystawili jakiś budynek, a drobniejsze kawałki spalili. Przy tej okazji zniszczyli również wystrój wewnętrzny świątyni. Ks. Stasinowski nie wspomina o utracie dzwonów, których po zburzeniu kościoła nie mogli na miejscu pozostawić. Obecnie na wieży nowego kościoła znajdują się 3 dzwony⁴³. Od zakończenia wojny do czasu zbudowania nowego kościoła (r. 1951) nabożeństwa parafialne odbywały się w skromnej remizie strażackiej⁴⁴.

1a. Zakrystia kościoła została równocześnie ograbiona; postradała 2 kielichy, puszkę, aparaty i bieliznę kościelną, księgi liturgiczne. „Tylko niektóre sprzęty liturgiczne zostały przez parafian, często z narażeniem życia, ukryte i przechowane”⁴⁵.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych wszystkie zniszczono w latach okupacji. *Ankieta* wspomina tylko o zniszczeniu w parafii 6 krzyży. Do 3 XII 1948 wszystkie odbudowano.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1928 ks. Józef Stasinowski, ur. 24 IX 1870 we wsi Glinno pow. sieradzki, wyśw. 15 IX 1925, mgr teol., dr prawa kan., lic. praw, dr med. (wszystkie stopnie zdobył przed święceniami), prowadzący praktykę lekarską przed, w czasie i po wojnie. W dn. 4 II 1942 wysiedlony z plebanii na organistówkę, a 8 VII 1944 zabrany do więzienia w Koninie. Zwolniony pewnie jeszcze w r. 1944, do końca okupacji przebywał w Lubominie. Tu nadal był proboszczem od r. 1945. Zm. w Lubominie jako emeryt 20 XII 1963 (93 lata życia!)⁴⁶.

4a. Beneficjum par. składało się w r. 1939 z plebanii, organistówki — obydwu murowanych, 3,5 ha ziemi parafialnej, 5,5 ha gruntu dzierżawionego i budynków gospodarskich. W r. 1942 (za wyjątkiem organistówki)

⁴² *Rocznik 1978*, s. 115.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ [B. Cieślak] x.BC: *Konsekracja kościoła w Lubominie*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 50, 1967, s. 260—261.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ *Rocznik 1939*, s. 54; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1962* wg spisu; *Kron. Diec. Włocł.*, t. 47: 1964, s. 52;— Literatura martyrologiczna nie wzmiankuje o jego aresztowaniu i więzieniu, a w *Kron. Diec. Włocł.* nie dano mu nekrologu;— AKDW, pers. ks. Stasinowskiego, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

zostało przejęte przez władze niemieckie. Rewindykowano je z dużymi stratami w r. 1945. W dn. 3 XII 1948 proboszcz zanotował, że tr. odebrano mu dzierżawę w wysokości 15 morgów, trzymaną od r. 1922.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny ilość parafian ustalono na 950 dusz. Podczas okupacji wysiedlono z obszaru parafii 25 rodzin, z których do 3 XII 1948 powróciło na swoje tylko 6. W obozie niemieckim zginęła 1 osoba, „na wolności” 7, dach nad głową straciły 3 osoby. Na terenie parafii odbyła się **egzekucja**, podczas której rozstrzelano 2 mężcz. Przed 3 XII 1948 było w parafii ok. 800 katolików.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do czasu rozebrania kościoła (luty 1941) nabożeństwa w nim odprawiał, w trudnych warunkach okupacyjnych, ks. dr Stasinowski. Z powyższego wiadomo już, że korzystali z nich również parafianie z sąsiedniego Boniewa, którym Niemcy uwięzili księdza 24 VIII 1940. Ks. Stasinowski pozostał „na wolności” podczas branek okolicznego duchowieństwa w dn. 26 VIII 1940 i 6 X 1941 przypuszcz. z powodu skończonych 70 lat, czterech stopni naukowych — szczególnie z medycyny, a przede wszystkim, że pewnie złożył obietnicę niezajmowania się duszpasterstwem. Rzeczywiście w *Ankiecie* napisał, że ludzie jego parafii nigdzie nie chodzili do kościoła (rozumie się od lutego 1941), a śluby zawierali tylko w urzędzie stanu cywilnego (w gminie). Od r. 1945 błogosławiono je w kościołach. Należy jednak przypuszczać, że ks. Stasinowski, jakkolwiek nie grzeszył gorliwością kapłańską, mógł odprawiać prywatnie mszę w niedziele i święta na plebanii, a potem na organistówce. Trzeba również przyjąć, że przynajmniej gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się sporadycznie na msze niedzielne i świąteczne do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (par. Izbica Kuj.) — 7 km.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie tut. parafii istniało i działało 6 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Bractwo Świętej Trójcy, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Żeńskiej, Żywy Różaniec. W ciężkich latach okupacji musiały one zawiesić swoją działalność zewnętrzną. Od r. 1945, w zmienionych warunkach polityczno-społecznych i przy braku poparcia ze strony duszpasterza, odżył pewnie tylko Żywy Różaniec.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniała i funkcjonowała tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, 4-oddziałowa w samym Lubominie. Religii nauczała w niej siła świecka. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęto w niej nauczania, w tym także religii. Podczas okupacji zginął w obozie niemieckim nauczyciel. Po wojnie w Lubominie szkoła jest 7-klasowa.

11. Zbiory kulturalne. Dawniejszych nad r. 1928 akt wytworzonych przez kancelarię tej parafii nie widać ani na miejscu, ani w Archiwum Diec. we Włocławku. Można więc przypuszczać, że zaginęły one w Lubominie podczas wojny. Rozproszona również została w owych latach **Biblioteka** Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, licząca w r. 1939 ok. 100 książek treści przeważnie religijnej i beletrystycznej⁴⁷.

7. PARAFIA LUBRANIEC

Lubraniec, miasto. Parafia założona w XIII w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z przeł. 1946/47 r., t. 1, k. 62—64; *Materiał do Rocznika 1949* z 29 XI 1948, t. 1, k. 84—85. Obydwa przekazy dostarczył admin. par. (od 15 IX 1945) inf. Stanisław Kuźmiński.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 131 (Lubraniec z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Lubraniec od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 78—79; *Rocznik 1939*, s. 54; *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 84—85.

1. Kościół parafialny pt. Matki Boskiej Szkaplerznej, murowany z r. 1906, został uszkodzony zewnątrz — odnośnie dachu i wewnątrz w czasie działań wojennych w 1 poł. września 1939 r. Po 6 X 1941 Niemcy zamienili świątynię najpierw na getto dla miejscowych Żydów, a po ich wywiezieniu w październiku 1942 r. przypuszcz. do obozu zagłady w Chełmnie, na magazyn różnych rzeczy i spichlerz. W takich okolicznościach w znacznej mierze uległ zniszczeniu wewnętrzny wystrój kościoła. Obok tego pomniki zostały zbeszczeszczone, a ich napisy zniszczone albo złośliwie pomalowane. W l. 1945—1948 naprawiano tu gorliwie wszelkie uszkodzenia, które spowodowała wojna.— Z wieży kościelnej nakazali zdjąć dzwony i wywieźli je do Poznania czy do Wrocławia. Po wojnie 4 nowe dzwony, bardzo harmonijne, zakupili ofiarni parafianie (star. Komitetu Par. i ks. inf. Kuźmińskiego) w fabryce dzwonów we Wrocławiu. Konsekrował je w niedzielę 16 VII 1946, podczas wizytacji parafii (przy mojej obecności), bp sufr. Korszyński⁴⁸. (Dzwon duży, wążący 905 kg, ma wyryte napisy Królowej Korony Polskiej, rok 1946 i Lubraniec; średni, wagi 505 kg — św. Jan Chrzciciel, 1946 r., Lubraniec; mniejszy, wążący 258 kg — św. Józef, 1946 r., Lubraniec).

1a. Zakrystia kościoła utraciła w czasie okupacji monstrancję, dużą ilość ornatów i kap z akcesoriami, a także bielizny kościelnej i ksiąg

⁴⁷ Wiadomości autora do całości opisu par. Lubomin.

⁴⁸ [S. Kuźmiński] S.K.. *Lubraniec*, „Ład Boży”, r. 2: 1946, nr 33, s. 5; Kron. Diec. Włocł., r. 41. 1947, s. 20.

liturgicznych. Inną monstrancję i kielichy uratował odważnie organista Kazimierz Antkowski⁴⁹.

1c. Cmentarz grzebalny Niemcy sprofanowali i zbeszczęścili. Wszystkie napisy na pomnikach i nagrobkach, świadczące o polskości tej ziemi, zdarli względnie pomalowali odrażającymi farbami. O kaplicy cmentarnej będzie mowa w p. 2.

1d. Dom parafialny. Przed r. 1939 parafia posiadała 2 domy katolickie. Jednym był tzw. Dom Fundacyjny czyli poprepozyturalny Kano-ników Reg. Laterańskich (którzy byli tutaj do r. 1819). W latach wojny Niemcy połowę tego domu zburzyli i na jej miejscu wystawili nowy bu-dynek. W r. 1946 całą budowlę przejęły Ośrodek Zdrowia i Opieka Spo-łeczna, prowadząca kuchnię. W r. 1947 udało się proboszczowi w dru-giej połowie tego gmachu osadzić dom zak. Sióstr od Niepokalanej Maryi (z Włocławka).

Drugi budynek, zw. Domem Ludowym, wystawiony przed wojną ze składek parafian, również zajęli Niemcy. Po zakończeniu działań wojen-nych zarekwirował go Zarząd Miejski na swoje potrzeby.

2. Kaplice w parafii. **Kaplica** publiczna pw. św. Anny na **cmentarzu** grzebalnym, murowana, wystawiona w r. 1897 nakł. Joanny Mniewskiej. Z upływem lat ulegała zaniedbania. Podczas okupacji Niemcy zburzyli jej wieżyczkę i zabrali z niej sygnaturkę. W r. 1948 wieżyczkę odbudo-wano i umieszczono na niej najmniejszy z ufundowanych w 1946 dzwo-nów, ważący 110 kg, z napisem: 1946 r., Lubraniec. Przy tej okazji po-prawiono dach na kaplicy, pokrywając go nową dachówką, wyrepero-wano ściany, sufit i zbudowano nowy ołtarz.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych — wszystkie na terenie pa-rafii zostały zniszczone przez Niemców za wyjątkiem figury Matki Bo-skiej w miejsc. Redecz Kalny i kapliczki we wsi Turowo. W samym tylko Lubrańcu zniszczono: przed kościołem krzyż misyjny, stojący od r. 1928, i grotę Najśw. Maryi Panny z Lourdes, a nadto 6 krzyży — na-przeciwko pałacu, naprzeciw toru kolei wąskotorowej, przy ul. Kaliskiej, wystawiony przez Juliannę Aleksyńską, Kościuszki i Radziejowskiej, wreszcie przy drodze wiodącej do Korzeszyna. — Po zakończeniu wojny stawiano nowe obiekty kultu; m.in. w Lubrańcu przed kościołem krzyż misyjny (r. 1948), krzyże przy ul. Brzeskiej i Radziejowskiej, figurę Matki Boskiej przy ul. Kościuszki (1947); krzyże żelazne postawiono we wsiach

⁴⁹ Parafianin: *Z Lubrańca*, „Ład Boży”, r. 2: 1946, nr 35, s. 5; Kron. Diec. Włocł., t. 59: 1976, s. 89.

Kazanie i Korzeszynek, kapliczki z figurami Matki Bożej w miejsc. Bielawy i Krowice.

4. Duchowieństwo parafialne — **proboszcz** od r. 1918 ks. Gustaw **Maternowski** (starszy brat archiwisty Stanisława), ur. 21 VII 1871 w m. Chorzele pow. przasnyski, wyśw. 2 VII 1898, lic. teol., dr filoz. Areszt. w Lubrańcu 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie i konc. w Dachau, gdzie zmarł już 6 II 1942. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 1000 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁵⁰.

O prefekcie i wikariuszu pomocniczym Antonim **Miastkowskim** mówię niżej pod 10.

Po wyparciu Niemców z terytorium diecezji administratorem par. Lubraniec i p.o. dziekana brzeskiego został 17 II 1945 ks. Stanisław **Tywoniek** ⁵¹, który jednocześnie pełnił inne obowiązki duszpasterskie i administracyjne. Tymcz. wikariuszem par. Lubraniec mianowano 14 IV 1945 chrystusowca Witolda **Stańczaka** ⁵², którego już 9 V tr. zastąpił (jako pełny wikariusz) ks. Sylwester **Janiak** ⁵³.

4a. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939 piętrową plebanię, organistówkę — obydwie murowane, 3,3676 ha ziemi ornej, 4 morgi łąki oraz budynki gospodarskie. Po 6 X 1941 wszystko zajęli Niemcy. Beneficjum rewindykowano w r. 1945 ze znacznymi ubytkami. Z tego względu, że na tutejszej plebanii znalazło gościnę na przestrzeni marca — maja 1945 r. odradzające się z pożogi wojennej Seminarium Diecezjalne (o czym pisałem w cz. A), plebanię tę przerabiano i powiększano. W r. 1946 została gruntownie odnowiona. W dn. 29 XI 1948 administrator parafii zanotował, że beneficjum posiada 10 morgów gruntu. Ponadto 30 III 1946 parafia otrzymała od Urzędu Ziemskiego (we Włocławku) 2 ha terenu celem powiększenia cmentarza grzebalnego.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczba katolików w parafii wynosiła 4860. W okresie okupacji wysiedlono ok. 85% ludności, która do 29 XI 1948 powróciła na swoje w 75%. W obozach niemieckich zginęło 12 osób, „na wolności” 5, w kalectwie z przyczyny wojny żyło 30 ludzi, dach nad głową utraciło 50. We wrześniu 1939 r. Niemcy zamordowali 20 mieszkańców Lubrańca, których zwłoki spoczywają w zbiorowej mo-

⁵⁰ Rocznik 1939, s. 54; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 93; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.,— ADW. AKDW, pers. 194 (Maternowski).

⁵¹ AKDW. Nominacje księży, nr 6.

⁵² AKDW. Nominacje księży, nr 319.

⁵³ AKDW. Nominacje księży, nr 405.

gile na miejsc. cmentarzu^{53a}. Przed 29 XI 1948 parafia posiadała 4900 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 20 X 1939 czynności religijne w kościele i poza nim wykonywali, w ciężkich warunkach okupacyjnych, proboszcz i wik. pomoc. Miastkowski, potem — do 6 X 1941 tylko prob. Maternowski. Od jego aresztowania do zakończenia wojny na terenie parafii nie było nabożeństw. Po uwięzieniu proboszcza organista Antkowski mężnie wyniósł z kościoła puszkę z Najśw. Sakramentem i ukrył ją przed ewent. profanacją ze strony policji niemieckiej. Źródło nie mówi, kto rozdał wiernym owe komunikanty⁵⁴. Po 6 X 1941 gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze niedzielne i świąteczne do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (par. Izbica Kuj.) — ok. 16 km lub do Włocławka — ok. 25 km. Tam przystępowali do sakramentów, zawierali śluby kośc. i chrzcili dzieci. W ciągu trudnych warunków okupacyjnych nie rozwiodło się ani jedno małżeństwo. Również do końca 1946 r. proboszcz nie miał w parafii małżeństwa nie posiadającego ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 13 następn. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Straży Honorowej Najśw. Serca Pana Jezusa, Br. Św. Anny, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W czasie okupacji instytucje te zaprzestały zewnętrznej działalności, a po wojnie nie wszystkie wskrzeszono. W r. 1945 reaktywowano Chór Par., Krucjatę (50 członków), Żywy Różaniec (150 czł.) oraz założono Par. Oddział Caritas i Sodalicję Mariańską (40 czł.). W r. 1948 przywrócono Koło Ministr. i powołano do życia Br. Nauki Chrześcijańskiej.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie. W Lubrańcu nie było przed r. 1939 specjalnej instytucji charytatywnej. Tym bardziej na tym miejscu muszę zaakcentować czynne przywiązanie tamt. społeczności parafialnej do **Seminarium** Diecezjalnego. Zaczęło się od końca czerwca 1937 r., kiedy to kilkunastu niezamożnych kleryków Seminarium jechało przez Lubraniec na miesięczne wakacje do majątku diecezjalnego Radonie i Jasieńczyk (w par. Zgłowiączka). W pięknym kościele lubrańskim była późnym rankiem msza św., a po niej śniadanie na plebanii. Zgromadzeni licznie parafianie uzewnętrzniili swoją radość z tego spotkania. Potem ks. prob. Maternowski często przybywał na letnisko i rozmawiał z nie-

^{53a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 92—93.

⁵⁴ Jak przyp. 49.

którymi alumnami na tematy filozoficzne. Podobne kontakty lubrańskie kleryków miały miejsce podczas wakacji r. 1938 i 1939. Na to dobre ustosunkowanie się tut. parafian do Seminarium miała bez wątpienia wpływ późniejsza śmierć męczeńska obydwu miejscowych duszpasterzy w obozach niemieckich. Punktem szczytowym przywiązania i ofiarności tej parafii do Seminarium Duch. był jego pobyt w Lubrańcu wiosną r. 1945, o czym wiele razy mówił i pisał prymas Wyszyński, ówczynie p.o. rektora Almae Matris (a wypowiedzi te cytowałem w cz. A nin. materiałów).

10. Oświata pozakościelna i katechei. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 2 szkoły wyznaniowe: 7-oddziałowa w Lubrańcu i Rolnicza Szkoła Żeńska w Marysinie. W obydwu religii nauczał ks. Miastkowski. Po 1 IX 1939 obie instytucje nie mogły rozpocząć nauczania, m.in. także religii. Urządzenia obu szkół doznały zniszczeń ze strony okupanta. Potem w Lubrańcu istniała tylko szkoła dla dzieci niemieckich. Poza prefektem w obozach niemieckich zginęło 5 nauczycieli świeckich. W r. 1945 ok. 600 dzieci i młodzieży tej parafii miało przeszło pięcioletnie opóźnienie w nauce.

Ks. Antoni **Miastkowski** — **prefekt** etat. i wikariusz pomoc. w Lubrańcu od r. 1938, ur. 5 VII 1911 w Kaliszu, wyśw. 20 VI 1937. Areszt. we Włocławku (dokąd go wezwano) ok. 20 X 1939 (razem z innymi prefektami i nauczycielstwem tego miasta), został wywieziony do jednego z obozów przejśc. w Prusach Wsch. Później przebywał w obozie w Działdowie, gdzie zginął wiosną 1940 r. W czasie wojny utracił mienie i książki (ok. 500 t.), a przede wszystkim oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! Jakaś część tych książek trafiła w r. 1945 do reorganiz. Biblioteki Seminarium Duch. we Włocławku ⁵⁵.

Także wyznaniowa **ochronka** w Lubrańcu, do której przed rozpoczęciem się wojny uczęszczało ok. 80 dzieci obojga płci, nie mogła funkcjonować w czasie okupacji.

11. Zbiory kulturalne. Archiwalia parafialne i częściowo dawniejsze poklasztorne Kanoników Reg. w Lubrańcu nie poniosły na miejscu większych szkód. Po r. 1945 znajdowały się tu różne akta, a metryki, z pewnymi lukami, od 1796. W Archiwum Diec. we Włocławku zachowują się księgi metrykalne tej parafii od r. 1686. Atoli **biblioteka** parafialna, obejmująca w r. 1939 ok. 1000 książek, przeważnie literatury religijnej i beletrystycznej, całkowicie przepadła w okresie okupacji ⁵⁶.

⁵⁵ Rocznik 1939 wg spisu; Kron. Diec. Włocł., r. 39 1945, s. 101; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 97; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I. IV wg ind.;— ADW·AKDW, pers. 200 (Miastkowski).

⁵⁶ Wiadomości autora do całego opisu par. Lubrańiec.

8. PARAFIA MICHELIN

Michelin, osiedle. Parafia erygowana 15 VIII 1939, wyłoniona z kruszyńskiej, powierzona Kamilianom.

§ 1. PION DIECEZJALNY

Zródło zasadnicze. *Material do Rocznika 1949*, który dostarczył 18 I tr. admin. par. mgr Stanisław Librowski, t. 1, k. 49.

Zródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 117 (Kruszyn z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Kruszyn od r. 1945, bez sygn.; AKDW: Akta par. Michelin od r. 1945, bez sygn.; ADW: AKDW, zak. I, 9 (Kamilianie z l. 1938—1939); AKDW: Akta Kamilianów od r. 1945, bez sygn.;— *Spis kapłanów 1945*, s. 4; *Rocznik 1949*, s. 76.

1. Kościół parafialny, tymczasowy — przedtem kaplica publiczna w par. Kruszyn — pt. Ducha Świętego, murowany z r. 1935 (nawa z pustaków) i 1939 (prezbiterium i 2 zakrystyki z cegły cementowej). Od poł. 1942 r. stał zamknięty. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Odnowiony zewnątrz i wewnątrz w l. 1947—1948 star. ks. Librowskiego. Darowiznę 5 działek budowlanych pod kościół i plebanię ze strony właściciela Michelina Stanisława Micheliisa przeprowadził rejentalnie pod koniec 1946 r., przy pomocy radcy prawnego Feliksa Koryckiego, tenże ks. Librowski.

1a. Zakrystia kościoła w 1 poł. okupacji, kiedy kaplica była otwarta, niewiele posiadała zawartości. Istniejące rzeczy pochodziły z parafii macierzystej i od zakonu. Zabezpieczyli je w jakiś sposób odchodzący stąd w poł. 1942 r. Kamilianie. Od jesieni 1946 r. zakrystię zaopatrywał obficie w dawniejsze ornaty (rewindykowane do Włocławka z Łodzi) ks. Librowski. W r. 1951 otrzymał on dla swojego kościoła z Diec. Związku Caritas, znajdującego się już pód zarządem świeckim, przy poparciu jego sekretarki a parafianki michelińskiej p. Ireny Borsuk(owej), komplety ornatów i kap wszystkich kolorów.

1b. Dzwonnica. Na wieżyczce kaplicy znajdującej się nad wejściem do niej przetrwała przez okres wojny sygnaturka ważąca ok. 5 kg. W r. 1948 przełożono ją na mniejszą wieżyczkę stojącą nad prezbiterium. Natomiast na wieżyczkę nad wejściem zaciągnięto sygnaturkę większą, wagi ok. 25 kg. Tę ostatnią i dzwon starszej daty, ważący ok. 150 kg, uzyskał ks. Librowski dla swej parafii od Diec. Komitetu Rewindykacji Dzwonów, którego był sekretarzem. Dzwon okuto we Włocławku (u kowala Staneckiego) i zawieszono na nowo zbudowanej drewnianej dzwonnicy.

1c. Cmentarz grzebalny. W myśl dokumentu erekcyjnego parafianie

michelińscy, dopóki nie zdobędą się na własny cmentarz, mieli prawo do pogrzebów w Kruszynie. Po aresztowaniu proboszcza par. Kruszyn (ks. Wojtasika 26 VIII 1940) w Michelinie — przy pozostających nadal Kamilianach — powstał własny cmentarz. Ulokowano go jednak co najmniej 1½ km od kościoła, na wschód od właściwego Michelina, na tzw. Odłogach. We wrześniu 1946 r. zastałem go w stanie dość zaniedbanym, jako że tylko najbiedniejsi chowali tutaj swoich bliskich, bogatsi zaś udawali się nadal do Kruszyna lub do Włocławka. I znowu, przy poparciu wspom. p. Koryckiego, uzyskałem rejentalnie pod koniec 1946 r. od tegoż p. Michelisa 4 parcele budowlane pod właściwy cmentarz, w odległości tylko 400 m. od kościoła. W niedługim czasie przenieśliśmy z cmentarza wojennego na nowy, estetycznie urządzony, szczątki kilkudziesięciu osób zmarłych.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Założona 2 tygodnie przed rozpoczęciem wojny parafia, składająca się z większej wsi Miłęcina, małej Potok oraz powstającego od r. 1935 osiedla Michelin, w r. 1939 niewiele posiadała obiektów sakralnych. Drewniany **krzyż** pamiątkowy, wystawiony w Miłęcynie na miejscu egzekucji powstańców 1863 r., stojący nisko przy torach kolei wąskotorowej, został zniszczony przez Niemców podczas okupacji. Zaraz po wojnie wystawiono tu krzyż brzozy, a po kilku latach żelazny. Przez długi czas porządek przy nim utrzymywała pobożna p. Maształerska z Miłęcina.

Figure Najśw. Maryi Panny (na wysokim postumencie) wystawił tuż przed wojną na swojej działce budowlanej, niedaleko tych samych torów i przystanku Nowa Wieś, ale zawsze w Michelinie, ks. kanonik Józef Jędrychowski, emeryt zamieszkał we Włocławku. Ustawiona w zaciszu sosnowym i widoczna tylko od frontu przetrwała straszną wojnę. Kiedy w dn. 22 I 1947 (w piątą rocznicę) wspomniałem w kościele o śmierci kanonika w Dachau, gorliwe dziewczęta z miejscowej szkoły sadziły przed figurą (na szczyrim piasku) każdej wiosny pachnące kwiaty.

Inną **figure** Najświętszej Panny, jeszcze na wyższym cokole, ufundował na przeł. 1945/46 r. repatriant zza Bugu p. Pstrągowski. (Mówił mi, że jest zupełnie podobna do tej, którą zostawił w rodzinnej parafii). Stoi przed wejściem do kościółka, przy skrzyżowaniu mojej alei*.

* Z mojej inicjatywy i przy współpracy Starostwa Pow. we Włocławku zostało uporządkowane w marcu i kwietniu 1947 r., drogą czynu społecznego, skrzyżowanie dwóch ulic — jednej prowadzącej od szosy w kierunku cmentarza i drugiej wiodącej od willi p. Zaleskiej do domu p. Stanisława Frączka. Obie ulice na tym odcinku, stanowiące dotąd nierówności i okopy, zostały wyrównane. Położono na nich trylinkę, która dotąd pięknie się trzyma. Po obu stronach ulic — na przyszlých chodnikach posadziliśmy lipy. Ponieważ grunt stanowi szczyry piasek, przez wiele lat drzewka te podlewałem. Te z nich, które obroniły się przed suszami, stanowią dzisiaj pokaźne drzewa.

przy niej utrzymywał bogobojny fundator, a po jego śmierci ja sam i siostra zakrystianka.

4. Duchowieństwo — od 15 VIII 1939 **administrator** par. o. Mieczysław Rudolf **Mielecki** (nomen — omen: w Mielęcinie), już od 2 V tr. duszpasterz przy kaplicy publ. w Michelinie (na terenie par. Kruszyn). Przechuwając własne uwięzienie zniknął z Michelinia może już ok. 21 VII 1940, względnie przed powtórny aresztowaniem 6 X 1941 trzech rezydentów — kanoników J. Jędrychowskiego, J. Nowickiego i M. Skowronka, albo 16 VI 1942, kiedy to zostały uwięzione 3 franciszkanki misjonarki.

Zastępcą administratora par. (z nominacji wik. gen. Kulińskiego?) był od 21 VII 1940 o. Franciszek **Tranquillini**, prowincjał Kamilianów z Włocławka, znający język polski i piszący w nim starannie.

Po wyrzuceniu Niemców z Kujaw rządcą diecezji prał. Borowski zobowiązał 20 II 1945 ks. Mariana **Dławichowskiego**, admin. par. Śmiłowice, opiekującego się już par. Kruszyn, do odprawienia od czasu do czasu mszy św. w kaplicy (!) w Michelinie⁵⁷. Pewnie 14 III 1945 pieczęć duch. nad Michelinem przejął z rąk tamtego ks. Stanisław **Mazierski**, mianowany tegoż dnia tymcz. admin. par. Kruszyn⁵⁸. Od 1 VIII 1945 współadministratorem par. Kruszyn (z Mazierskim) został ks. mgr Michał **Poradowski**, któremu szczeg. opiekę zlecono nad kaplicą (!) w Michelinie⁵⁹. Po jego tajemnym ujęciu do Francji w 1 poł. listopada 1945, 23 XI tr. tymcz. admin. par. Michelin mianowano ks. Jana **Oświecińskiego**, prefekta Seminarium Duch. we Włocławku⁶⁰. Kiedy zaś w Seminarium znalazł się młodszy (czytaj gorszy) od Oświecińskiego, mianowicie ks. **Librowski** (uwolniony ze Zgłowiączki 14 VIII 1946), jego mianowano tu z dn. 1 IX 1946 administratorem.

4a. Miejsca urzędowania, kancelaria. Michelin, który faktycznie powoli stawał się parafią, nie posiadał żadnego beneficjum, a na plebanię zdobył się dopiero w r. 1958. Dlatego dobrze się stanie, jeżeli opowiem, gdzie zatrzymywali się względnie urzędowali kapłani, których znaczna liczba przewinęła się przez tut. placówkę na przestrzeni l. 1936—1946. Otóż duszpasterze macierzystej par. Kruszyn, dojeżdżający do swej kaplicy publ. w Michelinie: ks. prob. Paweł Załuska — do r. 1937, ks. prob. dr Ignacy Rudziński i jego wikariusz ks. Antoni Prusinowski — obaj od r. 1937 nie mieli tu stałego miejsca zatrzymania. Przybywali ze mszą św., zresztą nie w każdą niedzielę, i powracali do siebie. Na przeł. 1938/39

⁵⁷ AKDW: Nominacje księży, nr 14.

⁵⁸ AKDW: Nominacje księży, nr 149.

⁵⁹ AKDW: Nominacje księży, nr 517.

⁶⁰ Spis kapłanów 1945, s. 4;— AKDW: Nominacje księży, nr 639.

r. dojeżdżał do kaplicy motowerem z Włocławka, na większość niedziel i świąt, ks. dr Józef Iwanicki, prof. Seminarium. Zatrzymywał się w willi p. Chrzanowskiej, znajdującej się naprzeciwko kościoła, po drugiej stronie szosy. Kamilianie, którzy od 2 maja 1939 r. mieli tu być stałymi duszpasterzami, dzierżawili od początku od p. Kaczorkiewicza z Włocławka dom piętrowy, położony przy skrzyżowaniu z szosy do kościoła. Chyba bardzo ciasno było kilku kamilianom oraz trzem kanonikom: Jędrychowskiemu, Nowickiemu i Skowronkowi, mieszkającym u nich od sierpnia 1940 r. do 6 X 1941. Ks. Dławichowski przyjeżdżał rzadko ze Śmiłowic i Kruszyna, ks. Mazierski nieco częściej tylko z Kruszyna i obaj wracali do siebie. Ks. mgr Poradowski mieszkał prawie stale w pokoju na piętrze willi p. Klementyny Zaleskiej, usytuowanej naprzeciw parku w pobliżu kościoła. Tamże zatrzymywał się ks. Oświęciński przybywający z Włocławka w niedziele i święta. Tu wreszcie urzędował do pocz. sierpnia 1948 r. ks. mgr Librowski pracujący w parafii nie tylko w niedziele i święta, lecz również w potrzebne dni powszednie.

5. Parafianie. W roku erekcji parafii i wybuchu wojny liczbę katolików tej placówki można określić na 500 osób. W Diec. Włocławskiej, której parafie w naszych czasach, jeśli chodzi o stosunki ludnościowe, były z reguły średnie i duże, tak małych parafii nie zakładano. Michelin stanowiąc w tym względzie rzadki wyjątek, gdyż liczone się z szybkim rozwojem osiedla. Tymczasem wojna pokrzyżowała wszystkim plany na dłuższe lata i dopiero obecnie liczba wiernych tej parafii przekroczyła 2750 osób⁶¹. W okresie okupacji Niemcy wysiedlili kilka rodzin z najmniejszej wsi Potok. Parcele i zarośla michelińskie były w planie rozbudowy, a piaszczysta wieś Miłęcina nie odpowiadała ówczesnym kolonistom niemieckim. Odwrotnie — w czasie wojny przybyło na teren parafii kilkanaście wielodzietnych i bezdomnych rodzin ze spalonej w grudniu 1940 r. przez Niemców dzielnicy Włocławka zw. Grzywno. Kilka osób wywieziono na przymusowe roboty w głąb Rzeszy. Na pocz. 1945 r. uszło z parafii na Zachód parę rodzin w całości lub połowie niemieckich, przeważnie z Miłęcina. Po 1 IX 1946 naliczyłem w swej parafii ok. 600 katolików przeróżnych zawodów, zamożności i moralności. W dn. 18 I 1949 było tu 970 parafian.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do czasu objęcia tej placówki przez Kamilianów (2 V 1939) msze były odprawiane w kaplicy w niedziele i święta, i to nie zawsze. Od tej daty, a zwłaszcza od dnia erekcji parafii (15 VIII 1939), ustaliły się nabożeństwa świąteczne i wprowadzano codzienne. Kilka mszy św. musiało się odprawiać dziennie w tut. kościółku

⁶¹ Rocznik 1978, s. 70.

po wypuszczeniu przez gestapo z obozu przejść. w Ładzie do Michelina (3 VIII 1940) kanoników Jędrychowskiego, Nowickiego i Skowronka do czasu ponownego ich aresztowania w dn. 6 X 1941. Nabożeństwa odprawiane w Michelinie zakończyły się najpóźniej ok. 16 VI 1942. Do 15 VIII 1939 akta metrykalne dotyczących miejsc. ludności spisywano w Kruszynie. Po tej dacie odpowiednie zapisy prowadzono na miejscu. Z aktami tymi nigdy się nie zetknąłem, przypuszcz. zabrali je w poł. 1942 r. Kamilianie albo skonfiskowali je współcześnie Niemcy. Od poł. czerwca 1942 r. gorliwsi spośród parafian udawali się na msze w niedziele i święta do Włocławka — 6 km, gdzie przystępowali do sakramentów łącznie z małżeństwem i chrzcili dzieci. Od 20 II do 23 XI 1945 Kuria Diecezjalna znowu poczytywała kościółek parafialny w Michelinie za kaplicę publiczną par. Kruszyn — i tam prowadzono metryki dla tut. ludności (księża Dławichowski, Mazierski, Poradowski). Dopiero ks. Oświeciński w końcu listopada 1945 r. zaczął ponownie spisywać wiadome akta w Michelinie. Za mojej administracji Michelin stał się normalną parafią. Od Wielkanocy 1947 rozpocząłem (raz w miesiącu) duszpasterstwo w obozie pracy w Miłęczynie.

7. Duszpasterstwo specjalne nie mogło się tu zawiązać ani przed wojną, ani w okresie okupacji. Pod koniec 1946 r. zorganizowaliśmy Chór Parafialny, Koło Ministrantów i Par. Oddział Caritas, a w 1948 Żywy Różaniec (3 kółka niewiast i 3 panien).

9. Miłosierdzie chrześcijańskie złączone z tą parafią i ześrodkowane wokół Caritas zaczęło się ujawniać dopiero od końca r. 1946 (i później bardzo dobrze funkcjonowało). O tuż-przedwojennych i okupacyjnych jego przejawach wspominam niżej pod domami zakonnymi.

10. Oświata pozakościelna i katecheci. W roku szk. 1938/39 na obszarze tworzącym później par. Michelin istniała i funkcjonowała 4-oddziałowa wyznaniowa szkoła powszechna w Miłęczynie. Od 7 I 1939 uczył w niej religii, w charakterze nauczyciela kontr., o. Józef **Szyszka**, kamilianin pewnie dojeżdżający z Włocławka. Od 1 września 1939 r. jego miejsce w szkole miał zająć admin. par. o. **Mielecki**. Ale z powodu wybuchu wojny szkoła nie mogła rozpocząć zajęć, m.in. także lekcji religii. Na pocz. 1945 r. znajdowało się w parafii blisko 100 dzieci i młodzieży z opóźnionym przeszło 5-letnim terminem nauczania. W tymże roku przeniesiono szkołę z Miłęcina do Michelina, gdzie w ciągu następnych dwóch lat stała się 7-klasową wyznaniową szkołą podstawową. Od 1 września 1946 r. była tu katechetką lubiana przez dzieci p. Antonina (Tola) **Gańcza** (Gańczowa), zamiesz. w Michelinie ⁶².

⁶² Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 124.

11. Zbiory kulturalne. W nin. punkcie podam tylko informację o księgozbiorze kościelnym założonym przeze mnie pod koniec 1946 r. pn. **Biblioteki Caritas** w Michelinie, przemianowanym rychło na Bibl. Parafialną w M. Księgozbiór, składający się z kilkuset pozycji treści religijnej i beletrystycznej, dobrze pełnił swoją rolę. Obowiązki bibliotekarki wykonywała bezinteresownie inteligentna nauczycielka p. Helena Rejc(ówna). Z powodu trudności związanych z urzędową rejestracją i kontrolą księgozbioru, wspom. zasób druków przekazałem w parę lat potem do Bibl. Bieżącej Alumnów Seminarium Włocławskiego, a kilkubrulionowy jego katalog do Archiwum Diec.

12. Domy zakonne w ogólności. Na terenie parafii istniały w pewnych latach okupacji domy zak. Kamilianów i (nieformalnie) Franciszkanek Misjonarek Maryi, o których piszę zaraz niżej⁶³.

§ 2. PION ZAKONNY

1. REZYDENCJA OO. KAMILIANÓW

Nazwa urzędowa. Klerycy Regularni Posługujący Chorym — Ordo Clericorum Regularium Infirmis Ministrantium.

Początek i cel zakonu. Założony w r. 1582 w Rzymie. Główny cel zewnętrzny — szpitalnictwo, działalność charytatywna.

Początek i cel rezydencji michelińskiej. Powstała po 2 V 1939. Jej celem zewn. było kierowanie duszpasterstwem — najpierw przy tamt. kaplicy publ., a następnie w parafii oraz nauczanie religii w szkole. Rezydencja zależała od klasztoru we Włocławku.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 9 (Kamilianie z l. 1938—1939); AKDW: Akta Kamilianów od r. 1945, bez sygn.; AKDW: Akta par. Michelin od r. 1945, bez sygn.

1. Rezydencja w Michelinie — w piętrowym domu murowanym wynajętym od p. Kaczorkiewicza z Włocławka, stojącym w narożniku szosy prowadzącej z Włocławka do Kruszyna i uliczki wiodącej od tej szosy do kościoła. Reszta zakonników przetrwała tu przypuszcz. do 16 VI 1942. W domu tym od 3 VIII 1940 do 6 X 1941 dawali schronienie trzem starszym kapłanom diecezjalnym: J. Jędrychowskiemu, J. Nowickiemu i M. Skowronkowi. Po wojnie Kamilianie nie powrócili do Michelinia.

2. Skład osobowy. W domu zak. w Michelinie przebywali stale lub czasowo następujący kamilianie:

⁶³ Wiadomości autora do całości opisu par. Michelin.

M. M. B. Z.

1) o. Mieczysław Rudolf **Mielecki**, admin. parafii i przewidziany prefekt kontr. w szkole powsz. w Miłęczynie w roku szk. 1939/40. On też pewnie był przełożonym rezydencji, a przynajmniej p.o. przełoż. Uszedł z Michelina prawdop. przed 21 VII 1940.

2) O. Franciszek Ksawery **Tranquillini**, prowincjał, przełożony i magister domu wrocławskiego został zastępcą admin. par. Michelin w dn. 21 VII 1940. Objęcie tej funkcji było spowodowane ucieczką o. Mieleckiego i może rozpoczętą likwidacją domu wrocławskiego, przenoszonego do Lipna.

3) O. Jerzy **Szyszka**, nauczający religii w szkole powsz. w Miłęczynie od stycznia do czerwca 1939 r., przebywał w tut. rezydencji przynajmniej wtedy, kiedy miał lekcje.

4) O. Józef **Boratyn**, prowadzący w okresie okupacji duszpasterstwo zakonne i szpitalne we Włocławku oraz parafialne w pobliżu tego miasta i w Lipnowskim, zaglądał również do Michelina. Po r. 1945 odwiedzał (czasem) prywatnie niektórych parafian. W końcu listopada 1946 r. zabrał z tut. kościoła, podczas mojej nieobecności, 2 ołtarze boczne, które Kamilianie luźno w nim ustawili w r. 1939 albo 1940.

O wymien. ojcach powiedziałem, co należało, pod par. Michelin i klasztorem we Włocławku (na ter. par. św. Jana). Ich losów wojennych, za wyjątkiem o. Boratyna, nie znam.

5) Brat Wincenty **Sadowski**, ur. 3 IV 1904 w Kol. Jonie pow. lidzki, areszt. w Michelinie 26 VIII 1940; przebywał w więzieniu we Włocławku, w obozie prześc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. w Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę⁶⁴.

5. **Życie religijne i zakonne** tego domu znajdowało się na należyтым poziomie. Zaświadczały o tym parafianie michelińscy po r. 1945 i pewne zakonnice, głównie ze Zgrom. Sióstr Wspólnej Pracy z Włocławka. Ponieważ do kościoła par., w okresie pozaletnim bardzo zimnego, mieli zakonnicy ok. 100 m, posiadali w swej rezydencji małe **oratorium** modlitewne. Nie jest wykluczone, że tu w czasie zimowym odprawiał mszę św. któryś ze starszych kanoników-rezydentów.

9. **Miłosierdzie chrześcijańskie.** Kamilianie zamierzali pobudować w Michelinie szpital. W tym celu nabyli tu przed wybuchem wojny, niedaleko od kościoła, kilka działek budowlanych. Zmienione warunki polityczno-społeczne w r. 1945, a następnie przymusowe opuszczenie terytorium diecezji w 1946 przekreśliły te plany. Ale to były dalsze zamiary. Natomiast do miłosierdzia świadczonego przez zakonników podczas okupacji trzeba koniecznie zaliczyć pomoc okazywaną przez nich wspom. star-

⁶⁴ Szołdrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 329.

szym kapłanom wrocławskim w ciągu długich 14 miesięcy. A może również bezdomnym zakonnicom z Warszawy, o których zaraz poinformuję, Kamilianie z Michelina wyświadczały jakie usługi materialne? ⁶⁵.

2. FRANCISZKANKI MISJONARKI MARYI

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Franciszkanek Misjonarek Maryi — Congregatio Sororum Franciscanarum Missionariorum Mariae.
Nazwa skrócona: Franciszkanek Misjonarek Maryi.

Początek i cel zgromadzenia. Powstało w r. 1877 we Francji. Główny cel zewnętrzny — praca misyjna i dla misji, pokuta i uczynki miłosierdzia.

Epizod micheliński. Znalazły się tu w czasie wojny. Świeciły dobrym przykładem oraz zajmowały się chorymi i biednymi.

1. Pobyt Franciszkanek w Michelinie. Trzy zakonnice z Domu Prowincjalnego w Warszawie, ul. Raclawicka 14, przebywały w 1 poł. okupacji — do 16 VI 1942 w Michelinie. Nie tworzyły formalnego domu zakonnego. Nie wiem w jakich okolicznościach znalazły się tu, od kiedy i u kogo mieszkaly. W każdym razie nie posiadały tutaj krewnych. Dowiedziałem się o tym jesienią 1946 r. od swoich parafian, zachwyconych nimi. Ponieważ wkrótce czyniłem starania, żeby na stałe osiadły w Michelinie, nie badałem wtedy anteriorów. Z tego powodu, że tutejsi ludzie żyli się z nimi, mogę wnioskować, iż w Michelinie przebywały co najmniej rok. Siostry nie przyszły na stałe do Michelina i wiadomości o ich wojennym pobycie tutaj poszły prawie w niepamięć.

2. Skład osobowy zakonnice, o których mowa, chyba dość przypadkowo, przedstawiał się (alfabetycznie) następująco:

s. Joanna **Kaczyńska**, ur. 23 V 1909, areszt. w Michelinie 16 VI 1942, wywieziona do obozu pracy w Bojanowie ⁶⁶;

s. Róża **Lassok**, ur. 19 XII 1898, areszt. i więziona jak Kaczyńska ⁶⁷;

s. Ludwika **Leszczyńska**, ur. 6 VIII 1874, areszt. i więz., mimo starszego wieku, jak poprzednie ⁶⁸.

5. Życie religijne i zakonne. Wymienione zakonnice, znajdujące się na tułaczce, zapewne posiadały tylko jeden pokój. Nie było mowy o specjalnym oratorium. Jednak pobożność musiała u nich kwitnąć, skoro świeccy zostali nią oczarowani. Zastanawiające jest to, jak mogli je tutejsi

⁶⁵ Wiadomości autora do całego punktu o Kamilianach.

⁶⁶ Szołdrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 354.

⁶⁷ Szołdrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 361 (błąd.: Michalin).

⁶⁸ Szołdrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 361.

parafianie widywać w kościele, adorujące w białych habitach i narzuconych na nie welonach, w czasie srogich warunków okupacyjnych.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie. Człowiek miłosierny, chociażby żył w ubogich warunkach, zawsze znajdzie dobrodziejów (najczęściej spośród niebogatych) dla wsparcia potrzebujących. (Stwierdziłem to najbardziej dowodnie później na osobie p. Anieli Sławińskiej z Gniezna, powojennej jałmużnicy i mistyczce). Musiały przeto przypadkowe franciszkanki z Michelina świadczyć tutaj czasu okupacji dobre uczynki chorym (po domach) i biednym, skoro je ludzie tak pokochali.

12. Inne. Pragnąc wszystkiego najlepszego dla swej biednej parafii oraz słysząc tyle dobrego o Franciszkanek Misjonarkach, podjąłem późną jesienią 1946 r. kroki celem osadzenia ich w Michelinie. Sprzyjał temu mój częsty pobyt w Warszawie (złączony ze studiami). Odwiedziłem kilka razy wiadomy Dom Prowincjalny, zatrzymując się u kapelana zakonnicy, ks. dra Zenona Kliszki. Odprawiałem msze św. w ich uroczej kaplicy i byłem zachwycony pobożnością, a zwłaszcza adoracjami Najśw. Sakramentu. Prosiłem o założenie domu zak. w Michelinie. Przełożone grzecznie odpowiadały, że w Michelinie nie ma warunków dla siostr — mieszkania i utrzymania, albowiem co innego przymusowe lata okupacyjne, a co innego czasy normalnej pracy. (Ja zaś „mierzyłem siły na zamiary” i obstawałem, bez rezultatu, przy swoim)⁶⁹.

9. PARAFIA ŚMIŁOWICE

Śmiłowice, wieś. Parafia założona na przeł. XIV/XV w.

Zróżdła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił 1 I 1944, tymcz. admin. par. Waclaw Grabowski z Archidiec. Wileńskiej, t. 1, k. 65—67; *Materiał do Rocznika 1949*, który podał 13 XII 1948 admin. par. Tadeusz Oskierka, t. 1, k. 86; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Zróżdła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 202 (Śmiłowice z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Śmiłowice od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 79; *Rocznik 1939*, s. 54—55; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 85—86.

1. Kościół parafialny pt. św. Bartłomieja Apostoła, murowany z l. 1823—1862, został uszkodzony podczas działań wojennych w 1 poł. września 1939 r. Skorzystali z tego Niemcy i rozebrali go do fundamentów w r. 1942. Cegłę zużyli na swoje potrzeby, a gruz polecili wywieźć na drogi. W tych okolicznościach również został zniszczony wewnętrzny wystrój

⁶⁹ Wiadomości autora do całości punktu o Franciszkanek Misjonarkach.

świętyni. W r. 1946 parafianie (za ks. Grabowskiego) zbudowali tymcz. kościół drewniany. Wielki ołtarz w nim poświęcił dopiero 7 XI 1948 (za ks. Oskierki) inf. Stanisław Kuźmiński z Lubrańca ^{69a}.

1a. Zakrystia kościoła poniosła równocześnie wielkie straty: zniszczono prawie wszystkie aparaty, szaty, naczynia i księgi liturgiczne, m.in. 2 kielichy i 2 puszki.

1b. Dzwonnica została zburzona i dzwony wywiezione. Dwa nowe dzwony, z powodu częstych zmian duszpasterzy, sprawiono tu dość późno; konsekrował je 24 VIII 1959 bp sufr. Korszyński ⁷⁰.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W okresie okupacji Niemcy zniszczyli na terenie parafii wszystkie krzyże przydrożne, kapliczki i figury świętych, wśród nich krzyż misyjny, stojący przed kościołem od r. 1926, oraz krzyż na cmentarzu grzebalnym. Do 13 XII 1948 parafianie odbudowali ok. 10 krzyży i 2 figury Matki Boskiej.

4. Duchowieństwo — administrator par. od r. 1933 ks. Tadeusz Oskierka z Archidiec. Mohylewskiej, ur. 5 IX 1877 we wsi Leonowszczyzna ziemii witebskiej, wyśw. 19 III 1901 w Petersburgu, od 1920 pracujący w Diec. Włocławskiej. Wysiedlony ze Śmiłowic w r. 1943 do Generalgouvernement, przebywał we wsi Dańków par. Błędów (pow. grójecki, Archidiec. Warszawska). Późniejsze źródło podaje, że admin. par. był tylko do 28 XI 1940. Powróciwszy do diecezji, był od 8 III 1945 admin. par. Kłobia i opiekował się sąsiednią par. Boniewo. Zmarł (jako emeryt od r. 1958 — drugi raz po Śmiłowicach) w Ciechocinku 10 VI 1963 ⁷¹.

Po wyparciu Niemców z obszaru diecezji pierwszym admin. par. Śmiłowice był od 20 II 1945 ks. Marian **Dławichowski**, który nadto sprawował pieczę duch. w sąsiednim Kruszynie i Michelinie ⁷². Jesienią tr. jako tymcz. admin. par. funkcjonował kapucyn Klemens Piotr **Rozwadowski** ⁷³.

4a. Beneficjum par. składało się w r. 1939 z 5,7316 ha ziemi, plebanii oraz budynków gospodarskich. W r. 1942 przeszło ono w ręce niemieckie. Odzyskano je w r. 1945 ze znacznymi ubytkami. W dn. 13 XII 1948 administrator zapisał, że gruntu par. jest 3¹/₂ ha.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 2025 katolików. Podczas okupacji wysiedlono stąd 160 rodzin, z których do 13 XII 1948

^{69a} [A. Turczynowicz] (at): *Śmiłowice*, „Ład Boży”, r. 4: 1948, nr 47, s. 6.

⁷⁰ Kron. Diec. Włocł., t. 42: 1959, s. 253.

⁷¹ Rocznik 1939 wg spisu; Spis kapłanów 1945, s. 4; Rocznik 1962 wg spisu;

B. Babinowski: *Śp. ks. Tadeusz Oskierka*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 46: 1963, s. 254;— AKDW, pers. ks. Oskierki, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

⁷² AKDW: Nomnacje księży, nr 14.

⁷³ Spis kapłanów 1945, s. 5.

powróciło 150. W obozach niemieckich zginęło 30 osób, „na wolności” 5, w kalectwie z powodu wojny żyło 5, dach nad głową straciło 135. W r. 1939 miały miejsce w parafii krwawe **egzekucje** (ankietowany nie podał wsi), w czasie których zginęło 45 osób. Inne źródło podaje, że wszyscy — w liczbie 15 byli ze Śmiłowic i spoczywają we wspólnej mogile na miejsc. cmentarzu ^{73a}. Jeszcze inna praca mówi, że było to 16 rolników ze wsi Wichrowice gromady (gminy, parafii) Śmiłowice, których Niemcy zamordowali bagnetami 12 X 1939 ^{73b}. W dn. 13 XII 1948 parafia posiadała 1550 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do r. 1942 nabożeństwa w kościele par., w trudnych warunkach okupacyjnych, odprawiał ks. Oskierka. Po rozebraniu kościoła także administratora usunięto z plebanii. Do r. 1943 mieszkał w samych Śmiłowicach i msze św. miewał prywatnie. W terenie parafii udzielał się minimalnie. Źródła moje nie podają, do którego kościoła udawali się od r. 1943 gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian. Najbliżej było do Włocławka — ok. 16 km. W takich warunkach pewna część parafian odwykła od uczęszczania na nabożeństwa. Ale słubów bez kapłana nie zawierali. W latach wojny rozeszło się 5 małżeństw.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na terenie parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, 8 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Św. Józefa, Chór Parafialny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W latach okupacji musiały one zaprzestać działalności zewnętrznej, a po r. 1945 mało które z nich odżyło. Do 13 XII 1948 przywrócono Chór Kośc. oraz założono Par. Oddział Caritas (1946) i Koło Ministrantów.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniała i funkcjonowała tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, 7-oddziałowa w Śmiłowicach. Religii nauczał w niej ksiądz i siła świecka. Po 1 IX 1939 szkoła nie rozpoczęła zajęć, w tym także nauki religii. W następstwie tego dzieci i młodzież tej parafii opóźniły się w kształceniu o przeszło 5 lat. Podczas wojny aż 5 nauczycieli tej szkoły straciło życie.

11. Zbiory kulturalne. W czasie okupacji mogły zaginać jakieś **archiwalia** tej parafii. Na miejscu bowiem znajdują się przeważnie tylko akta metrykalne od r. 1877, a w Archiwum Diec. we Włocławku księgi metryk

^{73a} Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 93.

^{73b} Hitlerowski terror na wsi polskiej 1939—1945..., oprac. Cz. Madajczyk... (cyt. Hitlerowski terror na wsi), Warszawa 1965, s. 36.

tej instytucji od 1810. **Biblioteka** Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, licząca w r. 1939 ok. 200 książek treści religijnej i beletrystycznej, została przez Niemców spalona ⁷⁴.

10. PARAFIA WIENIEC

Wieniec, wieś. Parafia erygowana w 2 poł. XIII w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z końca 1946 r., t. 1, k. 68—70; *Materiał do Rocznika 1949* z 13 XII 1948, t. 1, k. 87—88. Oba źródła dostarczył admin. par. Roman Jałoch; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 221 (Wieniec z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Wieniec od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 79—80; *Rocznik 1939*, s. 55; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 86.

1. Kościół parafialny pt. św. Mikołaja Biskupa i św. Stanisława Kostki, murowany z r. 1882, został uszkodzony podczas działań wojennych w 1 poł. września 1939 r. Skorzystali z tego Niemcy i, chociaż świątynia była poza tym w bardzo dobrym stanie, wysadzili ją w powietrze 4 III 1941. Materiał z niej zużyli na inne budynki, a gruz nakazali rozwieźć na drogi. Przy tej okazji zniszczyli wewnętrzny wystrój kościoła i zabrali z niego 2 dzwony. *Materiał* z 13 XII 1948 informuje, że parafia wtedy znowu posiadała 2 dzwony; widocznie przydzielono jej świeżo z rewindykacji. W l. 1945—1964 kościół par. zastępowała kaplica publ. znajdująca się na cmentarzu grzeb., o której szerzej mówię w p. 2. Nowy kościół mur. pt. Przemienienia Pańskiego zbudowano w l. 1957—1964 (z ofiar parafian i star. ks. Jałoch) ⁷⁵.

1a. Zakrystia kościoła uległa współcześnie rozgrabieniu albo zniszczeniu. Zabrańo z niej 2 monstancje, 4 kielichy, 2 puszki, 20 ornatów i 4 kapy z dodatkami, bieliznę kośc. i księgi liturgiczne.

1c. Cmentarz grzebalny. We wspólnej mogile spoczywają szczątki 32 żołnierzy polskich, poległych w bitwie z Niemcami ok. 13 IX 1939. Na grobie po wojnie wystawiono pomnik ^{75a}.

2. Kaplice na terenie parafii:

2a. Kaplica publiczna pt. Chrystusa Pana na **cmentarzu** grzebalnym, murowana z r. 1898, nie konserwowana w ciągu całej wojny, znacznie

⁷⁴ Wiadomości autora do całego opisu par. Śmiłowice.

⁷⁵ B. Lewandowski: *Wieniec — odbudowa świątyni*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 43: 1960, s. 281—283; Tenże: *Poświęcenie nowej świątyni parafialnej w Wiencu*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 45: 1962, s. 262—264.

^{75a} Przewodnik po miejskach męczeństwa, s. 93.

ucierpiała od warunków atmosferycznych. W r. 1945 powiększono ją i odnowiono, żeby mogła zastępować kościół par. (zob. pod 1).

2b. Kaplica publiczna pw. św. Józefa Obl. NMP w majątku **Brzezie**, murowana z r. 1936, nie konserwowana w czasie okupacji, uległa zapuszczeniu. Odnowiona po wojnie, nazywana jest kościołem filialnym⁷⁶.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Niemcy zniszczyli na terenie parafii 22 krzyże (przyuszcz. wszystkie) — najpierw misyjny stojący przed kościołem od r. 1931, a następnie w miejsc.: Bachórka, Brzezie — 2, Dubielewo, Dziadowo, Gustorzyn, Jaranówek — 2, Kąty, Klementynowo, Machnacz — 3, Polówka, Słone, Wieniec — 4, Wolica — 2. Oprócz tego zburzyli figurę Niepok. Poczęcia NMP w Machnacu. O innych figurach i kapliczkach posiadane przekazy nie wspominają. *Material* z 13 XII 1948 mówi, że na obszarze parafii istnieje 12 krzyży, 5 kapliczek i 2 figury świętych. Trzeba rozumieć, iż są to obiekty nowe.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1936 ks. Stanisław Nowicki, ur. 14 V 1899 w Łodzi, wyśw. 26 V 1923. Pewnie w grudniu 1939 r., po uwięzieniu okolicznych duszpasterzy w październiku i listopadzie tr., uszedł do Gen. Guberni. Nie wiadomo gdzie przebywał i co robił do 16 X 1944, kiedy to przyjął pracę w charakterze wikariusza par. Wilkołaz w dek. krańskim Diec. Lubelskiej. Podczas okupacji utracił jakieś mienie i książki. Po powrocie w marcu 1945 r. do diecezji mianowany 24 III tr. admin. par. Stare Miasto z obowiązkiem pieczy duch. (na prawach proboszczowskich) nad par. Sławsk — tutaj do 4 IV 1945. Zmarł 20 XII 1965 jako admin. par. Dobrzejewice. Nie posiada nawet nekrologu⁷⁷.

Po wyjeździe Nowickiego przyuszcz. wik. gen. Kuliński (w porozumieniu z uwięzionym bpem Kozalem?) mianował do Wieńca ks. Józefa **Kuczmańskiego**, pewnie na tymcz. administratora. Dokumentacji nie ma. Ks. Kuczmańskiego nie mam gdzie umieścić w latach wojny jak tylko tu. Od 1 VIII 1936 był on prefektem etat. i wikariuszem pomoc. w Golinie. W dn. 1 IX 1939 został stąd przesunięty na podobną placówkę, a jego miejsce zajął ks. Antoni Kiszkurno, jun. Również ten dokument dotyczący Kuczmańskiego zaginął. Ponieważ szkoły w całej diecezji po 1 IX 1939 nie rozpoczęły nauczania, ks. Kuczmański był zasadniczo wolny i dlatego posłano go do Wieńca.

Ks. J. **Kuczmański**, ur. 12 XII 1907 we wsi Gorzuchy pow. kaliski, wyśw. 23 VI 1935, z Golicy przeszedł do nie znanej mi parafii, a z niej

⁷⁶ Rocznik 1978, s. 73.

⁷⁷ Rocznik 1939, s. 55; Spis kapłanów 1945, s. 8; Rocznik 1962 wg spisu; Kron. Diec. Włocł., t. 48: 1965, s. 261;— AKDW, pers. ks. Nowickiego, bez sygn.;— Pościć znana autorowi.

do Wieńca. Tu areszt. 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Cierpiał za wiarę i ojczyznę. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów). Do kraju nie wrócił, ale oddał się duszpasterstwu polonij. w Niemczech Zach., a od r. 1949 w Australii, gdzie w 1965 został inkard. do Archidiec. Adelaide (Adelaidensis)⁷⁸.

Po wypędzeniu Niemców z terytorium diecezji admin. par. Wieniec został 19 II 1945 (i był do 21 III tr.) ks. Stanisław **Gemel**, sprawujący jednocz. pieczęć duch. nad par. Brześć Kuj. i tam rezydujący⁷⁹. Natomiast nabożeństwa w kaplicy publ. w Brzeziu miał odprawiać ks. Stanisław **Piotrowski**, mianowany 21 II 1945 admin. par. Lubanie i zarządzający par. Rózinowo — w Brzeziu do 21 III tr.⁸⁰. W dn. 24 III 1945 admin. par. Wieniec został ks. R. **Jałoch** z Diec. Łuckiej (ur. 23 III 1906 w Częstochowie, wyśw. 24 VI 1934), który dotąd tu zostaje, odzn. RM⁸¹.

4a. Beneficjum par. obejmowało w 1939 r. 13 morgów ziemi, plebanię i budynki gospodarskie. Późną jesienią 1939 r. przeszło ono pod zarząd niemiecki, a odzyskane w 1945 nosiło ślady dewastacji. W dn. 13 XII 1948 beneficjum posiadało 6 ha gruntu.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny liczba katolików wynosiła 2614. W okresie okupacji wysiedlono ok. 100 rodzin, które powróciły w komplecie do 13 XII 1948. W obozach niemieckich zginęło 15 osób, „na wolności” 40, w kalectwie w wyniku wojny żyło 5, dach nad głową utraciło 15 rodzin. W latach okupacji Niemcy przeprowadzili 4 krwawe **egzekucje** — 1 przy drodze z Wieńca do Brzezia oraz 3 we wsi Mazury. Respondent nie podał, ilu ludzi łącznie zginęło. Inne źródło informuje^{81a}, że na pocz. stycznia 1945 r. Niemcy rozstrzelali w lesie wienieckim 9 Polaków. Mogli oni pochodzić z tej parafii albo z Włocławka. W dn. 13 XII 1948 parafia miała 2314 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do grudnia 1939 r. pracował w tut. kościele i poza nim ks. Nowicki, a po nim, w trudniejszych warunkach, do 26 VIII 1940 ks. Kuczmański. Potem do 4 III 1941 świątynia stała zamknięta i tegoż dnia zburzona. Od 26 VIII 1940 gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze św. do Włocławka — 11 km. W na-

⁷⁸ Rocznik 1939 wg spisu; Rocznik 1962 wg spisu; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (gdzie na s. 472 podano prob., a nie admin. tymcz.);— AKDW, pers. ks. Kuczmańskiego, bez sygn.;— Osoba znana autorowi.

⁷⁹ AKDW: Nominacje księży, nr 11, 186.

⁸⁰ AKDW: Nominacje księży, nr 24, 187.

⁸¹ Spis kapłanów 1945, s. 5; Rocznik 1978 wg spisu;— AKDW₅: Nominacje księży, nr 204; AKDW, pers. ks. Jałoch, bez sygn.

^{81a} Eksterminacja ludności w Polsce, s. 84.

stępsztwie warunków okupacyjnych znaczna ilość parafian odwykła od uczęszczania na nabożeństwa. W czasie wojny rozeszło się 6 małżeństw, a innych 7 pod koniec 1946 r. nie posiadało ślubu kość.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na terenie parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, 8 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Przemienienia Pańskiego, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej (oddziały w Brzeziu i Dobrej Woli), Koło Ministrantów, Żywy Różaniec. W czasie okupacji musiały one zawiesić zewnętrzną działalność, a po zakończeniu wojny udało się wskrzesić tylko 2: Koło Ministr. (15 chłopców) i Żywy Różaniec (w r. 1946) — 10 kólek. W r. 1947 założono Par. Oddział Caritas (40 członków).

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 3 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Wiencu, przeniesiona z Kątów Małych, 5-oddz. w Dobrej Woli i 4-oddz. w Brzeziu. Po 1 IX 1939 nie wznowiły one nauczania, w tym również religii. Z powodu wojny dzieci i młodzież parafii była w r. 1945 opóźniona w edukacji o przeszło 5 lat.

11. Zbiory kulturalne. Na miejscu w Wiencu zginęły prawie wszystkie akta tej parafii poczynając od 3 ćwierci XIX stul. W Archiwum Diec. we Włocławku przechowują się księgi metrykalne z Wienca od r. 1690 do 2 poł. XIX w. Natomiast 3 oddzielne **biblioteczki** kościelne: parafialna w Wiencu oraz Kat. Stow. Młodzieży w Brzeziu i Dobrej Woli, obejmujące w r. 1939 łącznie kilkaset książek, głównie treści religijnej i literatury pięknej, zostały zniszczone względnie rozproszone⁸².

11. PARAFIA ZGŁOWIĄCZKA

Zgłowiączka, wieś. Parafia założona w XIII w.

Zródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił przed 25 VIII 1947 (w zastęp. admin. par. Kazimierza Piosika) wik. par. Lubraniec (dziekański) Stanisław Kilian, t. 1, k. 71—73; *Materiał do Rocznika 1949*, który podał 19 XI 1948 admin. par. Jan Fortuna, eksksalezjanin, t. 1, k. 89—92.

Zródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 243 (Zgłowiączka z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Zgłowiączka od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 81—82; *Rocznik 1939*, s. 55—56; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 87.

⁸² Wiadomości autora do całości opisu par. Wieniec.

1. Kościół parafialny pt. Narodzenia NMP, murowany z końca XV w., z późn. zmianami, był od 6 X 1941 zamknięty oraz częściowo zamieniony na kuchnię i spiżarnię. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, doznał szkód od warunków atmosferycznych; drewniana podłoga miejscami zgniła. Wewnętrzny wystrój świątyni również wtenczas ucierpiał. Z wieży kościelnej Niemcy polecieli zdjąć dzwony, które wywieźli. W lipcu 1946 r. (za administracji ks. Librowskiego) zacieki usunięto, podłogę wyreperowano i kościół wewnątrz wymalowano. W niedzielę 11 VIII 1946 (za moich rządów) wizytował parafię i konsekrował 3 nowe, bardzo harmonijne dzwony*; nabyte w fabryce we Wrocławiu (star. Komitetu Par. na czele z p. Bolesławem Pankiewiczem z Milżynka), bp sufr. Korczyński⁸³.

1a. Zakrystia kościoła utraciła podczas wojny niemal całą swoją zawartość: monstrancję, 3 kielichy, 2 puszki, 16 ornatów i 6 kap z akcesoriami, bieliznę kościelną, księgi liturgiczne.

2. Kaplice w parafii. **Kaplica** półpubliczna we dworku majątku diecezjalnego **Radonie** (Żydowo), istniejąca przed wojną i po niej, oraz **kaplica** półpubl., urządzona przed r. 1939 w budynku pogorzelnianym w **Jasieńczyku** (Żydówku) dla potrzeb kleryków, zostały już przedstawione w cz. A tego opracowania (pod Seminarium Duch.).

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W latach okupacji Niemcy zniszczyli na obszarze parafii wszystkie krzyże, kapliczki i figury — w sumie 53 obiekty sakralne, wśród nich krzyż misyjny przed kościołem. *Ankieta* nie podaje, ile było strat w każdej grupie. Po zakończeniu działań wojennych większość z tych przedmiotów odbudowano.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1926 ks. Wincenty **Eljasz** (dalej piszę *Eliasz*), czł. Rady Gospod. Majątku Bisk. i Seminarium Duch. Radonie, ur. 1 VII 1883 w Częstochowie, wyśw. 2 II 1908. Areszt. w Zgłowiączce 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie oraz w obozie konc. Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów z 4 V 1942. Z obozu pisywał do swej siostry (w Zgłowiączce?) Genowefy Łukaszewskiej. W czasie wojny utracił znaczne mienie i książki (ok. 500 tomów),

* Z uroczystością konsekracji dzwonów w Zgłowiączce łączy się (na tamt. plebanii) **napad** zorganizowany na mnie przez czterech uzbrojonych „ludzi leśnych”, pragnących zrabować mi pieniądze zebrane od ofiarnych parafian na zapłacenie tychże dzwonów oraz remonty w kościele. Pieniądzy tych było prawie milion zł, a napad (z którego wyszedłem zwycięsko) miał miejsce o zmroku na kilka dni przed 11 VIII 1946. Okropne to zdarzenie godne jest oddzielnego opisu.

⁸³ Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 20.

a przede wszystkim oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!⁸⁴.

Po wyparciu Niemców z granic diecezji admin. par. Zgłowiączka został 17 II 1945 ks. Marian **Bruzda**, któremu na razie zlecono także pieczęć duch. nad większą par. Świerczyn⁸⁵. Po nim 17 III tr. objął parafię w tymcz. admin. duszpasterz z Lubrańca i p.o. dziek. brzeskiego ks. Stanisław **Tywonek**⁸⁶. Zastąpił go w tym samym charakterze 14 IV 1945 ks. Edward **Zawadzki** z Diec. Pińskiej⁸⁷. W dn. 16 VIII 1945 Zawadzki przeszedł do Kokanina, a stamtąd przybył na admin. do Zgłowiączki ks. Józef **Kruczkowski**, który pewnie w maju 1946 r. odszedł ad statum laicałem⁸⁸. Potem zawiadywał parafią jako dziekan (przez wikariusza) inf. Stanisław **Kuźmiński** z Lubrańca, po którym pacyfikację sprawy prowadził od 2 poł. czerwca tr., z nominacją admin. tymcz. od 4 VII 1946, ks. Stanisław **Librowski**, pozostający tu do 14 VIII tr.⁸⁹.

4a. Beneficjum par. składało się w r. 1939 z 10 ha ziemi przy probostwie, kilku ha gruntu dzierżawionego, z obszernej piętrowej, murywanej plebanii* oraz budynków gospodarskich. Po 6 X 1941 znalazło się w rękach niemieckich. Odzyskano je w r. 1945 z różnymi stratami. M.in. Niemcy, szukając na strychu plebanii kosztowności ks. Eliasza, porujnowali mury i polepę. Podczas mojego duszpasterzowania odnowiono i wymalowano również plebanię i organistówkę. Rychło po moim odejściu ze Zgłowiączki wydzierżawiono część plebanii (od drogi) świeżo otwartemu tutaj punktowi pocztowemu.

⁸⁴ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 30—31; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW: AKDW, pers. 60 (Eliasz).

⁸⁵ AKDW: Nominacje księży, nr 8, 166.

⁸⁶ AKDW: Nominacje księży, nr 165, 311.

⁸⁷ AKDW: Nominacje księży, nr 312.

⁸⁸ Spis kapłanów 1945, s. 5, 6; Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 18;— AKDW: Nominacje księży, nr 518—519.

⁸⁹ AKDW, pers. ks. Kuźmińskiego i ks. Librowskiego, bez sygn.

* Z plebanią w Zgłowiączce, stosunkowo nową, bo zbudowaną ok. 1920 r., związane jest tzw. **straszenie**. Opowiadali mi tamt. parafianie w lipcu 1946 r., że pewnej nocy podczas wojny kobiety niemieckie, mieszkające na niej, w białiznie powyskakiwały w popłochu na podwórze, spłoszone straszaniem. Według miejscowej ludności i Niemek to nieboszczyk ks. Eliasz straszył. Nocowałem samotnie na tej plebanii kilkanaście razy na przestrzeni czerwca — sierpnia 1946 r. i musiałem mieć palącą się lampę (wtedy naftową), albowiem skoro tylko ją zgasiłem, na górze odbywały się jakieś harce i latania. Kilka razy nocowałem ze mną Bogumił Pankiewicz, syn Bolesława. Za dnia byliśmy także na górze, nie znajdując niczego podejrzanego. Po wspomnianym wyżej napadzie nocowałem kilka razy już tylko u Pankiewiczów.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 2968 wiernych. W latach okupacji wysiedlono z niej ok. 400 rodzin, które prawie w komplecie powróciły w r. 1945. W obozach niemieckich zginęło 25 osób, „na wolności” tyleż, 16 żyło w kalectwie nabytym podczas wojny, dach nad głową straciło 10 rodzin. W dn. 19 XI 1948 w parafii znajdowało się 2922 katolików.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 6 X 1941 pracował w kościele i w granicach parafii, w ciężkich warunkach okupacyjnych, ks. Eliasz. Po jego uwięzieniu kościół stał zamknięty. Gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian uczęszczali wtedy w niedziele i święta na msze do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (na obszarze sąsiedniej par. Izbica Kuj.) — 11 km, gdzie przystępowali do sakramentów i chrzcili dzieci. W następstwie wojny ok. 50 rodzin odwykło od chodzenia do kościoła, a w r. 1946 nie posiadało ślubu kośc. 6 małżeństw **.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 10 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Miłosierdzia Najśw. Maryi Panny, Br. Straży Honorowej Najśw. Serca Pana Jezusa, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. Podczas okupacji nie mogły one działać zewnętrznie, a po wojnie tylko 3 wskrzeszono: Br. Miłosierdzia (50 członków), Trzeci Zakon (30 czł.), Żywy Różaniec (13 kółek). Równocześnie założono Koło Ministrantów (16 chłopców) i Oddział Par. Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 2 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Zgłowiączce (9 klas) i 4-oddz. we wsi Siemnowo. Obydwie nie rozpoczęły nauczania po 1 IX 1939, w tym także lekcji religii. W okresie okupacji zginęło 2 nauczycieli, jeden z nich to p. Miziarski. Przepadła także **biblioteka** szkolna posiadająca w r. 1939 ok. 300 książek, przeważnie z literatury pięknej. W r. 1945 młodzież i dzieci tej parafii były opóźnione w wykształceniu o przeszło 5 lat.

** Latem 1946 r. znalazłem tu. **parafian** bardzo przywiązanych do kościoła i ofiarnych. W czasie siedmiotygodniowego duszpasterzowania objechałem i obszedłem wszystkie domy w parafii. Zebrałem nie tylko na spłacenie dzwonów, ale również na remonty w kościele, na plebanii i organistównie. Były wypadki, że najbiedniejszym przekazywałem coś z zebranego grosza. Kiedy indziej musiałem przyjmować także od nich, bo płakali, że się nimi gardzi. Az się chciało pracować tu i pozostać na stałe!

O **ochronie** wyznaniowej, istniejącej przed wojną dla dzieci robotników rolnych w Jasieńczyku (Żydówku) oraz niefunkcjonowaniu jej w latach okupacji, mówiłem w cz. A tego opracowania (pod Seminarium Duch.).

11. Zbiory kulturalne. Akta urzędowe tej parafii musiały ponieść na miejscu poważniejsze szkody, albowiem w samej Zgłowiączce znajdują się metryki dopiero od r. 1925 (i to z lukami), a w Archiwum Dieć. we Włocławku księgi metrykalne tylko z 1 poł. XIX w. **Biblioteka** parafialna, mająca w r. 1939 ok. 350 książek, głównie treści religijnej i beletrystycznej, została podczas wojny zniszczona albo rozproszona.

12. Domy zakonne w ogólności. W granicach parafii, mianowicie w Radoniu (Żydowie) przed wojną i po niej oraz w Jasieńczyku (Żydówku) tylko przed wybuchem wojny (w sezonie letnim), przebywały — nie zawsze jako dom uformowany — **Siostry Służki** NMP Niepokalanej, które uwzględniłem w cz. ogólnej tych materiałów (pod Seminarium Duch.)⁹⁰.

Przed wybuchem wojny: Województwo Poznańskie, Powiat Kolski.

W okresie okupacji: Reichsgau Wartheland, Regierungsbezirk Hohen-salza, Kreis Warthbrücken.

III. DEKANAT IZBICKI

Dziekan — ks. Paweł Guranowski, prob. par. Izbica Kuj.

1. PARAFIA IZBICA KUJAWSKA

Izbica Kuj., osada; przedtem i potem miasto. Parafia erygowana na przeł. XII/XIII w.

§ 1. PION DIECEZJALNY

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z 30 XI 1946, t. 1, k. 98—100; *Materiał do Rocznika 1949* z 12 i 20 XI 1948, t. 1, k. 138—145. Obydwie dokumentacje dostarczył admin. par. prał. Aleksander Siennicki.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 81 (Izbica z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Izbica od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 88—90; *Rocznik 1939*, s. 60—61; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 95—96.

1. Kościół parafialny pt. Wniebowzięcia NMP, murowany z XV w., odbudowywany i przebudowywany, został uszkodzony podczas działań wojennych w 1 poł. września 1939 r. Od 6 X 1941 było w nim getto.

⁹⁰ Wiadomości autora do całego opisu par. Zgłowiączka.

dla Żydów z miasteczka i okolicy — ok. 1000 osób. Po wywiezieniu Żydów w styczniu 1942 r. do obozu zagłady w Chełmnie n. Nerem¹, świątynia stała się znowu punktem zbornym dla Niemców repatriowanych z nad Morza Czarnego. Od r. 1943 kościół był zamknięty. Nie konserwowany w ciągu całej wojny, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Znajdując się w takich okolicznościach, świątynia utraciła również wiele ze swego wystroju wewnętrznego. M.in. w r. 1942 wywieźli z niej Niemcy ozdobną kratę żelazną przedzielającą kaplicę (fundacji Morawskich i Wodzińskich) od reszty kościoła. W r. 1945 przystąpiono gorliwie do naprawiania szkód wyrządzonych kościołowi zewnątrz i wewnątrz. W dn. 7 X 1946 (w samo święto) bp sufr. Korszyński przeniósł uroczyste z ołtarza bocznego do wielkiego łaskami słynący obraz M.B. Różańcowej².

1a. Zakrystia kościoła wiele postradała w czasie okupacji ze swego zasobu: 2 monstrancje, 5 kielichów, 3 puszki, 23 ornaty i 5 kap z akcesoriami, bieliznę kośc. i księgi liturgiczne. Od r. 1945 (star. ks. Siennickiego) wyjątkowo dużo do niej sprawiono.

1b. Dzwonnica murowana ocalała, ale zdjęto z niej i wywieziono 2 albo 3 dzwony. Jeden ocalał względnie przeniesiono go zaraz po wojnie z kościoła ewangelickiego. Następne 2 dzwony uzyskała parafia w październiku 1948 r. z rewindykacji: jeden z r. 1617 wagi 250 kg, drugi z 1714 ważący 450 kg.

1c. Cmentarz kościelny. W r. 1942 Niemcy wyjęli z parkanu kośc. żelazne bramy i furtki, rozebrali chodnik otaczający świątynię i z otrzymanych płyt powiększyli trotuary w osadzie. W r. 1946 parkan i plac kościelny przyproawdzono do poprzedniego stanu.

2. Kościoły i kaplice na terenie parafii:

2a. Kaplica publiczna, zw. niekiedy kościołem, pt. św. **Floriana** Męczennika „na Pustyni” (k. wsi Chotel — obecnie Hotel), drewniana z r. 1639, nie konserwowana w latach wojny, doznała dalszych szkód. Jej wewnętrzny wystrój został przez Niemców zniszczony, ale słynący łaskami obraz św. Floriana ocalał. Dom stojący przy kościółku (dawna pustelnia) został doprowadzony do ruiny i musiał być po wojnie, za zgodą Kurii Diec., rozebrany. Po r. 1945 kościółek częściowo przyproawdzono do używalności i oddano sporadycznemu kultowi. Ok. 2 ha ziemi, należącej z dawna do kaplicy, przejęli w r. 1940 Niemcy, a od 1945 uprawiają gospodarze sąsiedzi.

¹ Obozy hitlerowskie, s. 200, poz. 1441.

² Kron. Diec. Włocł., r. 41· 1947, s. 21.

2b. Kaplica półpubliczna Księży **Orionistów** — zob. niżej w pionie zakonnym.

2c. Kościół ewangelicki w Izbicy przejęła w r. 1946 miejscowa ludność katolicka i przeznaczyła go na **szkolny**. W dn. 3 V 1947 (w samo święto) poświęcił go pw. NMP Królowej Polski bp sufr. Korszyński³. W r. 1949 znajdował się jeszcze w rękach katolików.

2d. Poprotestancki dom modlitwy we wsi **Pasieka** przejęli w maju 1945 r. katolicy polscy i zamienili go na **kaplicę** publiczną. Nie wiadomo jak długo ją utrzymano (po r. 1949).

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych zniszczyli Niemcy wszystkie na terenie parafii, m.in. krzyż misyjny stojący przed kościołem od r. 1933. Do 12 XI 1948 odbudowano je we wszystkich miejscowościach.

4. Duchowieństwo parafialne — **proboszcz** od r. 1932 ks. Paweł **Guranowski** (młodszy brat Zygmunta), ur. 25 I 1881 w m. Władysławów pow. koniński, wyśw. 24 II 1906, dziekan. Areszt. w Izbicy 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie, skąd jako chory zwol. 28 X tr. (podczas gdy innych wywieziono do Dachau). Po powrocie do parafii usunięty z plebanii na organistówkę, a następnie w r. 1943 wysiedlony do Generalgouvernement (a może sam wyjechał?). Nie wiadomo gdzie tam zamieszkał. Podczas okupacji utracił jakieś mienie i książki. Wróciwszy do diecezji — był od 17 II 1945 prob. i dziek. w Turku, a na pocz. 1946 r. został kanonikiem kaliskim. Zm. 23 XI 1955, po awansie na prałata archid.⁴

Wikariusz parafii od r. 1937 ks. Stefan **Białkowski**, ur. 29 XII 1908 w m. Lubień Kuj. pow. włocławski, wyśw. 23 VI 1935. Może na przeł. paźdz./listop. 1939 r. skierował go bp Kozal (albo wik. gen. Kuliński) na admin. tymcz. do par. Służewo, której proboszcza Kazimierza Buss'a uwięziono już 21 X 1939. Tam areszt. 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie zm. 31 X 1942. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci!⁵.

O ks. prefekcie Janie **Czapli** mówię w p. 10.

³ Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 141.

⁴ Rocznik 1939 wg spisu; Spis kapłanów 1945, s. 11, Kron. Diec. Włocł., r. 40: 1946, s. 46; Rocznik 1949 wg ind.; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (błęd. miesiąc święceń);— G. nie posiada nekrologu;— ADW: AKDW, pers. 93 (Guranowski);— Postać znana autorowi.

⁵ Rocznik 1939, s. 60; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 8; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind. (nieśc. inform., że był (pełnym) admin. w Służewie);— Akta pers. B-go (w Kurii Diec.) zaginęły w czasie wojny.

Po wyparciu Niemców z terytorium diecezji admin. parafii oraz p.o. dziek. izbickiego został 21 II 1945 ks. A. **Siennicki**, prał. Kapituły Ołyckiej (w Diec. Łuckiej, ur. 4 VI 1888 w Kijowszczyźnie, wyśw. 9 X 1911 w Żytomierzu), pracujący tu do r. 1956, zm. jako rezydent 22 X 1970 w Kaliszu⁶. Wikariuszem parafii był od 9 IV 1945 ks. Jan Bolesław **Pyzik** z Diec. Łuckiej, obarczony jednocz. — do 19 IV tr. obowiązkiem pieczy duch. nad par. Lubstów i Lubstówek, który 17 V 1945 został tymcz. admin. par. Modzerowo⁷. Po nim wik. w Izbicy mianowano (dopiero) 3 VII 1945 ks. Jana **Zakrzewskiego**⁸. Jesienią 1945 r. był tu rezydentem (kolega Siennickiego) ks. Konrad **Moszkowski**, kanonik z Diec. Łuckiej (ur. w r. 1881, wyśw. w 1904)⁹, który opuścił diecezję jeszcze tr.

4a. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939 murowaną plebanię, wikariatkę, pomieszczenia dla świeckich pracowników kośc. oraz 5¹/₆ ha ziemi przy probostwie i budynki gospodarskie. W dn. 6 X 1941 Niemcy zabrali przynajmniej plebanię, wikariatkę, budynki i ziemię. Odzyskano je w r. 1945 w zubożonym stanie. Wszystkie zabudowania kościelne zostały poddane (star. ks. Siennickiego) pilnym remontom. W dn. 12 XI 1948 administrator poinformował, że beneficjum posiada ziemi ornej 3,8 ha i ogrodu owocowo-warzywnego 6594 m²; 20 XI tr. podał nieco inaczej, mianowicie, że gruntu ornego na Bratkowie jest 3,5464 ha, łąki błotnistej (stanowiącej nieużytek) tamże — 2703 m² i ogrodu 6874 m².

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny parafia liczyła 7500 katolików. W czasie okupacji wysiedlono z niej 920 rodzin, które prawie w całości powróciły na swoje. Pewna ilość ludności zginęła w obozach niemieckich oraz mniej „na wolności”. W dn. 12 XI 1948 duszpasterz napisał, że parafia (znowu) posiada 7500 wiernych!

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 6 X 1941 funkcje religijne w kościele i w terenie wykonywali, w trudnych warunkach okupacyjnych, księża Guranowski, Czapla i — krócej Białkowski. Po powrocie z obozu przejść. w Łądzie prob. Guranowski nie mógł ani mieszkać na plebanii, ani odprawić w kościele. Pewnie jednym z warunków zwolnienia była zgoda na poniesienie publicznego duszpasterzowania, zresztą niemożliwego z powodu zajęcia kościoła. Zamieszkał więc w pomieszczeniu organisty i

⁶ Spis kapłanów 1945, s. 5; Rocznik 1962 wg spisu; W. Szczepanik: *Ks. Aleksander Siennicki*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 55· 1972, s. 96—98;— AKDW Nominacje księży, nr 17; AKDW, pers. ks. Siennickiego, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

⁷ Spis kapłanów 1945, s. 5;— AKDW: Nominacje księży, nr 275, 344, 422; AKDW, pers. ks. Pyzika, bez sygn.

⁸ Spis kapłanów 1945, s. 5;— AKDW: Nominacje księży, nr 484.

⁹ Spis kapłanów 1945, s. 5.

tam do r. 1943 odprawiał msze św. prywatnie, nie wiadomo czy codziennie. Za socjusza miał (na teźże organistówce) proboszcza z sąsiedniej par. Blenna, ks. Jana **Langier'a**, którego gestapo również zwolniło tegoż dnia z obozu przejśc. w Łądzie, pewnie pod tymi samymi warunkami, przypuszcz. ze względu na wiek — 77 lat. Ks. Langier pozostawał tu do zakończenia wojny. Z posiadanych przeze mnie źródeł można wnioskować, że dyrektor domu Księży Orionistów w Zagrodnicy, ks. Marian **Zanatta** też odprawiał (od czasu do czasu) potajemnie w jakimś pomieszczeniu w Izbicy. Gorliwi z pozostałych na miejscu parafian bardziej jawnie uczęszczali na nabożeństwa do kaplicy zakonnej w Zagrodnicy. W obydwu miejscach (w Izbicy skrycie) przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem i chrzcili dzieci. **Książ metrykalnych** tej parafii, w której duszpasterstwo czasu okupacji było zbliżone do dozwolonego, trzeba poszukiwać w samej Izbicy względnie u Orionistów, obecnie niekoniecznie w Zagrodnicy. Korzystając z nie najgorszych warunków duszpasterskich podczas wojny, a może również pamiętając, że dwóch spośród trzech tamt. kapłanów przypieczętowało śmiercią swoją wiarę, miejscowa ludność nie odwykła od nabożeństw, a także mało małżeństw rozeszło się w latach okupacji. W każdym razie ok. 12 XI 1948 było ich tu bez ślubu kość. kilkanaście.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 15 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Bractwo Różańcowe, Br. Straży Honorowej Najśw. Serca Pana Jezusa, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej (2 oddziały), Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Stow. Pań Miłosierdzia Św. Wincentego a Paulo, Towarzystwo Śpiew.-Dram. „Lira” (jeszcze związane z kościołem), Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W okresie okupacji musiały one zawiesić działalność zewnętrzną, a po wojnie — do 12 XI 1948 przywrócono z nich tylko 4: Bractwo Różańcowe (360 członków), Br. Serca Jezusowego czyli Straży Honorowej (865 cz.), Koło Ministrantów (24 chłopców), Tercjarstwo albo Trzeci Zakon (35 czł.) oraz założono 2 nowe: Bractwo Trzeźwości (736 czł.) i Oddział Par. Caritas.

10. Oświata pozakościelna i katecheci. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniało i funkcjonowało 6 wyznaniowych szkół powszechnych: dwie 7-oddziałowe w Izbicy, 6-oddz. we wsi Skarbanowo, 5-oddz. w Nowej Wsi oraz 4-oddz. w miejsc. Sarnowo i Świszowy. Ks. pref. Czaplą uczył religii w szkołach w Izbicy, a pewnie również w którejs

w terenie, gdzie lekcje z tegoż przedmiotu musiał prowadzić także ktoś świecki. Po 1 IX 1939 szkoły nie były w stanie podjąć nauczania, m.in. także lekcji religii. W okresie okupacji ucierpiały wspom. szkoły pod względem materialnym. W samej Izbicy uległa zniszczeniu i rozproszeniu **biblioteka** szkolna (wspólna dla obu szkół), licząca w r. 1939 kilkaset książek, głównie treści beletrystycznej. Większe jednak były straty duchowe, albowiem w r. 1945 w granicach parafii znajdowało się wiele setek dzieci i młodzieży, której wojna opóźniła edukację o przeszło 5 lat.

Od r. 1945 istniało w Izbicy także liceum ogólnokształcące.

Ks. Jan **Czapla** — **prefekt** etat. od r. 1935 i wikariusz pomocniczy, ur. 25 I 1901 we wsi. Proseń pow. piotrkowski, wyśw. 23 I 1927. Areszt. w Kole (pozostaje do zbadania w jakim celu tam wyjechał) 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie oraz w konc. w Dachau, gdzie zm. 25 VII 1942. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 600 t.), a przede wszystkim oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ¹⁰.

11. Zbiory kulturalne. W **archiwum** parafialnym znajdują się akta metrykalne od r. 1710 (z dużymi lukami), a pełne dopiero od 1875. Innych akt parafialnych i dziekańskich jest tu niewiele. W Archiwum Diec. we Włocławku znajduje się wprawdzie więcej akt proveniencji izbickiej, ale nie wykluczone, że na miejscu mogły zaginać jakieś archiwalia. Natomiast została zniszczona lub rozproszona **biblioteka** parafialna, zapoczątkowana przez Tow. Śpiew.-Dram. „Lira”, licząca w r. 1939 kilkaset książek, przeważnie literatury pięknej. Ks. Siennicki, chyba podwyższa tę liczbę, pisząc że książek było 3000.

12. Domy zakonne w ogólności. Na terenie parafii znajdowały się domy zak. Orionistów i Orionistek, obydwa w Zagrodniczy — 1 km od miasteczka, o których zaraz niżej ¹¹.

§ 2. PION ZAKONNY

1. DOM ZAK. KSIĘŻY ORIONISTÓW W ZAGRODNICY

Nazwa urzędowa. Małe Dzieło Boskiej Opatrzności — Parvum Opus Divinae Providentiae.

Nazwa skrócona i popularna: Orioniści.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1903 we Włoszech (Tor-

¹⁰ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 22—23; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind. (nie admin., lecz wik. parafii);— ADW: AKDW, pers. 47 (Czapla).

¹¹ Wiadomości autora do całego opisu par. Izbica Kuj.

tona). Cele zewnętrzne — duszpasterstwo, prowadzenie zakładów wychowawczych i dobroczynnych.

Początek i cel domu w Zagrodnicy. Powstał w r. 1934 dla zapewnienia bazy materialnej zgromadzeniu (w diecezji i w Polsce).

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* wypełniona przez dyr. Mariana Zanattę w końcu 1946 r., t. 1, k. 101—104; Udział w *Ankiecie* i *Materiale do Rocznika 1949*, przysłanych przez admin. par. Izbica prał. Siennickiego.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 11 (Orioniści i Orionistki z l. 1923—1939); AKDW: Akta Orionistów od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 98, 279; *Rocznik 1939*, s. 61, 179—180; *Rocznik 1949*, s. 96, 285.

1. Dom zakonny w Zagrodnicy, zw. też w Izbicy Kuj., założony w r. 1934. Majątek Zagrodnica z jeziorem Widły, nazwany przez Orionistów Kolonią Rolniczą, nabyty tanio od Stow. Księży Charystów, był podstawą utrzymania Małego Seminarium Duch. Orionistów w Zduńskiej Woli i zakładu opiekuńczego we Włocławku. W okresie okupacji, z powodu wieloaspektowego powiązania zgromadzenia z Italią, dom nie doznał większych szkód i przetrwał wojnę. W następnych latach Orioniści wprawdzie utracili majątek, za wyjątkiem ogrodu i najbliższego otoczenia, ale rozbudowali swój zakład przeznaczony dla chłopców głęboko upośledzonych. W dn. 8 X 1946 odwiedził go bp sufr. Korszyński, b. przełoż. Charystów, przyjaciel zgromadzenia¹².

2. Skład osobowy — dyrektor od r. 1937 ks. Mario (Marian) **Zanatta**, Włoch znający jęz. polski, ur. 9 IX 1907 albo 1908, wysw. 17 XII 1932. Ze względu na swoją narodowość pozostał przez całą okupację na stanowisku dyrektora domu i zarządcy posesji. Pracował duszpastersko w miejsc. kaplicy oraz sporadycznie poza nią: w samej Izbicy, w parafiach sąsiednich Błenna i Modzerowo, a nawet w par. Serca Jezusowego we Włocławku, powierzonej w r. 1935 Orionistom. Nie jest wykluczone, że to właśnie on przybywał sporadycznie w l. 1941—1944 z posługą kapłańską do Domu Starców w Rzadkiej Woli (par. Brześć Kuj.), prowadzonym przez Siostry Franciszkanki — przeszło 20 km. Po wojnie został w Polsce i zmarł niedawno w domu zak. w Łązniewie (Archidiec. Warszawska)¹³.

Oprócz ks. Zanatty na przeł. 1938/39 r. przebywało w Zagrodnicy 6 **kleryków** i brat zak. Wśród alumnów znajdował się Józef **Kubicki**, ur. 13 III 1916 w Schlötenitz w Niemczech, areszt. w Zagrodnicy 26 VIII 1940, który przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach

¹² Kron. Diec. Włocł., r. 41: 1947, s. 21.

¹³ Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 120, 122—123, 141—142, 148, 150—151, 154, 166—167; Schematyzmy duchowieństwa niem., s. 381.

konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Później udał się do Włoch, gdzie dokończył studiów teol. (w Tortonie), wyśw. w 1948¹⁴.

Nie wiadomo czy pozostali klerycy w sierpniu 1940 r. znajdowali się poza domem zak., czy też gestapo uwzięło się tylko na Kubickiego. W mojej *Ankiecie* figurują nadto 4 probanci czyli **nowicjusze** kleryccy względnie laicy: Mirosław Górecki, Józef Lewandowski, Zygmunt Niemiec i Jan Ścisowski, również mieszkańcy domu w Zagrodnicy z okresu okupacji, którzy nie byli aresztowani.

Kapłani orionistowscy: ks. Franciszek Drzewiecki, który w Zagrodnicy znajdował się tylko przelotnie na przeł. września/paźdz. 1939 r. i ks. Józef Burzyński, będący tu w ciągu dłuższego czasu okupacji, zostaną omówieni pod Zduńską Wolą, gdzie na urzędach zastała ich wojna. Podobnie pod swoją par. Kleczew będzie przedstawiony wyczerpująco prob. Franciszek Ligenza, który u przyjaciół Orionistów w Zagrodnicy szukał w latach wojny bezpieczniejszego schronienia i był zameldowany jako urzędnik tut. ich posiadłości¹⁵.

3. Kaplica półpubliczna pt. Najśw. Serca Jezusowego, murowana z r. 1934, mogąca pomieścić przeszło 200 osób, była czynna w ciągu całej okupacji dla zakonników, zakonnice, domowników i pracowników rolnych. Jednak również okoliczna ludność, pozbawiona własnych duszpasterzy, z niej korzystała. Do 6 X 1941 przychodziła na odbywające się tu nabożeństwa jawnie, a później w tajemnicy¹⁶. Tym sposobem już czasu wojny nabrała charakteru publicznego, który na mocy prawa otrzymała dopiero po r. 1945. Z moich opisów dotychczas wiadomo, że do tej kaplicy przybywali jacyś wierni z par. Przedecz w dek. włocławskim, z par. Dąbie Kuj., Lubomin, Lubraniec, Zgłowiączka — w dek. brzeskim i (ostatnio) z macierzystej par. Izbica.

5. Życie religijne i zakonne stało w tym domu bardzo dobrze. Gwarantowały je gorliwość członków zgromadzenia, wspólny pobyt kilku kapłanów, srogie warunki wojenne, przykład ludzi świeckich garnących się do tut. kaplicy.

6. Pełnione duszpasterstwo. Ks. Zanatta sprawował funkcje religijne w kaplicy i poza nią — por. p. 2 w ciągu całej okupacji. Przez większość lat tego okresu odprawiał w miejsc. kaplicy również ks. Burzyński, który w r. 1940 dojeżdżał czasem do kościoła Serca Jezusowego (Orionistów) we Włocławku, a w l. 1941—1942 do kościoła par. w Broniewie — w

¹⁴ Szoldrski: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 299; Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 148, 150, 160.

¹⁵ Schematyzmy duchowieństwa niem., s. 381.

¹⁶ Majdak: *Dzieje Zgrom. Orionistów*, s. 150, 167.

obu wypadkach ok. 40 km. Ks. Ligenza udawał się (rzadziej) w l. 1940—1942 najpierw do tego samego kościoła we Włocławku, a po jego zamknięciu do tamt. kaplicy Orionistek i Zakładu Małe Kottolengo. Ks. Drzewiecki był związany z kaplicą w Zagrodniczy ledwie przez miesiąc po wybuchu wojny. W następstwie duszpasterzowania w Zagrodniczy i poza nią kilku kapłanów, można zakładać istnienie **ksiąg metrykalnych** czasu wojny dla par. Izbica Kuj. w samej Zagrodniczy lub w ogóle u Orionistów.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie. W latach okupacji dom zak. w Zagrodniczy świadczył liczne dobrodziejstwa: dawał urzędowo zatrudnienie pewnej liczbie Polaków, chroniąc ich w ten sposób przed wysiedleniem lub wywiezieniem na roboty w głąb Niemiec, zasilał materialnie zakład opiekuńczy prowadzony przez zgromadzenie we Włocławku, dawał schronienie pewnym kapłanom i zakonnicom¹⁷. Po zakończeniu działań wojennych dom zak. w Zagrodniczy zdwoił świadczone miłosierdzie, połączone wtedy także z **oświatą**, poświęcając się prowadzeniu zakładu specjalnego dla chłopców.

11. Zbiory kulturalne. Mimo pewnej pobłażliwości ze strony okupanta, Orionieści w Zagrodniczy ponieśli również sporadyczne straty. Oprócz ogólnego zamieszania, jakie także do nich sprowadziła wojna, oraz aresztowania kleryka Kubickiego, utracili oni **bibliotekę** zakładową, liczącą w r. 1939 przeszło 150 książek treści religijnej i beletrystycznej¹⁸.

2. DOM ZAK. SIÓSTR ORIONISTEK W ZAGRODNICY

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Małych Misjonarek Miłosierdzia — Congregatio Parvarum Sororum Missionariorum Caritatis.

Nazwa skrócona i popularna: Orionistki.

Początek i cel zgromadzenia. Założone w r. 1915 we Włoszech (Tortona). Główny cel zewnętrzny — służba Chrystusowi i Kościołowi w najbardziej potrzebujących braciach.

Początek i cel domu w Zagrodniczy. Powstał w r. 1935 dla niesienia pomocy tamt. Orionistom.

Źródło zasadnicze. Partycypacja w *Ankiecie* wypełnionej przez dyr. domu Orionistów w Zagrodniczy, jw.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. I, 11 (Orioniści i Orionistki z l. 1923—1939); AKDW: Akta Orionistek od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1939*, s. 194; *Rocznik 1949*, s. 292.

1. Dom zakonny w Zagrodniczy, zw. także domem w Izbicy Kuj. albo

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Wiadomości autora do całego punktu o Orionistach.

jeszcze w tamt. Kolonii Rolniczej, posiadłości Orionistów. Założony w r. 1935, faktycznie, zdaje się, trwał tylko do 12 X 1941 — data aresztowania ostatniej zakonnicy. Po r. 1945 siostry wróciły na swoje miejsce. Obecny adres domu: Izbica Kuj., ul. Toruńska 14.

2. Skład osobowy. W roku rozpoczęcia się wojny w Izbicy (Zagrodniczy) znajdowały się pewnie 3 siostry, z których z nazwiska znam tylko 2. **Przełożona** od r. 1938 s. Maria **Gładkiewicz**, ur. w r. 1894, śluby zak. złożyła w 1938; areszt. w Izbicy (Zagrodniczy) 12 X 1941, została wywieziona do obozu pracy w Bojanowie¹⁹. Druga to s. Walentyna **Andrzejewska**, ur. w r. 1883, areszt. tamże już 25 VII 1941 oraz wywiez. do Bojanowa²⁰.

Ks. Zanatta w *Ankiecie* podaje, że z Izbicy do Gen. Gubernatorstwa wywieźli Niemcy 7 zakonnice, a do obozów zabrali 6. Dzieło o. Szoldrskiego, będące dotąd najpoważniejszym źródłem do martyrologii zakonnej, zna tylko 3 więzione orionistki, z nich 2 właśnie z Zagrodniczy²¹. Nie jest jednak wykluczone, że w tym domu przebywało sporadycznie w latach okupacji więcej sióstr. Wszak tutaj, ze względu na własną posiadłość, było najbezpieczniej (jakkolwiek miejscowe zostały uwięzione) i najłatwiej o wyżywienie. Może więc te siostry były (wysiedlonymi lub uciekinierkami) z domów zak. w Kaliszu, Włocławku i Zduńskiej Woli.

3,5,9. Kaplica, życie religijne i zakonne oraz miłosierdzie chrześcijańskie — częściowo jak w opisie o Orionistach²².

2. PARAFIA BABIAK

Babiak, osada, obecnie wieś. Parafia założona w r. 1918.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił pod koniec 1946 r. wik. Władysław Sarnik, t. 1, k. 105—107; *Materiał do Rocznika 1949*, który nadesłał tenże, już jako admin. par., 14 XII 1948, t. 1, k. 146.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 2 (Babiak z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Babiak od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 90; *Rocznik 1939*, s. 61; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 96—97.

1. Kościół parafialny pt. Przemienienia Pańskiego, murowany z r. 1907, od 26 VIII 1940 do kwietnia 1942 r. służył Niemcom za składnicę zboża, a potem do lutego 1945 stał zamknięty. Znajdując się w takim

¹⁹ Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 348.

²⁰ Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 336.

²¹ Szoldrski. *Martyrologium duchowieństwa*, s. 468.

²². Wiadomości autora do całego punktu o Orionistkach.

położeniu, postradał większość wystroju wewnętrznego, m.in. organy. Z wieży kościoła zdjęto 3 dzwony i wywieziono w głąb Rzeszy. Świątynia nie konserwowana w ciągu całej okupacji, ucierpiała od warunków atmosferycznych. Przed 14 XII 1948 kościół odnowiono na zewnątrz i wewnątrz.

1a. Zakrystia kościoła utraciła w czasie wojny kielich, puszkę, 10 ornatów i 6 kap z dodatkami, bieliznę kośc., księgi liturgiczne, baldachim.

2. Kaplice w parafii. **Kaplica** półpubliczna, murowana na **cmentarzu** grzebalnym doznała w latach wojny pewnych szkód od zmiennej pogody. *Rocznik 1978* (s. 112) już jej nie uwzględnia.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Krzyże przydrożne zniszczyli Niemcy w większości wsi, m.in. w miejsc. Ozorzyn i Żurawiniec. Dwie kapliczki z figurami Serca Jezusowego i Matki Boskiej zburzyli w Babiaku, a jedną w miejsc. Gryglaki. Do 14 XII 1948 zostały odbudowane.

4. Duchowieństwo — administrator par. od r. 1938 ks. Bolesław **Pacześ**, ur. 10 względnie 17 X 1904 we wsi Jutroszew pow. piotrkowski, wyśw. 14 VI 1931. Areszt. w Babiaku 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, gdzie zm. 19 VI 1942. Zezwolone listy z obozów adresował do swojego organisty w Babiaku. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ²³.

Po opuszczeniu granic diecezji przez Niemców administratorem parafii został 23 II 1945 (na własną prośbę) ks. Franciszek **Ligenza**, który nadto wykonywał obowiązki duszpasterskie w sąsiednich par. Brdów i Dębno Królewskie ²⁴. W dn. 13 III 1945 to samo stanowisko z obowiązkami w sąsiedztwie — w Brdowie do 20 III tr. objął po nim filipin Tadeusz **Kozerawski** ²⁵. Od 19 IV 1945 do r. 1946 tymcz. admin. w Babiaku był ks. Oktawian **Spisacki** z Diec. Łuckiej ²⁶.

4a. Beneficjum par. W r. 1939 w skład beneficjum wchodziły plebania — murowana, budynki gospodarskie i 10 ha ziemi. Po 26 VIII 1940 przeszło ono w ręce niemieckie. Odzyskano je w r. 1945 ze znacznymi ubytkami. W dn. 14 XII 1948 duszpasterz zapisał, że gruntu jest 17 ha.

²³ *Rocznik 1939*, s. 61; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 114; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.,— ADW. AKDW, pers. 239 (Pacześ).

²⁴ AKDW Nominacje księży, nr 31.

²⁵ AKDW. Nominacje księży, nr 136, 172, 346.

²⁶ *Spis kapłanów 1945*, s. 5:— AKDW Nominacje księży, nr 347; AKDW, pers. ks. Spisackiego, bez sygn.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 1700 katolików. Podczas okupacji wysiedlono stąd 30 rodzin, z których jedna nie powróciła do 14 XII 1948. W obozach niemieckich zginęło 8 osób, „na wolności” 7, w kalectwie z powodu wojny żyło po 1945 r. 10 osób. W dn. 14 XII 1948 parafia miała 2051 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 pracował w kościele i poza nim, w ciężkich warunkach okupacyjnych, ks. Pacześ. Potem gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się w niedziele i święta na nabożeństwa do kościołów par. w Izbicy Kuj. — ok. 11 km lub w Brdowie — 4 km, w obu miejscach do 6 X 1941. Później wybierali się do Sompolna — prawie 15 km lub do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy — ok. 11 km. Tam przystępowali do sakramentów łącznie z małżeństwem, którego nie zawierali bez kapłana, oraz chrzcili dzieci. Jakkolwiek tu parafianie nie mieli w okresie okupacji najgorszych warunków religijnych (myślę o miejscach odprawiania nabożeństw), kilkadziesiąt rodzin odzwyczaiło się od chodzenia do kościoła.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało na terenie parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, 10 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W trudnych latach okupacji musiały one zaprzestać działalności zewnętrznej. Po r. 1945 przywrócono z nich tylko 2: Koło Ministrantów i Żywy Różaniec oraz powołano do życia Oddział Par. Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku szkolnym 1938/39 w parafii tej istniała i funkcjonowała tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, mianowicie 7-oddziałowa w Babiaku. Religii nauczał w niej proboszcz. Po 1 IX 1939 szkoła nie mogła rozpocząć nauczania, w tym także religii. W r. 1945 znajdowało się tu wiele dzieci i młodzieży, której warunki okupacyjne opóźniły edukację o przeszło 5 lat. Po wojnie założono szkołę rolniczą w Ozorzynie.

W okresie okupacji przestała funkcjonować również wyznaniowa **ochronka** w Babiaku, gromadząca przed r. 1939 dzieci obojga płci²⁷.

3. PARAFIA BLENNA

Błenna, wieś. Parafia erygowana w poł. XV w. (przed 1476 r.).

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił 10 I 1947

²⁷ Wiadomości autora do całego opisu par. Babiak.

admin. par. Henryk Edward Demrych, orionista, t. 1, k. 108—110; *Materiał do Rocznika 1949*, który nadesłał 1 i 6 XII 1948 admin. par. ks. Wojciech Krupop, t. 1, k. 147—150.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 9 (Błenna z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Błenna od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 90—91; *Rocznik 1939*, s. 61—62; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 97.

1. Kościół parafialny pt. św. Małgorzaty PM i św. Michała Arch., murowany z r. 1861, był zamknięty od 6 X 1941 do końca stycznia 1945 r. Nie konserwowany w ciągu całej wojny, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Jednocześnie Niemcy wywieźli z niego wszystkie metalowe kraty, oddzielające kaplice od nawy głównej, oraz żyrandole. Uległy też zniszczeniu inne przedmioty wewnętrznego wystroju świątyni. Z wieży kościelnej zdjęto i wywieziono dzwony. Od r. 1945 w kościele przeprowadzano remonty i nabywano dlań potrzebne rzeczy. W inwentarzu z 1 XII 1948 zanotowano, że parafia znowu posiada 3 dzwony. W innej pracy ustaleń, w jakiej części pochodziły one z zakupu, a w jakiej z rewindykacji.

1a. Zakrystia kościoła utraciła podczas jego zamknięcia wszystkie naczynia liturgiczne za wyjątkiem monstrancji, którą przedtem ukryto, ogół aparatów liturgicznych, m.in. 2 ornaty z pasów słuckich, bieliznę i księgi kość.

1c. Cmentarz grzebalny został w czasie okupacji sprofanowany, na skutek grabieży z niego wszystkich krzyży i ogrodzeń metalowych.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych wszystkie Niemcy zniszczyli. Między r. 1945 a 6 XII 1948 odbudowano w parafii 11 krzyży przydrożnych i 6 kapliczek.

4. Duchowieństwo — proboszcz od czerwca 1939 r. ks. Jan Langier (przedtem w par. Bierzwienna), ur. 24 XII 1864 we wsi Chorzenice pow. radomszczański, wyśw. 29 VI 1894. Areszt. w Błennie 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie, skąd — ze względu na wiek — zwol. 28 X tr., a następnie internowany na organistówce w Izbicy Kuj., razem z miejsc. prob. i dziek. Pawłem Guranowskim. Tu doczekał się zakończenia wojny. Ok. 28 II 1945 miał zrezygnować z Błenny i osiąść w charakterze emeryta w Izbicy, ale zamiar skończył się translokacją do mniejszej par. Dębno Królewskie, w której przebywał do r. 1948. Zmarł jako emeryt w Ciechoćniku 23 II 1950²⁸.

²⁸ *Rocznik 1939*, s. 84, *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 277; *Kron. Diec. Włocł.*, r. 44: 1950, s. 103;— AKDW: Nominacje księży, nr 82; ADW: AKDW, pers. 177 (Langier);— Nie posiada nekrologu.

Po przejściu ks. Langier'a do Dębna administratorem parafii był od 6 III 1945 (do 1946 r.) ks. Waclaw **Batowski** z Diec. Łuckiej, który do 4 IV 1945 zarządzał nadto par. Modzerowo ²⁹.

4a. Beneficjum par. W r. 1939 do tegoż beneficjum należało 2 ha ziemi własnej i 4 ha dzierżawionej, plebania i budynki gospodarskie — wszystko murowane. Po 6 X 1941 dostało się ono w ręce niemieckie. Odzyskano je w r. 1945 w stanie dosyć zaniedbanym. Ks. Krupop podał 6 XII 1948, że gruntu plebańskiego jest ok. 6 morgów, a przydzielonego w r. 1924 przez komisarza ziemskiego we Włocławku z parcelowanego wtenczas majątku Rybna (nie zaś dzierżawionego) 3,5 ha.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 2483 katolików. W okresie okupacji wysiedlono z niej ok. 300 rodzin, z których do 10 I 1947 powrócili niemal wszyscy. W obozach niemieckich zginęło ok. 30 osób, „na wolności” 50, w kalectwie z powodu wojny żyło 10, dach nad głową utraciło 40 osób. We wsi Zdzisławin odbyła się krwawa **egzekucja**, w czasie której rozstrzelano 3 mężczyzn rzekomo za ukrywanie broni. W dn. 6 XII 1948 było tu 2204 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 6 X 1941 duszpasterstwo w kościele i w terenie, w trudnych warunkach okupacyjnych, prowadził ks. Langier. Potem gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się w niedziele i święta na msze do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (par. izbicka) — ok. 9 km. Może ktoś z nich uczestniczył we mszach odprawianych przez własnego proboszcza na organistówce w Izbicy. Czasem przybywał do Błenny z Zagrodnicy dyrektor tamt. domu Orionistów ks. Marian **Zanatta**, który jednak odprawiał poza kościołem. W owych miejscach ludność ta przystępowała do sakramentów, łącznie z małżeństwem, oraz chrzcila dzieci. Ks. Demrych dość pesymistycznie zapisał 10 I 1947, że w wyniku wojny odwykła od chodzenia na nabożeństwa ok. 1/3 część parafian.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, istniało i działało 8 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Różańcowe, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Krucjata Eucharystyczna, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W latach okupacji zawiesiły one działalność zewnętrzną, a po wojnie wskrzeszono z nich tylko 2: Bractwo Różańcowe i Trzeci Zakon (23 członków). W dn. 1 VI 1948 założono Apostolstwo Modlitwy.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniała i funkcjonowała tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, 7-od-

²⁹ Spis kapłanów 1945, s. 5:— AKDW: Nominacje księży, nr 104, 233.

działowa w samej Błennie. Religii nauczał w niej po części będący tu administratorem do czerwca 1939 r. ks. dr Władysław Wojtasik. Po 1 IX 1939 szkoła nie była w stanie rozpocząć zajęć, m.in. także lekcji religii. W r. 1945 w granicach parafii znajdowało się kilkaset dzieci i młodzieży, której wojna opóźniła o przeszło 5 lat zdobywanie wykształcenia.

11. Zbiory kulturalne. Archiwalia miejscowe zaczynają się metrykami dopiero od r. 1882. W Archiwum Diec. we Włocławku prawie nie ma akt wytworzonych przez tę parafię. Mogły więc zaginać tutaj podczas wojny jakieś akta starsze. Całkowitemu zaś zniszczeniu albo rozproszeniu uległa **biblioteka** parafialna, szacowana w r. 1939 na ok. 300 książek treści religijnej i beletrystycznej³⁰.

4. PARAFIA BRDÓW

Brdów, osada, dawniej miasto. Parafia założona w 1 poł. XIII w., w l. 1436—1818 i od 1952 w administracji Paulinów.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych* z pocz. 1947 r., t. 1, k. 111—114; *Material do Rocznika 1949* z 8 I tr., t. 1, k. 151. Obie dokumentacje dostarczył admin. par. Zygmunt Baliński z Diec. Pińskiej.

Źródła pomocnicze. ADW· AKDW, par. 16 (Brdów z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Brdów od r. 1945, bez sygn.; AKDW: Akta Paulinów od r. 1952, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 91—92; *Rocznik 1939*, s. 62; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 98.

1. Kościół parafialny pt. św. Wojciecha BM, murowany z XV w., rozbudowywany i przebudowywany, nie konserwowany w ciągu całej wojny, ucierpiał od warunków atmosferycznych. M.in. drewniana podłoga została w dużej mierze dotknięta grzybem. Także wystrój wewnętrzny świątyni doznał w omawianym czasie różnych strat. Z wieży kościelnej zabrali Niemcy 3 duże dzwony. Powojennymi remontami przy kościele zajął się dopiero ks. Baliński, admin. par. od 17 I 1947. Obecnie parafia znowu posiada 3 dzwony³¹, których historię przedstawię na innym miejscu.

1a. Zakrystia kościoła została ograbiona podczas okupacji. Niemcy zabrali z niej 2 monstrancje, 3 kielichy, ok. 70 ornatów i kap z akcesoriami, w pewnej mierze zabytkowych (mimo paulińskich dziejów tej parafii, aż nie chce się wierzyć sprawozdawcy, że tak dużo), bieliznę i księgi liturgiczne.

³⁰ Wiadomości autora do całego opisu par. Błenna.

³¹ *Rocznik 1978*, s. 114.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. *Ankieta* ogranicza się do informacji, że w samym Brdowie zniszczono 2 krzyże i 2 figury Najsw. Maryi Panny, a we wsi Psary krzyż. Zburzonych przez okupanta obiektów musiało wszakże być więcej, skoro *Material* podaje, że „krzyże przydrożne w większości wypadków są już postawione”.

4. Duchowieństwo — proboszcz od lata 1939 r. ks. Bronisław Stanisław **Kochanowicz** (który przedtem był w Kleczewie, a w Brdowie — ks. lic. Józef Dunaj), ur. 3 IX 1887 we Włocławku, wyśw. 12 VI 1910, swego czasu kronikarz i historyk amator par. Koźminek. Areszt. w Brdowie 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie oraz w obozie konc. Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów z 6 V 1942. W urzędowym świadectwie zgonu, wystawionym przez obóz w Dachau, jako data śmierci figuruje dzień 3 VII 1942. Może w innej pracy rozstrzygnę, która z tych dat jest właściwą. Z Dachau kierował korespondencję do brata Stanisława Kochanowicza w Warszawie, ul. Zajęcza 7 m. 5. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 750 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. W r. 1948 wmurowano mu w kościele w Brdowie tablicę pamiątkową z popiersiem. Cześć jego pamięci! ³².

Po wyparciu Niemców z terytorium diecezji — od 23 II 1945 zarządzał tut. parafią admin. par. Babiak Franciszek **Ligenza** ³³. Od 13 III 1945 pieczę duch. nad Brdowem sprawował także administrator z Babiaka filipin Tadeusz **Kozerawski** ³⁴. Dopiero w dn. 20 III 1945 parafia otrzymała własnego admin. w osobie kan. Konrada **Moszkowskiego** z Diec Łuckiej ³⁵. Ale jesienią 1945 r. administratorem tu był już kan. Józef **Wierzbicki**, również z Diec. Łuckiej ³⁶.

4a. Beneficjum par. W r. 1939 beneficjum składało się z plebanii, mieszczącej się w zabudowaniach poklasztornych, z budynków gospodarskich, 3,5 ha ziemi plebańskiej i 6,8 ha dzierżawionego gruntu. Po 6 X 1941 wszystko przeszło w ręce niemieckie. Z powodu braku konserwacji w czasie długiej wojny najwięcej ucierpiał stary gmach poklasztorny. W r. 1945 własność odzyskano, lecz w stanie częściowo zdewastowanym. W l. 1947—1948 budynki remontowano star. ks. Balińskiego, który 8 I

³² Rocznik 1939, s. 125; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 67—68; S. Librowski: *Zachowane kroniki parafialne z terenu Diecezji Włocławskiej z lat 1901—1939 oraz ich wartość jako źródła historycznego* (cyt. Librowski: *Kroniki parafialne*), „Arch. Bibl. Muz.”, t. 18: 1969, s. 31—37; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.,— ADW: AKDW, pers. 134 (Kochanowicz); ADW: *Kronika i mater. hist. par. Koźminek*, bez sygn.

³³ AKDW: *Nominacje księży*, nr 31.

³⁴ AKDW: *Nominacje księży*, nr 136.

³⁵ AKDW: *Nominacje księży*, nr 172.

³⁶ *Spis kapłanów 1945*, s. 5.

1949 podał, że oprócz ogrodu parafia nie posiada własnej ziemi, a grunt dzierżawiony (12 morgów) jest oddalony od kościoła o 3 km — pod lasem, na skutek czego doznaje szkód od zwierzyny leśnej i ludzi.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 3750 katolików. W okresie okupacji wysiedlono z niej ok. 450 rodzin, które prawie w komplecie wróciły na swoje. Podczas wojny Niemcy rozebrali największą (po Brdowie) wieś w parafii — Nowiny Brdowskie, mającą ok. 100 gospodarstw, grunty zalesili i urządzili w ich obrębie getto żydowskie³⁷. Również z innych miejscowości tej parafii pozostało bez dachu nad głową ok. 100 rodzin. W obozach niemieckich zginęło 78 osób, w kalectwie z przyczyny wojny żyło po 1945 r. 35 ludzi. Na pocz. 1947 r. parafia posiadała tylko 2392 wiernych, gdyż znaczna ilość ludności przeszła na gospodarstwa poniemieckie i wyjechała na ziemie odzyskane.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 6 X 1941 duszpasterstwo w kościele i poza nim, w ciężkich warunkach okupacyjnych, prowadził ks. Kochanowicz. Po jego uwięzieniu gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian mogli się udawać na nabożeństwa w niedziele i święta do kaplicy Orioniistów w Zagrodnicy (par. Izbica Kuj.) — ok. 9 km albo do Sompolna — ponad 20 km. Tam pewnie przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, oraz chrzcili dzieci. W następstwie wojny znaczna część parafian odwykła od chodzenia do kościoła. W styczniu 1947 r. duszpasterz naliczył w parafii 10 małżeństw nie posiadających ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, istniało i działało 9 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Aniołów Stróżów, Br. Różańcowe, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Orkiestra Kat. Stow. Młodz. Męskiej. Podczas okupacji musiały one zawiesić działalność zewnętrzną. Orkiestra została ograbiona ze wszystkich instrumentów. Na przestrzeni r. 1945 — 8 I 1949 wskrzeszono jedynie Br. Różańcowe i Koło Ministrantów oraz założono Oddział Par. Caritas.

8. Duszpasterstwo dla Niemców. W kościele par. w Brdowie odbywały się w 2 poł. okresu okupacji nabożeństwa dla katolików narodowości niemieckiej. Były to przeważnie msze św. odprawiane w jedną niedzielę miesiąca. Przypuszcz. dojeżdżał tu kapłan niemiecki z Włocławka — ok. 30 km, podobnie jak miała się rzecz w Radziejowie. Nabożeństwa te roz-

³⁷ Dzieło pt. Obozy hitlerowskie nie zawiera (s. 116) informacji na ten temat.

poczęto dopiero po 1 VII 1943, albowiem urzędowy schematyzm³⁸ o nich nie wspomina.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 3 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Brdowie oraz 4-oddz. we wsiach Świętosławice i Wiecienin. Po 1 IX 1939 szkoły te nie mogły rozpocząć nauczania, w tym również lekcji religii. Otworzono za to w Brdowie szkołę dla dzieci niemieckich. Na skutek tego w r. 1945 znajdowało się na terytorium parafii kilkaset młodzieży i dzieci, którym wojna opóźniła kształcenie się o przeszło 5 lat.

Także wyznaniowa **ochronka** w Brdowie, skupiająca w r. 1939 w swym pomieszczeniu ok. 40 dzieci obu pici, musiała zaprzestać działalności w latach okupacji.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym w Brdowie stwierdzono po zakończeniu działań wojennych średnią ilość akt, z księgami metrykalnymi od r. 1713, posiadającymi luki czasowe. W Archiwum Diec. we Włocławku akt wytworzonych przez tę parafię znajduje się mniej, a metryki ciągną się tu, również z przerwami, od r. 1746. Wydaje się przede wszystkim, że na miejscu nie wiele zginęło z samych archiwaliów. Za to **biblioteka** parafialna posiadająca w r. 1939 ok. 300 książek, głównie treści religijnej i beletrystycznej, została w całości zniszczona względnie rozproszona³⁹.

5. PARAFIA DĘBNO KRÓLEWSKIE

Dębno Królewskie, wieś. Parafia erylowana na przeł. XIV/XV w. Druga erekcja w r. 1930.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił w końcu 1946 r. wik.-zast. Władysław Sarnik, t. 1, k. 115—117; *Materiał do Rocznika 1949*, który przygotował tenże — już jako tymcz. admin. parafii przed 17 XII 1948, t. 1, k. 152.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 50 (Dębno z l. 1930—1939); AKDW: Akta par. Dębno od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 92; *Rocznik 1939*, s. 62; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 98—99.

1. Kościół parafialny pt. św. Michała Arch., drewniany z r. 1766, był od końca 1940 r. punktem zbornym i rozdzielczym dla Niemców repatriowanych z nad Morza Czarnego. Z powodu takiego przeznaczenia i niekonserwowania w ciągu całej wojny, poniósł znaczne szkody w swym stanie zewnętrznym i wewnętrznym. Jednocześnie wewnętrzny wystrój świą-

³⁸ Schematyzmy duchowieństwa niem. s. 381.

³⁹ Wiadomości autora do całego opisu par. Brdów.

tyni w dużej mierze został zniszczony lub rozgrabiony, m.in. zabrano 3 dywany. Do grudnia 1948 r. doprowadzono kościół do względnego porządku.

1a. Zakrystia kościoła została zupełnie ogołociona ze swego zasobu. Niemcy zabrali z niej 2 monstrancje, 3 kielichy, wszystkie ornaty i kapy z akcesoriami, bieliznę kośc. i księgi liturgiczne.

1b. Dzwonnicę zburzono, zdejmując z niej uprzednio 2 zabytkowe dzwony i wywożąc w głąb Rzeszy. Obecnie parafia posiada 1 dzwon, umieszczony na metalowej dzwonnicy ⁴⁰.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. *Ankieta* podaje tylko o zniszczeniu przez Niemców krzyża misyjnego, stojącego przed kościołem od r. 1928, i krzyża przydrożnego we wsi Krukowo, a nadto o zburzeniu przez nich kapliczki z obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej w samym Dębnie. Natomiast *Material* donosi o istnieniu względnie odbudowaniu na obszarze parafii 2 krzyży. Jednak to niepełna statystyka.

4. Duchowieństwo — administrator par. od lata 1939 r. ks. Stanisław **Bartczak** (dotąd wik. par. Ciechocin, a w Dębnie był przed nim admin. ks. Wacław Tołkacz), ur. 15 VII 1907 w m. Ślesin pow. koniński, wyśw. 19 VI 1932. Areszt. w Dębnie 25 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Dozwolone listy z obozów pisywał do Jana Stremian'a, przypuszcz. w Dębnie Król. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 600 tomów), a przede wszystkim cierpiał za wiarę i ojczyznę. Po wyzwoleniu pozostał w duszpasterstwie polonij. w Niemczech Zach., świadcząc później dobrodziejstwa instytucjom kośc. i duchowieństwu własnej diecezji. Aktualnie magister, kanonik hon. włocławski, kapelan pap., duszp. pol., zamieszk. od r. 1945 w RFN, 78 Freiburg i. Br., Postfach 234 ⁴¹.

Po wyparciu Niemców z granic diecezji — od 23 II 1945 zarządzał nin. parafią admin. par. Babiak ks. Franciszek **Ligenza** ⁴². Od 13 III tr. te same obowiązki sprawował tutaj jego następca w Babiaku filipin Tadeusz **Kozerawski**, który 19 IV 1945 został przenies. na admin. par. Dębno Król.⁴³ Wszakże już jesienią 1945 r. admin. w Dębnie był ks. Jan **Lan-gier** ⁴⁴.

⁴⁰ Rocznik 1978, s. 114.

⁴¹ Rocznik 1939, s. 57; Kron. Diec. Włocł., r. 33: 1939, s. 197; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (nieścisły tytuł: proboszcz); Rocznik 1978 wg spisu;— AKDW, pers. ks. Bartczaka, bez sygn.;— Osoba znana autorowi.

⁴² AKDW. Nominacje księży, nr 31.

⁴³ AKDW. Nominacje księży, nr 136, 346.

⁴⁴ Spis kapłanów 1945, s. 5.

4a. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939 murowaną plebanię, budynki gospodarskie, 3,2864 ha ziemi plebańskiej i 6,5728 ha dzierżawionej. Po 25 VIII 1940 wszystko przeszło w ręce niemieckie. W r. 1945 beneficjum rewindykowano z różnymi brakami. Ok. 17 XII 1948 ziemi przy probostwie było 8 ha.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny liczbę katolików w parafii określono na 950 osób. W czasie okupacji wysiedlono stąd 18 rodzin, z których do końca 1946 r. powróciło na swoje 10. W obozach niemieckich zginęło 5 osób, „na wolności” 11, 2 rodziny mające razem 15 osób utraciły dach nad głową. Przed 17 XII 1948 parafia posiadała 760 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 25 VIII 1940 pracę duszpasterską w kościele i poza nim, w trudnych warunkach okupacyjnych, prowadził ks. Bartczak. Po jego uwięzieniu dojeżdżał od czasu do czasu ze mszami do Dębna, odprawianymi zrazu w kościele, a potem w domu prywatnym, ks. mgr Władysław **Wojtysiak** z par. Dęby Szlacheckie, dopóki 6 X 1941 sam nie został aresztowany. Po tym wypadku pozostali na miejscu parafianie raczej nie chodzili do żadnego kościoła. Może jedynie najgorliwsi szukali niedzielnej mszy św. w kaplicy Księża Orionistów w Zagrodnicy (par. Izbica Kuj.) — ok. 15 km, czy nawet w odleglejszym Sompolnie — ponad 18 km. W takich warunkach ok. 35 rodzin odwykło od uczęszczania na nabożeństwa, a w r. 1946 na terenie parafii 3 małżeństwa nie posiadały ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na obszarze parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 7 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Św. Michała Arch., Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. Za wyjątkiem Różańca wszystkie podczas okupacji zaprzestały działalności zewnętrznej. Zebrane przeze mnie źródła nie mówią, ażeby po wojnie jakieś z nich istniało, co jednak jest nie do przyjęcia.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na terenie parafii była tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, mianowicie 6-oddziałowa w Dębnie. Nie rozpoczęła ona pracy po 1 IX 1939, w tym również lekcji religii. W wyniku tego w r. 1945 w parafii było ok. 200 dzieci i młodzieży, której okupacja opóźniła edukację o przeszło 5 lat.

11. Zbiory kulturalne. Archiwum parafialne, dość ubogie, przechowuje akta z XIX i XX w., wśród nich księgi metrykalne od r. 1794. Można przyjąć, że w latach wojny nie poniosło większych szkód. W Archi-

wum Diec. we Włocławku akt proveniencji tej parafii znajduje się jeszcze mniej, a metryki zaczynają się tu od r. 1830⁴⁵.

6. PARAFIA LUBOTYŃ

Lubotyń, wieś. Parafia założona w 1 poł. XIII w.

Zróżdła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił pod koniec 1946 r. prob. Andrzej Mikołajczyk, t. 1, k. 118—120; *Materiał do Rocznika 1949*, który dostarczył tenże 13 XI 1948, t. 1, k. 153—154.

Zróżdła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 130 (Lubotyń z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Lubotyń od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 92—93; *Rocznik 1939*, s. 62—63; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 99.

1. Kościół parafialny pt. św. Wawrzyńca M, murowany z l. 1612—1620, był zamknięty od 6 X 1941 do zakończenia wojny. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Również wystrój wewnętrzny świątyni doznał pewnych szkód tracąc m.in. 13 obrusów ołtarzowych. Uszkodzenia wojenne naprawiano w l. 1945—1947, budując jednocześnie nową kruchtę i sygnaturkę (wieżyczkę).

1a. Zakrystia kościoła została prawie całkowicie obrabowana. Zabrano z niej monstrancję, 2 kielichy, 16 ornatów i 7 kap z dodatkami, 5 alb, 23 komże, liczną drobniejszą bieliznę, księgi liturgiczne.

1b. Dom parafialny (katolicki), murowany przeszedł w czasie okupacji do rąk niemieckich. Odzyskano go w r. 1945 i doprowadzono do porządku.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W czasie wojny Niemcy zniszczyli na terenie parafii wszystkie krzyże, za wyjątkiem krzyża stojącego na cmentarzu grzebalnym, wśród nich 2 krzyże misyjne przed kościołem — starszy z r. 1870 i nowszy z 1934, następnie kapliczki i figury we wsiach: Bogusławice, Góraj, Lubotyń, Nowiny Bogusławskie, Ryn, Spólnik, Zakrzewo. Do 13 XI 1948 wystawiono nowe krzyże w Lubotyniu i Ośnie Dolnym oraz kapliczki względnie figury świętych w miejsc. Bogusławice, Góraj, Nowiny Bogusławskie, Ryn i Zakrzewo.

4. Duchowieństwo — proboszcz od 19 VI 1933 ks. A. Mikołajczyk, ur. 18 XI 1887 we wsi Bilczew pow. koniński, wyśw. 18 VI 1911. Areszt. w Lubotyniu 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie i w obozie konc. Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W sam dzień Wniebowzięcia NMP

⁴⁵ Wiadomości autora do całego opisu par. Dębno Król.

(15 VIII) 1945 wrócił do swej parafii. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 750 tomów), a co ważniejsze — cierpiał za wiarę i ojczyznę. W r. 1946 nie przyjął od bpa Radońskiego kanonii kaliskiej, tłumacząc się ślubem złożonym w Dachau. Zmarł w Brdowie (podczas odpustu) 4 X 1961, pochow. w Lubotyniu. Cześć jego pamięci!⁴⁶

Po wyparciu Niemców z obszaru diecezji, dopóki parafii nie przejął ks. Mikołajczyk, od 26 II do 13 IV 1945 pieczę duch. nad nią sprawował admin. z Mąkolna ks. Paweł **Ruszkiewicz**⁴⁷. W dn. 13 IV 1945 tymcz. admin. par. Lubotyń został ks. Marian **Folcik** z Archidiec. Lwowskiej i był tu do 11 IX tr.⁴⁸.

4a. Beneficjum par. tworzyły w r. 1939 plebania, budynki gospodarskie — wszystko murowane, 2,8 ha ziemi plebańskiej i 6,2 ha dzierżawionej. Po 6 X 1941 znalazło się ono pod administracją niemiecką. Rewindykowano je w r. 1945 i przyprowadzono do odpowiedniego stanu. W dn. 13 XI 1948 z 1,27 ha ziemi dzierżawionej korzystał organista, a z 1,03 ha kościelny.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 2880 katolików. W okresie okupacji wysiedlono z niej 192 rodziny, z których do końca 1946 r. nie powróciły 2. W obozach niemieckich zginęło 10 osób, „na wolności” 2, w kalectwie z powodu wojny żyły wtedy 3. W dn. 13 XI 1948 było tu 2890 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 6 X 1941 duszpasterstwo w kościele i poza nim, w ciężkich warunkach okupacyjnych, prowadził ks. Mikołajczyk. Nabożeństwa w świątyni mogły się wtenczas odbywać tylko w niedziele i święta. W dni powszednie kościół był zamknięty jeszcze przed uwięzieniem proboszcza. Po wymienionym terminie gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się przypuszcz. na msze w niedziele i święta do sąsiedniej par. Sompolno — 8 km albo do kaplicy Orionistów w miejsc. Zagrodnica (par. Izbica, także sąsiednia) — 11 km, gdzie przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, i chrzcili dzieci. W następstwie wojny ok. 10% ludności odwykło od chodzenia do kościoła. Przed końcem 1946 r. 3 małżeństwa na obszarze parafii nie miały ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istnia-

⁴⁶ Rocznik 1939, s. 63; Spis kapłanów 1945, s. 5, [B. Kunka] B.K.: *Sp. ks. Andrzeja Mikołajczyka*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 44: 1961, s. 380—382; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind.;— AKDW, pers. ks. Mikołajczyka, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

⁴⁷ AKDW Nominacje księży, nr 59, 299.

⁴⁸ AKDW: Nominacje księży, nr 300, 574.

to i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 8 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo M.B. Szkaplerznej, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. W latach wojny przeważnie były zmuszone zawiesić swoją działalność zewnętrzną, a po wojnie (do 13 XI 1948) wskrzeszono tylko Trzeci Zakon i Żywy Różaniec (5 kółek) oraz założono (pewnie w r. 1946) Oddział Par. Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniało i funkcjonowało 5 wyznaniowych szkół powszechnych. Były to 5-oddziałowe szkoły we wsiach Bogusławice, Drzewce, Lubotyń, Marcinkowo i Zakrzewo. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęły one oficjalnego nauczania, m.in. także lekcji religii. Podczas okupacji zginęło 2 nauczycieli. W wyniku wojny w r. 1945 znajdowało się w parafii przeszło pół tysiąca młodzieży i dzieci, które miały opóźnione kształcenie się o przeszło 5 lat.

11. Zbiory kulturalne. W archiwum parafialnym przechowują się akta z XIX i XX w., wśród nich księgi metrykalne (z lukami) od r. 1797. W Archiwum Diec. we Włocławku znajduje się więcej metryk tej parafii, lecz dopiero od r. 1857. Może więc na miejscu zginęły jakieś archiwalia starsze od wymienionych. Natomiast **biblioteka** parafialna, posiadająca w r. 1939 ok. 400 książek, głównie literatury pięknej i druków treści religijnej, całkowicie zaginęła⁴⁹.

7. PARAFIA LUBSTÓW

Lubstów, wieś. Parafia erygowana w XIV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, wypełniona 6 I 1947 przez admin. par. Mikołaja Brodeckiego, t. 1, k. 121—124; *Materiał do Rocznika 1949*, przysłany przez tegoż 7 XII 1948, z obszernym inwentarzem z 18 X tr., t. 1, k. 155—165.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 132 (Lubstów z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Lubstów od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 93—94; *Rocznik 1939*, s. 63; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 99—100.

1. Kościół parafialny pt. św. Jądwigi Zak., murowany z r. 1534, został zamknięty przez Niemców w sierpniu 1940 r., wg *Ankiety* już 2 XI 1939! W r. 1941 administracja okupacyjna urządziła w nim składnicę mebli, co trwało do zakończenia wojny. Obrócona na taki cel i nie konserwowana w ciągu całej okupacji, świątynia w dużym stopniu ucierpiała

⁴⁹ Wiadomości autora do całego opisu par. Lubotyń.

od warunków atmosferycznych. Również wewnętrzny wystrój kościoła doznał wielkich strat. W r. 1945 oprócz gołych ołtarzy (3), chrzcielnicy, ambony, ławek i szaf w zakrystii niczego w nim nie znaleziono. Ankietyowany określił ogólnie zniszczenia kościoła na 50%. Konieczne remonty zewnątrz i wewnątrz świątyni przeprowadzono w l. 1945—1946. W r. 1946 uporządkowano także cmentarz kościelny, na którym 29 XI tr. posadzono 39 sosen i 36 lip.

1a. Zakrystia kościoła utraciła niemal całą swoją zawartość. Niemcy zabrali z niej względnie zniszczyli monstrancję, pozłacany kielich srebrny, puszkę srebrną, 29 ornatów i 10 kap z akcesoriami, 6 alb, 11 komeż, 10 obrusów, platerowy krzyż procesyjny, drobniejszą bieliznę kośc., księgi liturgiczne. Dzięki staraniom ks. Brodeckiego, ofiarności parafian, pomocy kilku kościołów i klasztorów w Krakowie! i przejęciu pewnych rzeczy z miejsc. oratorium dworskiego — inwentarz kościoła i zakrystii, mimo niedawnej dewastacji, przedstawiał się w r. 1948 wprost imponująco⁵⁰.

1b. Dzwonnica, murowana z r. 1768, wprawdzie ocalała, ale również doznała szkód od zmiennej pogody. W r. 1946 przeprowadzano przy niej remonty i na dachu położono nową dachówkę. Przed wybuchem wojny w dzwonnicy wisiały 3 dzwony. Duży żelazny i mniejszy spiżowy — wagi 130 kg Niemcy zostawili, lecz spiżowy większy, ważący 250 kg, fundowany w r. 1927 przez właścicielkę dóbr Lubstów Marię Niemojowską, z napisem Maria — Zofia (Zofia to pewnie imię jej matki, z Tokarskich Słubickiej, zm. ok. 1909 r.) zdjęli z dzwonnicy i wywieźli. Rewindykowano go (przez Kurię Diec.) 26 IX 1948.

2. Kaplice na terenie parafii:

2a. Kaplica półpubliczna pw. Pana Jezusa Ukrzyżowanego na cmentarzu grzebalnym, murowana z pocz. XX w., połączona z grobowcem miejsc. kolatorów Słubickich. Jakkolwiek (nie konserwowana) doznała podczas okupacji szkód od warunków atmosferycznych, przecież ok. 7 XII 1948 była jeszcze zdalna do służby Bożej (odprawiania mszy św.). Ostatni *Rocznik* diecezji⁵¹ nie czyni już o niej wzmianki.

2b. W pałacu w Lubstowie, będącym w XIX stul. w posiadaniu rodziny Słubickich, a przed r. 1939 Niemojowskich, musiało się znajdować przynajmniej jakieś okazalsze **oratorium**. Wnioskuje o tym z tego, że ks. Brodecki przejął stamtąd (przypuszcz. latem 1945 r., przed reformą rolną) wiele obiektów nadających się do użytku kościelnego, jak lichtarze, świeczniki, żyrandol, lampę wieczną, klęcznik, 3 dywany. Jedyna to (do-

⁵⁰ Materiał do Rocznika 1949, t. 1, k. 157—165.

⁵¹ Rocznik 1978, s. 276.

stępna mi) dokumentacja⁵² na istnienie tego oratorium, poprzednio pewnie kaplicy dworskiej.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. *Ankieta*, dokładna odnośnie innych spraw, w tym punkcie jest zbyt ogólna. W każdym razie wiadomo z niej, że Niemcy usunęli sprzed kościoła figurę Matki Boskiej, którą — po odnowieniu — przywrócono w lipcu 1948 r., a nadto w samym Lubstowie zburzyli 3 kapliczki. Poza tym we wsi Ignacewo, odległej od kościoła 7 km, zniszczyli 2 obiekty sakralne i pomnik powstańców z 1863 r., a w miejsc. Police 4 obiekty.

4. Duchowieństwo — administrator par. od 20 IV 1937 ks. Paweł **Ruszkiewicz**, ur. 15 I 1897 we wsi Zduny pow. sieradzki, wyśw. w Łodzi 25 X 1925, został usunięty przez Niemców 15 VIII 1941 z placówki, czy raczej otrzymał od nich pozwolenie na wyjazd (może z przyrzeczeniem, iż nie będzie się zajmował duszpasterstwem). Pozostałe lata okupacji przeżył pod Zduńską Wolą, pewnie u rodziny. Do swoich akt personalnych w Kurii Diec. nie podał (jak inni) ani zdania o tym okresie swego życia, jak gdyby nie miał się czym pochwalić. Trzeba jednak założyć, że w latach okupacji utracił jakieś mienie, książki i doznał nie jednej udręki. W dn. 26 II 1945 mianowano go administratorem sąsiedniej par. Mąkolno z obowiązkiem sprawowania pieczy duch. aż w 3 par.: Lubotyń, Lubstówek i Racięcice. Od r. 1967 przebywał w Domu Księży Emerytów w Ciechocinku (po probostwie w. Działyniu), należąc ciągle do Diec. Łódzkiej. Zmarł w Ciechocinku w czerwcu 1980 r.⁵³.

Po wyrzuceniu Niemców z terytorium diecezji — od 6 III 1945 parafią zarządzał prob. z Sompolna ks. Lambert **Ślisiński**⁵⁴. Po nim funkcje te pełnił od 9 do 19 IV 1945 wik. par. Izbica Kuj. ks. Jan Bolesław **Pyzik** z Diec. Łuckiej⁵⁵. Własnego administratora, chociaż tymcz., otrzymała parafia dopiero 19 IV 1945 w osobie ks. M. **Brodeckiego** z Diec. Łuckiej, który do 23 IV tr. pracował także w par. Lubstówek, a zmarł 12 XII 1949⁵⁶.

4. Beneficjum par. W r. 1939 beneficjum to tworzyła murowana plebania, budynki gospodarskie i 8,25 ha ziemi. W r. 1941 wszystko przeszło

⁵² Materiał do Rocznika 1949, t. 1, k. 163v.

⁵³ Rocznik 1939 wg spisu; Spis kapłanów 1945, s. 5; Rocznik 1978 wg spisu;— AKDW: Nominacje księży, nr 59; AKDW, pers. ks. Ruszkiewiczza, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

⁵⁴ AKDW: Nominacje księży, nr 105.

⁵⁵ AKDW: Nominacje księży, nr 275, 344.

⁵⁶ Spis kapłanów 1945, s. 5; [A. Siennicki] X.A.S.: *Śp. ks. Mikołaj Brodecki (wspomnienie pośmiertne)*, „Kron. Diec. Włocł.”, r. 43: 1949, s. 78—81,— AKDW: Nominacje księży, nr 345, 358; AKDW, pers. ks. Brodeckiego, bez sygn.

w ręce niemieckie. Własność kościelną odzyskano w r. 1945 i poczyniono wokół niej potrzebne zabiegi, remonty, melioracje. W dn. 7 XII 1948 administrator zapisał, że gruntu par. jest 7 ha, z czego 1,5 ha przekazał na użytek organisty i kościelnego.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny liczbę parafian ustalono na 2064 osoby. W czasie okupacji wysiedlono stąd 58 rodzin, które powróciły na swoje po zakończeniu wojny. W obozach niemieckich zginęło 12 osób, „na wolności” 13, jedna osoba żyła w r. 1947 w kalectwie z przyczyny wojny. W dn. 7 XII 1948 parafia miała 2360 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do r. 1940 w kościele, a do 1941 w pomieszczeniu prywatnym spełniał funkcje religijne, w trudnych warunkach okupacyjnych, ks. Ruskiewicz. Potem gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze w niedziele i święta do sąsiedniej par. Sompolno — 5 km. Kiedy indziej ze wspom. Sompolna przyjeżdżał do Lubstowa ks. prob. L. Ślisiński i odprawiał nabożeństwo, w prywatnie urządzonej kaplicy. W obu miejscach wierni przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, oraz chrzcili dzieci.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 7 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo M.B. Szkaplerznej, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Żywy Różaniec. W okresie wojennym prawie wszystkie zaprzestały swej działalności zewnętrznej. Do 7 XII 1948 wskrzeszono tylko Chór Par. i Żywy Różaniec (23 kółka) oraz założono Koło Ministrantów (28 chłopców).

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 3 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Lubstowie, 5-oddz. w Ignacowie i 4-oddz. w Nowej Wsi. Po 1 IX 1939 wszystkie nie rozpoczęły nowego roku szkolnego, w tym również nauczania religii. W czasie okupacji doznały szkód materialnych, m.in. utraty księgozbiorów. Jeden nauczyciel z terenu parafii oddał swe życie za ojczyznę. Za to była czynna w Lubstowie szkoła dla dzieci niemieckich. W r. 1945 w parafii liczono ok. pół tysiąca dzieci i młodzieży, której wojna opóźniła edukację o przeszło 5 lat.

Wyznaniowa **ochronka** mająca swoją siedzibę przy miejsc. dworze, skupiająca w r. 1939 ok. 30 dzieci obojga płci, także przestała funkcjonować w czasie okupacji.

11. Zbiory kulturalne. Po zakończeniu wojny w **archiwum** parafialnym znajdował się skromny zasób aktowy, rozpoczynający się od r. 1819, księ-

gi metrykalne od 1854. W Archiwum Diec. we Włocławku była wtenczas znikoma ilość akt wytworzonych przez tę parafię. Z tego można wnioskować, że znaczna część archiwaliów parafialnych zaginęła podczas wojny na miejscu. A **biblioteka** parafialna, szacowana w r. 1939 na ok. 200 książek treści religijnej i literatury pięknej, w całości zaginęła lub została rozproszona⁵⁷.

8. PARAFIA LUBSTÓWEK

Lubstówek, wieś. Parafia założona na przeł. XIV/XV w. Druga erekcja w r. 1936.

Zróżła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił w końcu 1946 r. admin. tymcz. par. ks. Mieczysław Wojciechowski, t. 1, k. 125—127; *Materiał do Rocznika 1949*, który dostarczył 14 XII 1948 tymcz. admin. par. ks. Henryk Marian Wydrych, ekssalezjanin, t. 1, k. 166.

Zróżła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 133 (Lubstówek z l. 1936—1939); AKDW: Akta par. Lubstówek od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 94; *Rocznik 1939*, s. 63; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 100.

1. Kościół parafialny pt. św. Mateusza Ap., drewniany z r. 1639, stał zamknięty przez Niemców od 25 VIII 1940 do zakończenia działań wojennych. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Wewnętrzny wystrój świątyni doznał w tymże czasie znacznego spustoszenia i ubytku. M.in. z kościoła zabrano 3 dywany. Z wieży kościelnej zdjęto i wywieziono 2 dzwony. Obecnie kościół znowu posiada 2 dzwony⁵⁸, lecz o ich dziejach wojennych opowiem w innej pracy.

1a. Zakrystia kościoła utraciła w omawianym czasie monstrancję, 2 kielichy, puszkę, 7 ornatów i 5 kap z dodatkami, bieliznę kośc., księgi liturgiczne.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W okresie okupacji Niemcy zniszczyli krzyże we wsiach: Lubstówek, Łagiewniki — 2, Marianowo, Stefanowo — 2. Zburzyli również figurę Najśw. Serca Jezusowego w Lubstówku oraz figury Najśw. Maryi Panny w Lubstówku przed kościołem, w Łagiewnikach i Stefanowie. Ok. 14 XII 1948 przed bramą kościelną znowu stała figura NMP Niekopalanej i na obszarze parafii 2 krzyże przydrożne. Zatem do tego czasu jeszcze nie wszystkie obiekty sakralne odbudowano.

⁵⁷ Wiadomości autora do całego opisu par. Lubstów.

⁵⁸ *Rocznik 1978*, s. 276.

4. Duchowieństwo — administrator par. od r. 1936 ks. Stefan **Kopania**, ur. 9 albo 19 III 1903 we wsi Janowice pow. kozienicki, wyśw. 16 VI 1929, areszt. w Lubstówku 25 VIII 1940. Przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim cierpiał za wiarę i ojczyznę. Do kraju nie powrócił, ale pozostał na pracy w duszpasterstwie polonij. najpierw w Niemczech Zach., a potem w Stanach Zjedn., gdzie w r. 1958 inkard. do Archidiec. San Francisco⁵⁹.

Po wyparciu Niemców z obszaru diecezji — od 26 II 1945 pieczęć duch. nad parafią sprawował ks. Paweł **Ruszkiewicz**, administrator z Mąkolna⁶⁰. Od 9 do 19 IV 1945 parafię obsługiwał wik. z Izbicy Kuj. ks. Jan Bolesław **Pyzik**, kapłan Diec. Łuckiej⁶¹. W dn. 19 IV 1945 tymcz. admin. par. Lubstówek mianowano ks. Mikołaja **Brodeckiego** z Diec. Łuckiej, jednocz. admin. tymcz. (ale prymarnego) w Lubstowie, który stanowisko to piastował tylko do 23 IV tr.⁶². Po nim tymcz. admin. w Lubstówku został ks. Marcin **Zdaniukiewicz**, marianin⁶³, lecz także on niedługo tu zabawił.

4a. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939 plebanię, budynki gospodarskie — wszystko murowane oraz 3,4 ha ziemi proboszczowskiej. Po 25 VIII 1940 beneficjum znalazło się w rękach niemieckich i w dalszych latach doznało częściowej dewastacji. Rewindykowano je w r. 1945 i doprowadzono do lepszego stanu. W dn. 14 XII 1948 administrator zapisał, że gruntu par. jest 6 morgów i został oddany w dzierżawę.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia posiadała 1057 katolików. Podczas okupacji wysiedlono z niej 28 rodzin, które po wojnie wróciły na swoje gospodarstwa. W obozach niemieckich zginęły 2 osoby, „na wolności” 8, w kalectwie z powodu wojny żyło w 1946 r. 6 osób, 10 rodzin straciło dach nad głową. W dn. 14 XII 1948 parafian było tylko 863.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 25 VIII 1940 obowiązki religijne w kościele i na obszarze parafii, w ciężkich warunkach okupacyjnych, spełniał ks. Kopania. Po jego uwięzieniu ogół ludności nigdzie nie chodził na nabożeństwa. Może tylko najgorliwsi z pozostałych na miejscu parafian

⁵⁹ Rocznik 1939, s. 63; Rocznik 1949, s. 275; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (gdzie nieścisłość, że był proboszczem, a miejscowość nazywana błęd.: Lubitówek);— AKDW, pers. ks. Kopani, bez sygn.;— Osoba znana autorowi.

⁶⁰ AKDW: Nominacje księży, nr 59.

⁶¹ AKDW: Nominacje księży, nr 275, 344.

⁶² AKDW: Nominacje księży, nr 345, 358.

⁶³ Spis kapłanów 1945, s. 12;— AKDW: Nominacje księży, nr 357.

udawali się na msze niedzielne do Sompolna — 10 km, gdzie przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, i chrzcili dzieci. W następstwie wojny blisko 15% parafian odwykło od chodzenia do kościoła. W okresie okupacji rozeszły się 4 małżeństwa, a 5 w r. 1946 nie miało ślubu kości.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 6 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Różańcowe, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Trzeci Zakon Św. Franciszka. W latach wojny prawie wszystkie były zmuszone zaprzestać zewnętrznej działalności, a po r. 1945 wskrzeszono z nich tylko 2: Trzeci Zakon (18 członków) i Żywy Różaniec (2 kółka), obydwa bractwa założone w r. 1937.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 2 wyznaniowe szkoły powszechne, obie 5-oddziałowe, w Lubstówku i Marianowie (z siedzibą we wsi Jesionka). Po 1 IX 1939 nie rozpoczęły one nauczania, m.in. lekcji religii, a nadto poniosły straty materialne. W następstwie tego w r. 1945 w parafii liczone ponad 200 młodzieży i dzieci, którym wojna opóźniła kształcenie się o przeszło 5 lat.

Podczas okupacji przestała także działać wyznaniowa **ochronka** istniejąca we wsi Stefanowo, która w r. 1939 gromadziła ok. 40 dzieci obu płci⁶⁴.

9. PARAFIA MAŁKOLNO

Małkolno, wieś. Parafia erygowana na przeł. XIV/XV w.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił pod koniec 1946 r. admin. par. ks. Paweł Ruszkiewicz, t. 1, k. 128—130; *Materiał do Rocznika 1949*, który dostarczył (z 2 egz. inwentarza) przed 25 XI 1948 admin. par. Jan Błaszczak, salezjanin, t. 1, k. 167—172.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 139 (Małkolno z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Małkolno od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 94—95; *Rocznik 1939*, s. 64; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 101.

1. Kościół parafialny pt. św. Andrzeja Ap., drewniany z r. 1749, stał zamknięty przez Niemców od 19 VII 1941 do 27 I 1945. Nie konserwowany w ciągu całej wojny, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Wewnętrzny wystrój świątyni uległ równocześnie poważnej dewastacji. Po r. 1945 doprowadzono go z grubsza do porządku.

⁶⁴ Wiadomości autora do całego opisu par. Lubstówek.

1a. Zakrystia kościoła doznała w okresie okupacji poważnej grabieży. Niemcy zabrali z niej albo zniszczyli monstrancję, 2 kielichy, puszkę, ornaty i kapy z akcesoriami, bieliznę kośc., księgi liturgiczne.

2. Kaplice w parafii. **Kaplica** publiczna, murowana na **cmentarzu** grzebalnym z r. 1845, nie konserwowana w latach wojny, ucierpiała od zmiennej pogody. Odnowiono ją przed 25 XI 1948.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Podczas wojny Niemcy zniszczyli na terenie parafii 6 krzyży przydrożnych we wsiach: Kazubek, Mąkolno — 2, Siedliska, Sycewo — 2. Jednocześnie zburzyli 6 kapliczek względnie figur Najśw. Maryi Panny w miejsc.: Brzezie, Mąkolno, Mostki, Wierzbie — 3. Ok. 25 XI 1948 podano, że na obszarze parafii istnieją 3 krzyże i 5 kapliczek. Można się domyślać, że duszpasterz mówi o obiektach odbudowanych po r. 1945.

4. Duchowieństwo — **proboszcz** od r. 1932 ks. Jan **Gąsowski**, ur. 25 VII (istnieją 3 różne datyienne i miesięczne urodzenia) 1875 we wsi Warele Stare pow. wysokomazowiecki, wyśw. 29 VI 1902. W dn. 19 VII 1941 usunęli go Niemcy z plebanii do parafialnej wsi Borysławice (w dek. i pow. kolskim), gdzie został areszt. 6 X tr. Przebywał w obozie przejśc. w Łądzie oraz w obozie konc. Dachau, skąd wywiez. na śmierć w transp. inwalidów z 4 V 1942. W świadectwie zgonu, które nadesłał obóz z Dachau, data śmierci figuruje 19 VI 1942. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁶⁵.

Po usunięciu Niemców z terytorium diecezji — od 26 II 1945 (do r. 1948) był tu administratorem ks. Paweł **Ruszkiewicz**, który przez pewien czas obsługiwał także sąsiednie parafie: Lubotyń (do 13 IV 1945), Lubstówek (do 9 IV tr.) i Racięcice (do 7 V 1945) ⁶⁶.

4a. Beneficjum par. składało się w r. 1939 z 9,5 morgów ziemi, z plebanii i budynków gospodarskich — murowanych. Po 19 VII 1941 wszystko przeszło pod zarząd niemiecki i doznało różnych szkód. Beneficjum odzyskano w r. 1945, ale jeszcze ok. 25 XI 1948 duszpasterz narzekał, że plebania i budynki potrzebują znacznych remontów. Jednocz. podał, że ziemi kościelnej jest tylko 6 mórg.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny parafia miała 2400 katolików. W okresie okupacji wysiedlono z niej 24 rodziny, które powróciły

⁶⁵ Rocznik 1939, s. 64; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 34—35; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind. (gdzie dwukrot. błęd. nazwa: Borysławiec);— ADW: AKDW, pers. 74 (Gąsowski).

⁶⁶ Spis kapłanów 1945, s. 5;— AKDW: Nominacje księży, nr 59, 276, 299, 398.

na swoje po zakończeniu działań wojennych. Ok. 25 XI 1948 w parafii było 2421 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 19 VII 1941 czynności religijne w kościele i na obszarze parafii, w trudnych warunkach okupacyjnych, wykonywał ks. Gąsowski. Na przeł. 1939/40 r. ukrywał się w parafii ks. dr Władysław **Mirski**, dyr. Niż. Seminarium Duch. we Włocławku, poszukiwany imiennie przez Niemców. Nie wiadomo czy zatrzymał się u proboszcza, czy też u kogoś z parafian. Ale można przypuszczać, że sporadycznie odprawiał wtedy w tut. kościele⁶⁷. Po usunięciu z parafii ks. Gąsowskiego gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się w niedziele i święta na msze do sąsiedniego Sompolna — 7 km, gdzie przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, oraz chrzcili dzieci.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 5 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Miłosierdzia Bożego, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Żywy Różaniec. W latach okupacji prawie wszystkie nie mogły działać jawnie. Po wojnie wskrzeszono z nich tylko Żywy Różaniec, który ok. 25 XI 1948 posiadał 15 róż, i pewnie w r. 1946 założono Oddział Par. Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 2 wyznaniowe szkoły powszechne: 7-oddziałowa w Mąkolnie i 4-oddz. we wsi Kazubek. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęły one nowego roku szkolnego, w tym nauczania religii, a potem poniosły różne straty materialne. W następstwie tego w r. 1945 w parafii było prawie pół tysiąca dzieci i młodzieży, której wojna opóźniła edukację o przeszło 5 lat.

11. Zbiory kulturalne. Archiwum parafialne posiada znaczną ilość różnych akt, wśród nich metrykalnych od r. 1868. W Archiwum Diec. we Włocławku księgi metrykalne tej parafii zachowują się z l. 1695—1774. Wydaje się przeto, że archiwalne straty na miejscu nie były zbyt duże⁶⁸.

10. PARAFIA MAKOSZYN

Mąkoszyn, wieś. Parafia założona na przeł. XIII/XIV w.

Zróżdła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą w końcu 1946 r. wypełnił admin. par. ks. Stanisław Bogucki, t. 1, k. 131—133; *Material*

⁶⁷ Ks. Mirski omówiony w cz. A, w druku s. [111].

⁶⁸ Wiadomości autora do całego opisu par. Mąkolno.

do *Rocznika 1949*, który podał 5 XII 1948 admin. par. ks. Wiktor Ptok vel Ptak, eksoblat, t. 1, k. 173—174.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 140 (Mąkoszyn z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Mąkoszyn od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 95—96; *Rocznik 1939*, s. 64; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 101—102.

1. Kościół parafialny pt. NMP Jasnogórskiej, murowany z l. 1916—1918, stał zamknięty przez Niemców od 25 X 1939 do 4 V 1940 i od 12 X 1941 do końca stycznia 1945 r. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od warunków atmosferycznych. W tymże czasie uległ poważnemu zniszczeniu wewnętrzny wystrój świątyni. Po zakończeniu działań wojennych kościół doczekał się potrzebnej opieki.

1a. Zakrystia kościoła utraciła większość swojego posiadania: 15 ornatów i 6 kap z dodatkami, bieliznę kośc., księgi liturgiczne, srebrny komplet naczyń do olejów św., baldachim i in.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. W latach okupacji Niemcy zniszczyli na terenie parafii 19 krzyży: we wsi Goczki — 3, Janowice, Kamieńczyk, Kozjaty — 2, Kolonia Mchówek, Mąkoszyn — 3, Morzyce, Sierakowy — 3, Władysławowo — 2, Zamoście — 2. W dn. 5 XII 1948 zapisano, że na obszarze parafii znajduje się 5 krzyży, zatem bardzo mało byłoby odbudowanych. **Kapliczki** z figurami względnie same **figury** świętych zburzono w miejsc.: Goczki — św. Wawrzyńca M, Janowice — Matki Boskiej, Kol. Mchówek — M. Boskiej, Morzyce — św. Wawrzyńca M, Sierakowy — św. Józefa. W dn. 5 XII 1948 powiedziano, że w parafii jest 8 kapliczek i 1 figura Matki Bożej, jednak bez objaśnienia co do ewent. ocalałych i nowych.

4. Duchowieństwo — administrator par. od r. 1938 ks. Wiktor Pietkiewicz, ur. 3 I 1870 w Wilnie, wyśw. w r. 1893 (w Petersburgu?), kapłan Archidiec. Mohylewskiej. Areszt. w Mąkoszynie 24 albo 25 X 1939 oraz intern. w Domu Par. w Piotrkowie Kuj., został zastrzel. (razem z innymi 7 kapłanami) w ogrodzie miejsc. majątku w nocy z 31 X na 1 XI tr. Zagrzebany w polu za miasteczkiem, został uroczyście pochow. 10 IV 1945 na cmentarzu w Piotrkowie, gdzie od r. 1965 posiada (z tamtymi wspólny) pomnik. W następstwie wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁶⁹.

⁶⁹ *Rocznik 1939* wg spisu; W. Liśkiewicz: *Pogrzeb księży zamordowanych przez Niemców [s] w Piotrkowie Kuj.* (cyt. Liśkiewicz: *Pogrzeb księży*), „Kron. Diec. Włocł.”, r. 39 1945, s. 102—103; Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 121, A. Pawłowski: *Słowo pasterskie do wiernych w rejonie związanym z Piotrkowem Kujawskim* (cyt. Pawłowski. *Słowo pasterskie*), „Kron. Diec. Włocł.”, t. 48: 1965, s. 257—258;

Może aby się przybliżyć do swej diecezji: do r. 1925 Włocławskiej, a potem Łódzkiej, osiadł 4 V 1940 w Mąkoszynie ks. Leon **Zagórski** (ur. 26 VI 1878 w m. Pilica pow. olkuski, wyśw. we Włocławku 29 VI 1903), emeryt zamiesz. pryw. w miejsc. Nowawieś Wielka w pow. bydgoskim. Jakkolwiek musiało to nastąpić za zgodą administracji niemieckiej, został on 7 albo 12 X 1941 areszt. w Mąkoszynie i odesłany do obozu przejśc. w Łądzie, a później do obozu konc. w Dachau, gdzie zm. 3 XII 1942. W latach wojny utracił jakieś mienie i książki, a co ważniejsze — oddał swe życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁷⁰.

Nie ma danych na temat kto zarządzał tą parafią od chwili wyparcia Niemców z granic diecezji — mniej więcej od końca stycznia do 19 III 1945. W dn. 20 III tr. admin. parafii został ks. Stanisław **Bogucki** z Diec. Łuckiej, który tu i w diecezji pozostawał do 20 VIII 1947 ⁷¹.

4a. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939 plebanię, budynki gospodarskie oraz 3.5 ha ziemi proboszczowskiej. Jeżeli nie w r. 1939, to na pewno w 1941 znalazło się ono w rękach niemieckich i doznało pewnej dewastacji. M.in. budynek gospodarczy organisty został przez Niemców zburzony. Rewindykowano je w r. 1945 i doprowadzono do stanu używalności. Jednak już 5 XII 1948 administrator par. narzekał, że wszystkie zabudowania są (raczej) w złym stanie i trzeba myśleć o nowych.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny parafia liczyła 3250 katolików. W czasie okupacji wysiedlono stąd 57 rodzin, z których po wojnie wróciło 51. W obozach niemieckich zginęło 35 osób, „na wolności” 1, w kalectwie z przyczyny wojny żyły pod koniec 1946 r. 23 osoby, dach nad głową utraciło 13 rodzin. W dn. 5 XII 1948 było tu 3133 parafian.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 24 X 1939 obowiązki religijne w kościele i na obszarze parafii, w ciężkich warunkach okupacyjnych, spełniał ks. Pietkiewicz. Po półrocznym zamknięciu kościoła znowu odprawiał w nim przez 17 miesięcy ks. Zagórski. Chociaż w Mąkoszynie przebywał on za wiedzą władz okupacyjnych i pewnie diecezjalnych (bpa Kozala internowanego w Łądzie lub wik. gen. Kulińskiego z Brześcia Kuj.), jego ewent. duszpasterstwa tutaj nie nazywam **dozwolonym** dla Polaków w as-

[J. Zdrojewska] s. Jolenta. *Uroczystość w Piotrkowie Kujawskim* (cyt. Zdrojewska. *Uroczystość w Piotrkowie*), „Kron. Diec. Włocł.”, t. 48: 1965, s. 270—271; Jaczewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW AKDW, pers. 256 (Pietkiewicz).

⁷⁰ Jaczewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, II wg ind. (gdzie nieścisłości: Mąkoszyn k. Ciechocinka i więzienie, a nie internowanie czy obóz przejśc. w Łądzie);— Ankieta, t. 1, k. 131, 132.

⁷¹ Spis kapłanów 1945, s. 5, Kron. Diec. Włocł., r. 41. 1947, s. 180;— AKDW: Nominacje księży, nr 174; AKDW, pers. ks. Boguckiego, bez sygn.

peckie dalszej okolicy, albowiem takie znajdowało się w niedalekim Sompolnie, a ponadto został on areszt. i wywieziony do obozu. Po powtórnym zamknięciu kościoła 12 X 1941 gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian, nie zważając na surowe zakazy niemieckie, udawali się w niedziele i święta na msze do kaplicy Księży Orionistów w Zagrodnicy (par. Izbica Kuj.) — 10 km względnie do Sompolna — ok. 15 km, gdzie przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, i chrzcili dzieci. Tylko 3 rodziny odwykły od chodzenia do kościoła podczas okupacji, jedynie 2 małżeństwa zawarły ślub bez kapłana, ale za to 12 innych rozpadło się na skutek wojny, a jesienią 1946 r. znajdowały się w parafii 4 małżeństwa nie posiadające ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 istniało i działało w parafii, w oparciu o kościół i duszpasterza, 10 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Św. Józefa, Wydział Par. Caritas, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Stow. Trzeźwości, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. Lata okupacji nie pozwoliły im na jawną działalność, a po wojnie tylko część z nich mogła odżyć. W dn. 5 XII 1948 zanotowano o istnieniu w parafii 3 bractw: Św. Józefa (101 członków), Trzeciego Zakonu (36 czł.) i Żywego Różańca (11 kólek). Do tych trzeba dolożyć Oddział Par. Caritas założony przypuszcz. w r. 1946.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 4 wyznaniowe szkoły powszechne: 5-oddziałowe we wsiach Mąkoszyn i Sierakowy oraz 4-oddz. w miejsc. Kol. Mchówek i Morzyce. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęły one urzędowego nauczania, w tym lekcji religii, a w dalszym okresie czasu doznały szkód materialnych i moralnych. W latach okupacji zginął na terenie parafii 1 nauczyciel. W wyniku tego w r. 1945 liczono tu ok. 600 młodzieży i dzieci, którym wojna opóźniła kształcenie się o przeszło 5 lat.

11. Zbiory kulturalne. Po zakończeniu działań wojennych w archiwum parafialnym znajdowały się tylko akta z XX w., a metryki od r. 1909. Księgi metrykalne w liczbie 35, rozpoczynające się od r. 1704, zostały z parafii wywiezione i nie odzyskano ich. W Archiwum Diec. we Włocławku akta proveniencji tej parafii składają się przeważnie z licznych ksiąg metrykalnych 1 poł. XIX stul. (od r. 1808). Na miejscu przepadła w całości biblioteka parafialna (dawniej Pol. Macierzy Szkolnej) szacowana w r. 1939 na ok. 400 książek, głównie z literatury pięknej⁷².

⁷² Wiadomości autora do całego opisu par. Mąkoszyn.

11. PARAFIA MODZEROWO

Modzerowo, wieś. Parafia erygowana w r. 1591.

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił pod koniec 1946 r. admin. par. ks. Piotr Antoni Prejzer-Orlicki, kapłan Archidiec. Mohylewskiej, t. 1, k. 134—136; *Materiał do Rocznika 1949*, który dostarczył tenże przed 27 XII 1948 (z inwentarzem z 20/21 I 1949), t. 1, k. 175—181.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 144 (Modzerowo z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Modzerowo od r. 1945, bez sygn.; *Rocznik 1938*, s. 96; *Rocznik 1939*, s. 64—65; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 102.

1. Kościół parafialny pt. św. Stanisława BM, drewniany z r. 1796 — zakrystia murowana, stał zamknięty od 25 VIII do 17 XI 1940 i od 4 I 1941 do 19 I 1945. Od 17 XI 1940 do 4 I 1941 był otwarty w niedziele i święta, o ile przybywał do niego z nabożeństwami orionista z Zagrodniczy. Nie konserwowany w ciągu całej wojny, ucierpiał od warunków atmosferycznych. W międzyczasie wewnętrzny wystrój świątyni został uszczuplony, m.in. uległa zniszczeniu balustrada. Po r. 1945 przy kościele poczyniono konieczne porządki. Na cmentarzu kośc. urządzono symboliczny grób dla wszystkich ofiar minionej wojny.

1a. Zakrystia kościoła doznała w czasie okupacji poważnych strat. Niemcy zabrali z niej monstrancję, kielich z pateną, puszkę, turybularz z łódką, ornaty, kapy, bieliznę kośc., księgi liturgiczne, baldachim.

1b. Dzwonnica drewniana ocalała, ale okupanci nakazali zdjąć z niej dzwon, który wywieźli. Obecnie w Modzerowie znajdują się 2 dzwony⁷³, ale konkretne wiadomości na ten temat podam w innej pracy.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Na terenie parafii Niemcy zniszczyli 9 krzyży we wsiach: Kalisz, Łucynowo, Marynki, Mieczysławowo — 2, Modzerowo, ale ocalał krzyż misyjny z r. 1934, stojący przed kościołem, Słubin, Stypin, Szatanowo. W dn. 27 XII 1948 znowu stały w tych miejscowościach, poza Modzerowem, krzyże, zapewne już wcześniej odbudowane, wszędzie drewniane, tylko w Łucynowie żelazny. Zapisano wtedy, że krzyże istnieją również we wsiach Korzecznik i Śmielnik, o zniszczeniu których nie podawała *Ankieta*. **Kapliczki** względnie **figury** zburzono w miejsc.: Modzerowo — 2 Najśw. Maryi Panny i 1 św. Jana, przypuszcz. Chrzyciela, Korzecznik — jedną, wszakże nie zaznaczono ku

⁷³ Rocznik 1978, s. 117.

czci którego świętego. W *Materiale* z ok. 27 XII 1948 zupełnie pominięto kapliczki i figury.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1925 ks. Marcin **Zawadzki**, ur. 10 XI 1885 pewnie we wsi Folwarki k. Radomska, wyśw. 29 VI 1909. Areszt. w Modzerowie 25 albo 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie i w obozie konc. Sachsenhausen, gdzie zmarł już 15 IX 1940. Dozwoloną korespondencję z obozu przysłał do brata Ignacego Zawadzkiego, Radomsko — Folwarki. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁷⁴.

Brak danych na temat kto duszpasterzował w tej parafii po wyparciu Niemców z terytorium diecezji, a więc od końca stycznia do 6 III 1945. Tegoż dnia Kuria Diec. powierzyła opiekę nad par. Modzerowo admin. par. Błenna ks. Wacławowi **Batowskiemu** ⁷⁵. W dn. 4 IV 1945 tymcz. admin. parafii został ks. Jan **Langier** ⁷⁶, ale już jesienią tr. tymcz. admin. w Modzerowie był ks. Jan Bolesław **Pyzik** z Diec. Łuckiej (a ks. Langier admin. par. Dębno Królewskie) ⁷⁷.

4a. Beneficjum par. w 1939 r. składało się z 4,9981 ha ziemi własnej, 5,0002 ha gruntu dzierżawionego, z murowanej plebanii oraz budynków gospodarskich. Po 26 VIII 1940 wszystko to przeszło pod administrację niemiecką i doznało różnych szkód. Beneficjum odzyskano w r. 1945 i poczyniono w nim konieczne melioracje. Ok. 27 XII 1948 stan budowli był na ogół dobry. Probostwo posiadało wtedy 2 ha ziemi w Modzerowie oraz 1 ha gruntu i 1/2 ha pastwiska we wsi Kalisz. Dzierżawiono zaś 9,16 ha gruntu w miejsc. Psary, w tym organista 2,5 ha, kościelny 1,25 ha.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny liczba katolików w parafii wynosiła 1730 osób. W czasie okupacji wysiedlono stąd 46 rodzin, które powróciły na swoje po zakończeniu działań wojennych. W obozie niemieckim zginęła 1 osoba, 4 rodziny utraciły dach nad głową. Przed 27 XII 1948 było tu 1502 parafian.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 25 VIII 1940 czynności religijne w kościele i na terenie parafii, w trudnych warunkach okupacyjnych, wykonywał ks. Zawadzki. Po nim czynił to od czasu do czasu, w niedziele i święta, ormonista Marian **Zanatta** z Zagrodniczy (par. Izbiça Kuj.) — 7 km. W okresie 17 XI 1940—4 I 1941 odprawiał on w kościele, a później — do

⁷⁴ Rocznik 1939, s. 64; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 174; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW: AKDW, pers. 408 (Zawadzki).

⁷⁵ AKDW: Nominacje księży, nr 104, 233.

⁷⁶ AKDW: Nominacje księży, nr 232.

⁷⁷ Spis kapłanów 1945, s. 5.

19 I 1945 w prywatnie urządzonej **kaplicy**. Kiedy zaś nie przybywał do Modzerowa, gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się na msze niedzielne i świąteczne do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy. W obu więc miejscach przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, oraz chrzcili dzieci. W następstwie tego już to w samym Modzerowie, już u Orionistów (obecnie niekoniecznie w Zagrodnicy) można poszukiwać jakichś **metryk** dotyczących tej parafii czasu wojny. Mimo dość znośnych, jak na lata okupacyjne, warunków religijnych, ok. 3% ludności odwykło od uczęszczania na nabożeństwa, 2 małżeństwa rozwiodły się podczas wojny, a inne 4 nie posiadały w r. 1946 ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterza, 7 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Niepok. Poczęcia NMP, Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Papieskie Dzieło Św. Piotra Ap., Żywy Różaniec. W ciężkich czasach okupacyjnych musiały one zawiesić działalność zewnętrzną, a po wojnie (do 27 XII 1948) wskrzeszono z nich tylko Żywy Różaniec (8 kółek). Od r. 1946 istniał tu pewnie Oddział Par. Caritas.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 3 wyznaniowe szkoły powszechne: 5-oddziałowe w Modzerowie i Korzeczniku oraz 4-oddz. w Mieczysławowie. Po 1 IX 1939 nie mogły rozpocząć nowego roku szkolnego, m.in. lekcji religii, a potem poniosły różne straty materialne i moralne. Tak oto szkoła w Modzerowie została przez Niemców rozebrana, a 2 księgozbiory szkolne, przypuszcz. z Modzerowa i Korzecznika, co prawda niewielkie, zniszczone lub rozproszone. W następstwie tego w r. 1945 było w parafii przeszło 300 dzieci i młodzieży, której wojna opóźniła edukację o przeszło 5 lat.

11. Zbiory kulturalne. Po wojnie w **archiwum** parafialnym znajdowały się nieliczne akta z XIX i XX w., a księgi metrykalne od 1882 r. W Archiwum Diec. we Włocławku akta proweniencji tej parafii prezentują się głównie księgami metrykalnymi z l. 1740—1861. Wobec tego większych spustoszeń w archiwaliach na miejscu nie było. Atoli **biblioteka** parafialna, licząca w r. 1939 ok. 400 książek, przeważnie treści religijnej i beletrystycznej, uległa zniszczeniu względnie rozproszeniu ⁷⁸.

12. PARAFIA RACIEŃCICE

Racieńcice, wieś. Parafia założona na przeł. XIV/XV w. Powtórna erekcja w r. 1902.

⁷⁸ Wiadomości autora do całego opisu par. Modzerowo.

Zróżdła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił w końcu 1946 r. admin. par. ks. Mieczysław Wojciechowski, t. 1, k. 137—139; *Materiał do Rocznika 1949*, który podał 14 XII 1948 admin. par. ks. Henryk Marian Wydrych, ekssalezjanin, t. 1, k. 182.

Zróżdła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 171 (Racięcice z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Racięcice od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 96—97; *Rocznik 1939*, s. 65; *Spis, kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 103.

1. Kościół parafialny pt. Narodzenia NMP, murowany z l. 1898—1900, pozostawał zamknięty przez Niemców od czerwca 1941 do końca stycznia 1945 r. Nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od warunków atmosferycznych. W tymże czasie wewnętrzny wystrój świątyni uległ poważnej dewastacji. Po zakończeniu działań wojennych kościół doznał potrzebnej opieki, przede wszystkim odnośnie remontu dachu.

1a. Zakrystia kościoła utraciła prawie całość swojej zawartości. Niemcy zabrali z niej albo zniszczyli monstrancję, 2 kielichy z patenami, puszkę, 20 ornatów i 6 kap z dodatkami, obrusy, bieliznę kośc., księgi liturgiczne, baldachim.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Podczas wojny okupanci zniszczyli na terenie parafii 11 **krzyży** we wsiach: Grądy, Jesionka — 2, Kłownowa, Łuczywno — 2, Racięcice, Smólniki — 2, Szarłatowo — 2. W dn. 14 XII 1948 duszpasterz zapisał, że w parafii istnieją tylko 3 krzyże przydrożne. Czyżby dotąd nie odbudowano więcej? Równocześnie Niemcy zburzyli na obszarze parafii 5 **figur** świętych w miejsc.: Jesionka, Łuczywno, Racięcice — 2, Smólniki. W *Materiale* z 14 XII 1948 nie wzmiankuje się o obiektach tej grupy.

4. Duchowieństwo — proboszcz od r. 1926 ks. Jan **Topoliński**, ur. 12 VII 1871 w Koninie, wyśw. 19 IV 1898. W czerwcu 1941 został usunięty z parafii i zamieszkał pryw. w Kole, gdzie areszt. 6 X tr. Przebywał w obozie przejśc. w Łądzie i w obozie konc. Dachau, w którym zm. 18 II 1942. Z Dachau pisywał do p. Antoniego Michałowskiego w Kole, **który** już nie żył w końcu 1946 r. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci! ⁷⁹.

Po wyparciu Niemców z obszaru diecezji — od 26 II 1945 pieczęć duch. nad tut. parafią sprawował ks. Paweł **Ruszkiewicz**, admin. par. Mąkol-

⁷⁹ *Rocznik 1939*, s. 65, Librowski. *Ofiary zbrodni*, s. 154—155; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW: AKDW, pers. 358 (Topoliński).

no⁸⁰. W dn. 7 V 1945 tymcz. admin. w Racięcicach został kan. Ludwik **Warpechowski** z Diec. Łuckiej, który tu pracował do jesieni 1946 r.⁸¹.

4a. Beneficjum par. obejmowało w r. 1939 plebanię i budynki gospodarskie — wszystko murowane oraz 6 mórg ziemi. W czerwcu 1941 r. znalazło się ono w rękach niemieckich i doznało pewnej dewastacji. Rewindykowano je w r. 1945 i przeprowadzono wszędzie duże remonty.

5. Parafianie. W roku wybuchu wojny liczbę katolików tej parafii szacowano na 1750 osób. W czasie okupacji Niemcy wysiedlili z parafii 66 rodzin, które po wojnie powróciły na swoje. W obozach niemieckich zginęło 20 osób, „na wolności” 10, w kalectwie z przyczyny wojny żyło w 1946 r. 21 osób. W dn. 14 XII 1948 parafia miała 1530 wiernych.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do czerwca 1941 r. obowiązki religijne w kościele i na obszarze parafii, w ciężkich warunkach okupacyjnych, spełniał ks. Topoliński. Potem gorliwsi z pozostałych na miejscu parafian udawali się w niedziele i święta na msze do miasteczka Sompolna — ok. 10 km. Czasem przyjeżdżał ze mszą (w te same dni) do Racięcic prob. z Sompolna ks. Lambert **Ślisiński** i odprawiał w pryw. urządzonej **kaplicy**. W obu tych miejscach ludność przystępowała do sakramentów, łącznie z małżeństwem, i chrzcila dzieci. W następstwie wojny znaczna część parafian odwykła od uczęszczania na nabożeństwa. W okresie okupacji rozeszły się 3 małżeństwa, a w r. 1946 aż 13 nie posiadało ślubu kośc.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i funkcjonowało, w oparciu o kościół i duszpasterza, Bractwo (Narodzenia) NMP. Zastanawia badacza, że *Roczniki Diec.* nie wymieniają w Racięcicach innych bractw, choćby Żywego Różańca, które spotykało się w każdej parafii. Wspom. bractwo wznowiono 8 IX 1948, do którego przyjęto 78 członków. Jeszcze wcześniej, bo w listopadzie 1945 r., założono tu Oddział Par. Caritas (43 czł.).

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniała i funkcjonowała tylko jedna wyznaniowa szkoła powszechna, 6-oddziałowa we wsi Łuczywno. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęła ona nauczania, w tym także lekcji religii. W następstwie tego w r. 1945 liczono w parafii ok. 300 dzieci i młodzieży, której wojna opóźniła kształcenie się o przeszło 5 lat.

11. Zbiory kulturalne. Po zakończeniu wojny w miejsc. **archiwum** parafialnym znajdowały się nieliczne akta z XIX i XX w., a księgi me-

⁸⁰ AKDW: Nominacje księży, nr 59, 398.

⁸¹ Spis kapłanów 1945, s. 5;— AKDW: Nominacje księży, nr 399.

trykalne od 1860 r. W Archiwum Diec. we Włocławku były wtenczas tylko luźne akta wytworzone przez kancelarię tej parafii. Nie jest przeto wykluczone, że jakieś archiwalia zaginęły na miejscu ⁸².

13. PARAFIA SOMPOLNO

Sompolno, miasto. Parafia założona na przeł. XIII/XIV w.

§ 1. PION DIECEZJALNY

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił przed 7 I 1947 prob. ks. Lambert Ślisiński, t. 1, k. 140—142; *Materiał do Rocznika 1949*, który podał tenże 18 XI 1948, t. 1, k. 183—184.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 190 (Sompolno z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Sompolno od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 97—98; *Rocznik 1939*, s. 65; *Spis kapłanów 1945*, s. 5; *Rocznik 1949*, s. 103—104.

1. Kościół parafialny pt. św. Marii Magdaleny, murowany z r. 1847, zamknęli Niemcy po wkroczeniu do Sompolna (ok. 12 IX 1939). Po pewnym czasie otworzyli go, lecz znowu 15 VIII 1941 zamknęli, przeznaczając go na spichlerz. Trwało to do pocz. lutego 1945 r. W międzyczasie ze świątyni wszystko zabrano lub zniszczono za wyjątkiem ołtarzy. Kościół nie konserwowany w ciągu całej okupacji, ucierpiał od warunków atmosferycznych. Po zakończeniu działań wojennych przystąpiono do ogólnego remontu świątyni. Murowany parkan otaczający kościół został przez Niemców zniszczony. W r. 1947 postawiono nowy z cegły.

1a. Zakrystia kościoła doznała podczas okupacji dużych strat. Wywieziono z niej względnie zniszczono monstrancję, 2 kielichy z patenami, 14 ornatów i 10 kap z akcesoriami, bieliznę kośc., księgi liturgiczne, lichtarze, baldachim. Część z wymienionych oraz innych rzeczy była ukryta w kościele, ale Niemcy wszystko odnaleźli i skonfiskowali.

1b. Dzwonnica murowana została zburzona. Przedtem Niemcy nakazali zdjąć z niej 3 dzwony, które wywieźli. Obecnie parafia posiada 2 dzwony ⁸³. Genezę tych dzwonów pozostawiam do późniejszego zbadania.

2. Kaplice na terenie parafii:

2a. Kaplica publiczna pw. św. Hieronima DK na starym cmentarzu grzebalnym, drewniana z r. 1732, zwana „na Puszczy” — pewnie dlatego,

⁸² Wiadomości autora do całego opisu par. Racięcice.

⁸³ *Rocznik 1978*, s. 273.

że kiedyś przebywał przy niej pustelnik. Nie konserwowana w ciągu całej wojny, ucierpiała od złej pogody. Po r. 1945 została odnowiona i przywrócona do użytku religijnego.

2b. Kaplica półpubliczna w domu zakonnym **Sióstr** od Niepokalanej Maryi — zob. niżej w pionie zak.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych. Niemcy zniszczyli przed kościołem 2 krzyże — jeden misyjny, figurę Najsw. Maryi Panny i cokół pod figurą św. Józefa. Na terenie parafii okupanci zniszczyli krzyże, kapliczki i figury świętych we wszystkich miejscowościach. *Ankieta* nie wylicza tych wsi, ani nie precyzuje zburzonych obiektów sakralnych. Dla orientacji podaję, że w r. 1939 oprócz miasteczka Sompolna w skład parafii wchodziły 22 wsie i kolonie. *Materiał do Rocznika 1949* informuje, że po wojnie wszystkie te rzeczy odbudowano, lecz znowu nie podaje o nich szczegółów.

4. Duchowieństwo parafialne — **proboszcz** od r. 1937 ks. Lambert **Ślisiński**, ur. 16 IV 1897 w Pabianicach, wyśw. 13 VI 1920, absolwent KUL (filol. klas.). Areszt. w Sompolnie 6 X 1941, przebywał w obozie przejśc. w Łądzie, skąd zwol. ok. 28 tnr. (przed wywiezieniem innych do Dachau) także za wstawieniem się miejsc. pastora i ludności niemieckiej. W ciągu dalszych lat okupacji pozostawał w Sompolnie, duszpasterzując na miejscu i w rozległej okolicy. Od 6 III do 9 IV 1945 zarządzał nadto (faktycznie już po odzyskaniu wolności) par. Lubstów. W r. 1946 otrzymał godność kanonika kaliskiego (w Sompolnie był do 1950). Zmarł w Ciechoćniku 16 X 1977 jako emeryt duszpasterz (po probostwie i dziek. w Zagórowie) oraz prał.-dziek. kaliski, pochow. w Sompolnie. Cześć jego pamięci! ⁸⁴.

Wikariusz pomoc. i prefekt etat. ks. Stanisław **Olejn**ik będzie przedstawiony w p. 10.

Pierwszym powojennym wikariuszem i prefektem w Sompolnie był od 1 XII 1945 ks. Zygmunt **Grynagiel** ⁸⁵.

4a. Beneficjum par. składało się w r. 1938 z 15 morgów ziemi, plebanii i budynków gospodarskich — murowanych. W r. 1940 albo 1941 zabudowania w większości a grunt całkowicie przeszły pod administrację niemiecką i doznały różnych szkód. Beneficjum odzyskano w r. 1945 i po-

⁸⁴ Rocznik 1939, s. 65; Rocznik 1972 wg spisu; [J. Świniarski] ks. J.S.: *Ks. Lambert Ślisiński*, „Kron. Diec. Włocł”, t. 61: 1978, s. 47—48; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (błęd. data mies. ur.: VI zamiast IV i Sompolno zam. Sompolno);— AKDW: Nominacje księży, nr 105, 275, AKDW, pers. ks. Ślisińskiego, bez sygn.;— Postać znana autorowi.

⁸⁵ Spis kapłanów 1945, s. 5;— AKDW: Nominacje księży, nr 627.

czyniono w nim potrzebne melioracje. W dn. 18 XI 1948 proboszcz zanotował, że parafia posiada 9 ha ziemi.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny liczba katolików w parafii wynosiła 4670 osób. W latach okupacji wysiedlono stąd 46 rodzin, które po zakończeniu działań wojennych wróciły na swoje. W obozach niemieckich zginęły 3 osoby, „na wolności” 13, w kalectwie z przyczyny wojny żyło w 1946 r. 14 osób. W okresie okupacji odbyły się jakieś krwawe **egzekucje** na ludności w Sompolnie, o czym nie meldują drukowane źródła i prace. W dn. 18 XI 1948 było tu 5628 parafian.

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 15 VIII 1941 czynności religijne w kościele i na terenie parafii, w trudnych warunkach okupacyjnych, wykonywali księża Ślisiński i Olejnik — ten ostatni przypuszcz. do końca października 1939 r., nim został skierowany do pozbawionej proboszcza par. Sadlno. Potem ks. Ślisiński, z przerwą od 6 do 28 X 1941, kiedy to znajdował się w internowaniu w Łądzie, odprawiał na plebanii i wnet w **kaplicy** urządzonej w pryw. mieszkaniu. Z powodu szczupłości miejsca i obawy przed Niemcami na msze w niedziele i święta schodzili się tylko najgorliwsi parafianie. Śluby pozwolono mu błogosławić w kościele tylko do 1 IX 1940. Później błogosławił je w mieszkaniu. Jednak byli i tacy, którzy zawierali związki małżeńskie bez księdza.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 11 następ. bractw i stowarzyszeń religijnych: Bractwo Męki Pana Jezusa, Br. Najśw. Maryi Panny (nie sprecyzowane w źródle), Chór Kościelny, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Żywy Różaniec. Podczas okupacji nie mogły one działać na zewnątrz, a po wojnie wznowiono tylko niektóre. W r. 1945 wskrzeszono Chór Par. (40 członków) i Trzeci Zakon (34 czł.); w r. 1948 — Krucjatę (117 dzieci) i Żywy Różaniec (10 kółek). W dn. 3 VI 1946 powołano do życia Oddział Par. Caritas (68 czł.).

8. Duszpasterstwo dozwolone dla Polaków. W Sompolnie, ale nie w kościele, lecz w mieszkaniu pryw. był od końca paźdz. 1941 r. także ośrodek duszpasterski dla dalszego terenu czyli tzw. duszpasterstwo powiatowe. Z dotychczasowych opisów wiadomo, że na msze św. do Sompolna przybywali w większej lub mniejszej ilości również wierni z par. Babiak, Brdów, Lubotyń, Lubstów, Lubstówek, Małkolno, Małkoszyn i Racięcice — wszystkie znajdowały się w tym samym, co Sompolno, dek. izbickim. W dalszych opisach zauważymy także ludność z innych parafii. Podobnie dotąd wiadomo, że ks. Ślisiński wyjeżdżał sporadycznie w

sprawach religijnych do punktów prywatnych (domów) w parafiach Lubstówek i Racięcice. W kolejnych opisach dowiemy się o liczniejszych podróżach duszpasterskich, wykraczających poza pow. kolski. Zarówno w Sompolnie, jak też w miejscowościach, do których przybywał, wierni przystępowali do sakramentów, łącznie z małżeństwem, oraz chrzcili dzieci. Z powodu dużego zasięgu pasterskiego ks. Ślisińskiego trzeba szukać w Sompolnie akt metrykalnych czasu wojny także dla dalszej okolicy.

10. Oświata pozakościelna. W roku szk. 1938/39 na obszarze parafii istniały i funkcjonowały 3 wyznaniowe szkoły powszechne: dwie 7-oddziałowe w Sompolnie i 4-oddz. we wsi Zakrzewek. Po 1 IX 1939 nie rozpoczęły one nauczania, w tym także lekcji religii, a później poniosły straty materialne i moralne. Szkoły w Sompolnie utraciły swoje, co prawda niewielkie, księgozbiory, składające się z podręczników, pomocy dydaktycznych i druków z literatury pięknej. Ksiądz prefekt, którego tu zastała wojna, był więziony w obozach niemieckich. W następstwie tego w r. 1945 było w parafii kilkaset dzieci i młodzieży, której wojna opóźniła edukację o przeszło 5 lat. Zapóźnienia te likwidowano w powojennych szkołach podstawowych oraz w Samorządowym Gimnazjum Ogólnokształcącym, które założono w Sompolnie.

Prefekt etat. w szkołach powsz. od r. 1937 i wikariusz pomoc. ks. Stanisław **Olejnik**, ur. 29 IX 1909 na Tyńcu w Kaliszu, wyśw. 18 VI 1933. Przypuszcz. na pocz. listopada 1939 r. został skierowany przez bpa Kozalę (albo wik. gen. Kulińskiego) na tymcz. admin. par. Sadlno (w dek. radziejowskim) — po areszt. 24 i zamordowaniu 31 X tr. tamt. prob. Jana Mikołajczyka, sen. Areszt. w Sadlnie 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie oraz w obozach konc. Sachsenhausen i Dachau, skąd wyzwol. 29 IV 1945. Z obozów pisywał do prob. Ślisińskiego w Sompolnie i do rodziny w Kaliszu. W latach wojny utracił mienie i książki (ok. 500 tomów), a przede wszystkim cierpiał za wiarę i ojczyznę. Po wojnie nie wrócił do kraju, ale został w duszpasterstwie polonij. najpierw w Belgii, a od r. 1953 w Brazylii. Obecnie proboszcz z tyt. kanonika (pewnie jeszcze od bpa Gawliny), zamieszk. w Rio Grande de Sul, 99900 Getulio Vargas, caixa postal 59, Brasilia ⁸⁶.

Ochronka wyznaniowa, gromadząca w r. 1939 ok. 60 dzieci obu płci, nie funkcjonowała w ciągu całej okupacji.

11. Zbiory kulturalne. Archiwum parafialne obejmowało po r. 1945 różne akta z 2 poł. XIX i pocz. XX w., a metryki od r. 1849 czyli od cza-

⁸⁶ Rocznik 1939 wg spisu; Rocznik 1978 wg spisu; Jacewicz, Woś: *Martyrologium duchowieństwa*, IV wg ind. (admin. tymcz., a nie wikariusz; błęd. rok święc.: 1939 zam. 1933);— AKDW, pers. ks. Olejnika, bez sygn.;— Osoba znana autorowi.

su spalenia się tamt. plebanii, kiedy to starsze archiwalia uległy zagładzie. W Archiwum Diec. we Włocławku istnieje niewiele akt proveniencji tej parafii, a ksiąg metrykalnych nie ma. Natomiast na miejscu przepadły 2 biblioteki kościelne, mogące posiadać razem ok. 500 książek, przeważnie treści religijnej i beletrystycznej. Były to biblioteka **parafialna** (dawna Pol. Macierzy Szkolnej) i Bibl. Kat. **Stow. Młodzieży**. W r. 1938 był w Sompolnie jeszcze trzeci księgozbiór, przypuszcz. tylko luźno związany z kościołem, mianowicie Bibl. **Straży Pożarnej**⁸⁷. Nie znając jej losów wojennych tylko o niej melduję.

12. Domy zakonne w ogólności. Na terenie parafii znajdował się dom zak. Sióstr od Niepokalanej Maryi, o którym zaraz niżej⁸⁸.

§ 2. PION ZAKONNY

DOM ZAK. SIÓSTR OD NIEPOKALANEJ MARYI

Nazwa urzędowa. Zgromadzenie Sióstr Wspólnej Pracy od Niepokalanej Maryi — Congregatio Sororum Laboris Communis a Maria Immaculata.

Nazwa skrócona: Wspólna Praca; nazwy popularne: Orlanki — od ulicy oraz rzadsze: Owczarki — od założyciela i Granatki — od stroju; nazwa nieprawidłowa: Niepokalanki.

Początek i cel zgromadzenia. Zainicjowane ok. 1872 r. we Włocławku, zreformowane w l. 1920 i 1922. Zasadniczy cel zewnętrzny — duszpasterska pomoc Kościołowi, zwłaszcza włocławskiemu, w aktualnych warunkach.

Początek i cel domu sompoleńskiego. Założony podobno w r. 1925, chociaż się wydaje, że dopiero ok. 1932. Główny cel zewn. — praca wychowawcza i rękodzielnicza.

Zródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełniła 7 I 1947 przełoż. s. Helena Pudełek, t. 1, k. 143—145; *Udział w Ankiecie strat wojennych* par. Sompolno, jw. t. 1, k. 142; *Udział w Materiale do Rocznika 1949* par. Sompolno, jw., t. 1, k. 183.

Zródła pomocnicze. ADW: AKDW, zak. II, 18 (Siostry Wspólnej Pracy z l. 1920—1939); AKDW: Akta Sióstr Wspólnej Pracy od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 285; *Rocznik 1939*, s. 187; *Rocznik 1949*, s. 104, 302.

1. Dom zakonny w Sompolnie przy ul. Warszawskiej 5, erygowany ra-

⁸⁷ *Rocznik 1938*, s. 97.

⁸⁸ Wiadomości autora do całego opisu parafii Sompolno.

czej w r. 1932 (*Ankieta*) aniżeli w 1925⁸⁹. W aktach Kurii Diec. dotycz. zgromadzenia pierwsza wzmianka o nim pochodzi z r. 1938. Dom parterowy z ogrodem ofiarowany zgromadzeniu (na pewnych warunkach) przez p. Sikorską. W l. 1938—1939 siostry prowadziły tu pracownie rękodzielnicze: pralnię chemiczną, kursy szycia i haftu oraz sierociniec i ochronkę. Po wkroczeniu Niemców do Sompolna (ok. 12 IX 1939) dom z trudem kontynuował swoje prace. W dn. 22 IX 1942 Niemcy zajęli dom z całym jego wyposażeniem, meblami i sprzętami gospodarskimi, a zakonnice wywieźli do obozu pracy w Bojanowie. Inne źródło mówi, że zabór domu zak. i wywiezienie sióstr do Bojanowa nastąpiły już 29 VIII 1942^{89a}. W r. 1945 siostry powróciły na swoje, przeprowadziły konieczne remonty oraz przystosowały swoją działalność do nowych warunków polityczno-społecznych.

2. Skład osobowy. W roku wybuchu wojny tut. dom liczył 7 sióstr (imiona są zakonne):

1) **Przełożona** od 15 IX 1938 s. Klementyna **Sulkowska**, ur. 15 III 1914, śluby wiecz. złożyła 8 IX 1938. Na kilka dni przed zajęciem domu opuściła Sompolno i resztę lat okupacyjnych spędziła w Domu Głównym we Włocławku, na pracy w hotelu niemieckim przy ul. Królewieckiej w tymże mieście i u rodziny. Łagodniejszy przekaz powiada, że nie przewidując owych nagłych wypadków, tylko na dzień przed nimi wyjechała do swoich władz we Włocławku, właśnie w sprawach zgromadzenia (czytaj domu zak. w Sompolnie)^{89b}.

2) S. Waleria **Flis**, ur. 6 VI 1909, areszt. w Sompolnie 22 IX 1942, do r. 1943 przebywała w obozie pracy w **Bojanowie**, a odtąd do końca wojny w takimże obozie w Sieradzu.

3) S. Anna **Ignasiak**, ur. 6 VII 1892, areszt. jak s. Flis, przebywała w Bojanowie do wyparcia Niemców z ziem polskich.

4) S. Józefina **Styśko**, ur. 19 III 1917, areszt. jak s. Flis, pozostawała w Bojanowie do zakończenia działań wojennych.

5) S. Eustella **Waškowska**, ur. 22 IX 1902, znajdująca się w Sompolnie od r. 1940, areszt. jak s. Flis, przebywała w Bojanowie do 1943, potem zwolniona do rodziny, u której zostawała do końca wojny.

6) S. Leokadia **Więckowska**, ur. 15 X 1912, areszt. jak s. Flis, więziona w Bojanowie do wyrzucenia Niemców z granic Polski.

7) S. **Jolanta** — nazwiska nie znam, areszt. w Sompolnie 22 IX 1942 i wywieziona do Bojanowa, w 1943 skierowana przez władze obozowe do

⁸⁹ Por. Rocznik 1978, s. 430.

^{89a} Luźny zapis z marca 1946 r. śp. s. Antonii (imię chrz. Maria) Halagiera z Włocławka, zm. w 1971.

^{89b} Tamże.

pomocy lekarzowi niemieckiemu w Poznaniu. Podobno jeszcze przed zakończeniem wojny przeszła do stanu świeckiego⁹⁰.

Od r. 1945 w Sompolnie było tylko 5 zakonnice, wśród nich 2 z okresu wojny — s. Ignasiak i Więckowska. Nową **przełożoną** była s. H. **Pudełek**.

3. Kaplica półpubliczna pw. Najśw. Serca Pana Jezusa w domu zak. Pierwsza wzmianka o niej w aktach Kurii Diec. również pochodzi z r. 1938 i raczej nie była założona w 1925⁹¹. Przed rozpoczęciem się wojny odprawiał w niej mszę św., może raz w tygodniu, jeden z miejsc. duszpasterzy, a w czasie okupacji chyba rzadko ks. prob. Ślisiński. Można przypuszczać, że od czasu do czasu korzystały z tej kaplicy także osoby świeckie. Po 22 IX 1942 obrócili ją Niemcy na prywatne mieszkanie.

3a. Zakrystia kaplicy postradała przy konfiskacie domu zak. puszkę, 4 ornaty z akcesoriami, bieliznę kościelną i mszał.

5. Życie religijne i zakonne, znajdujące się na należytych poziomach, podczas srogiej okupacji musiało być ukrywane, a z wywiezieniem sióstr zupełnie ustało.

6. Pomoc w duszpasterstwie parafialnym po wkroczeniu Niemców do Sompolna została najpierw ograniczona, a później prawie ustała. Szczególnie należy tu wspomnieć o przymusowym przerwaniu przez siostry pracy nad młodzieżą żeńską miasteczka, a także zaniechanie rekolekcji dla pań, przeważnie dla okolicznych ziemianek, które corocznie odbywały się w tym domu zak.

9. Miłosierdzie chrześcijańskie wypowiadało się tu zewnątrz do r. 1938 włącznie w prowadzeniu **sierocińca**, co do którego zresztą nie mam szczegółowych danych, a w 1939 nawet śladów jego istnienia. W następstwie tego po wybuchu wojny tutaj zakonnice mogły świadczyć uczynki miłosierne tylko dostępne ogółowi.

10. Oświata pozakapliczna domu zak. wypowiadała się głównie przez prowadzenie własnej **ochronki** dla ok. 40 dzieci obojga płci. Instytucja ta przestała funkcjonować już w pierwszym roku okupacji⁹².

⁹⁰ O pobycie sióstr Flis, Ignasiak, Styśko, Waśkowskiej i Więckowskiej podał tylko ogólnie (za Szoldrskim: *Martyrologium duchowieństwa*, s. 346, 351, 386) pod Domem Gen. tego zgromadzenia, w druku s. [170]. O s. Jolancie brak wiadomości w dziele Szoldrskiego, albowiem nie otrzymał ich z kancelarii wspom. instytucji.

⁹¹ Zob. Rocznik 1978, s. 430.

⁹² Wiadomości autora do całego punktu o tym domu zak.

IV. DEKANAT KOLSKI

Dziekan — ks. Józef Mężnicki, prob. par. Koło.

1. PARAFIA KOŁO

Koło, miasto. Parafia erygowana w XIII w.

§ 1. PION DIECEZJALNY

Źródła zasadnicze. *Ankieta strat wojennych*, którą wypełnił na pocz. stycznia 1947 r. admin. par. i dziek. ks. dr Bogumił Kasprzak, t. 1, k. 280—282; *Materiał do Rocznika 1949*, który podał 14 XII 1948 prob. i dziek. ks. mgr Stanisław Śmietanko, t. 1, k. 368—370; AKDW: Odbudowa zniszczonych kościołów, bez sygn.

Źródła pomocnicze. ADW: AKDW, par. 101 (Koło z l. 1920—1939); AKDW: Akta par. Koło od r. 1945, bez sygn.;— *Rocznik 1938*, s. 129—130; *Rocznik 1939*, s. 83—84; *Spis kapłanów 1945*, s. 7; *Rocznik 1949*, s. 147—148.

1. Kościół parafialny pt. Krzyża św., murowany z pocz. XV w., rozbudowany, znajdujący się w roku wybuchu wojny w dobrym stanie, został podczas walk o miasto w 1 poł. września 1939 r. poważnie uszkodzony pociskami artyleryjskimi w szczycie, dachu i sklepieniu. Nie konserwowana w ciągu całej okupacji świątynia ucierpiała od warunków atmosferycznych. Od 1 X 1941 do 24 I 1945 kościół pełnił funkcje magazynu materiałów budowlanych, mebli i różnych rzeczy. Zostając w takich warunkach doznał on w latach wojny również dużych szkód wewnętrznych, tracąc większość swojego wystroju. Nie rozporządzam w tym względzie szczegółowymi danymi. Po wyparciu nieprzyjaciela z terytorium diecezji poczyniono w l. 1945—1946, star. ks. Kasprzaka i Rady Par., konieczne zabezpieczenia i remonty zewnątrz i wewnątrz świątyni oraz pokryto dach nową dachówką. Wliczając także prace opisane w p. 1c ówczesne inwestycje wyniosły blisko milion zł.

1a. Zakrystia kościoła postradała w czasie okupacji większość swojej zawartości: monstrancję, kielichy, puszki, ornaty i kapy z akcesoriami, bieliznę kościelną, księgi liturgiczne. I tutaj nie posiadam dokładnej statystyki. Straty te musiały być rzeczywiście duże, skoro spis inwentarza rzeczy kościelnych, zwłaszcza zakrystyjnych, z 14 XII 1948 jak na zamożną parafię jest niepokąźny.

1b. Dzwonnica murowana została przez Niemców zburzona. Przedtem zdjęto z niej dzwony i wywieziono. Bezpośredniej wzmianki o tym brak. Atoli *Materiał* z 14 XII 1948 informuje, że 3 nowe dzwony wiszą

na prowizorycznej drewnianej dzwonnicy. Ponieważ ks. Śmietanko wspomina o nich z pewną dumą — że są harmonijne, można przypuszczać, iż zostały sprawione już na początku jego rządów w parafii (objął ją 20 VI 1948). Na kościele zaś znajdowała się wtedy sygnaturka im. Bogumił, ufundowana w r. 1947. Imię dzwonu naprowadza na domysł, że nabyto go z inicjatywy ks. Kasprzaka.

1c. Cmentarze. Niemcy zburzyli również murowany parkan otaczający kościół i cmentarz kościelny. Odbudowano go w r. 1948. Przedtem — w r. 1946 wyłożono plac kościelny betonowymi płytami.

Na parafialnym cmentarzu **grzebalnym** przy ul. Poniatowskiego znajduje się zbiorowa mogiła ok. 250 osób — ofiar bombardowania niemieckiego w dn. 2 IX 1939 i terroru stosowanego w mieście w okresie okupacji. Natomiast na cmentarzu wojskowym przy ul. Poległych jest wspólna mogiła 2 lotników polskich rozstrzelanych przez Niemców we wrześniu 1939 r., a na niej pamiątkowa tablica. Na tymże cmentarzu rozciąga się wielka kwatery grobów 507 żołnierzy rosyjskich, poległych 23 I 1945 w walce o Koło i przy forsowaniu rz. Warty¹.

1d. Dom katolicki, murowany, jednopiętrowy wystawiła parafia w r. 1933 star. ks. Mężnickiego. Na piętrze znajdowała się sala ćwiczeń dla chóru oraz druga większa na zebrania i różne imprezy. Na parterze były mieszkania dla wikariusza, prefekta, organisty i kościelnego. W końcu sierpnia 1940 r. prawie cały budynek przeszedł w ręce niemieckie i doznał znacznej dewastacji. Odzyskany w r. 1945 służył przedwojennemu przeznaczeniu. Ponieważ w parafii był wtedy tylko jeden ksiądz wspomagający proboszcza, 2 pokoje drugiego kapłana przeznaczono na biuro Oddziału Par. Caritas i świetlicę-jadalnię dla najbiedniejszych dzieci z miasta.

2. Kościoły i kaplice na terenie parafii:

2a. Kościół klasztorny Bernardynów — zob. niżej § 2, 1.

2b. Kościółek albo kaplica publiczna pw. Przemienienia Pańskiego na **cmentarzu grzebalnym**, odległym ok. 1,5 km od kościoła par., stojący przy ul. Poniatowskiego 24, murowany, zbudowany w l. 1905—1906 star. prob. Edwarda Narkiewicza † 1911. Nie konserwowany w czasie okupacji, ucierpiał od zmiennej pogody. Po ustaniu działań wojennych doznał tylko doraźnej opieki, a gruntownej restauracji doczekał się dopiero w r. 1974, star. prob. mgra Serafina Opałki².

2c. Kaplica półpubliczna w Szpitalu Powiatowym — zob. niżej § 2, 3 (Sercanki).

¹ Przewodnik po miejscach męczeństwa, s. 280, szp. 2.

² Rocznik 1978, s. 162.

2d. Kaplica półpubliczna w **Przytułku Miejskim** — zob. niżej § 2, 2 (Albertynki).

2e. Kaplica półpubliczna w **więzieniu**. Od r. 1936 kapelanem jej był ks. Zenon **Wiewiórski**, jednocz. prefekt etat. szkół powszechnych. Msze św. w więzieniu odprawiał w niedziele i święta, a także spowiadał w razie potrzeby. W końcu sierpnia 1939 r. przeniesiono go na prefekta i wikariusza pom. do Opatówka, gdzie zastał go wybuch wojny, dlatego tam będzie szerzej omówiony³. Z powodu niezachowania się odpowiednich akt Kurii, nie wiadomo kto po nim został wyznaczony na kapelana i czy przed 1 IX 1939 objął funkcje. W latach okupacji nie było mowy o duszpasterstwie więziennym, a w r. 1945 nie wznowiono go tutaj.

3. Krzyże, kapliczki i figury świętych — wszystkie na terenie parafii Niemcy zniszczyli. Wśród nich krzyże w mieście przy ul. Poniatowskiego i Toruńskiej oraz w Kolonii Powiercie. Kapliczki — przy ul. Bł. Bogumiła oraz we wsi Ochle i Kol. Powiercie. Kapliczka przydrożna M.B. Częstochowskiej, znajdująca się blisko Przytułku Miejskiego a wystawiona przez okolicznych mieszkańców, została ścięta pewnej nocy i zabrana.

Na miejscu zburzonej przez okupanta kapliczki przy ul. **Bliznej** zaczęli tamtejsi parafianie budować po wojnie dużą kaplicę ku czci M.B. Częstochowskiej do odprawiania nabożeństw. W dn. 13 VI 1948 kamień węgielny pod nią poświęcił ks. Kasprzak⁴.

Także na miejscu zniszczonej kapliczki we wsi **Ochle**, odległej od kościoła par. ponad 8 km, wystawiła okoliczna ludność w późniejszym czasie kaplicę mszalną, mającą obecnie rangę publicznej⁵.

4. Duchowieństwo parafialne — **proboszcz** od r. 1929 ks. Józef **Mężnicki**, ur. w Częstochowie 14 III 1876, wyśw. 29 VI 1899, w roku rozpoczęcia się wojny miejsc. dziekan, kanonik hon. kaliski, odzn. Zł. Krzyżem Zasł. Aresztowany w Kole 26 VIII 1940, przebywał w obozie przejśc. w Szczeglinie i koncentracyjnym w Sachsenhausen, gdzie zmarł już 11 XI 1940. W latach wojny utracił znaczne mienie i książki (ok. 750 tomów), a przede wszystkim oddał życie za Boga i Polskę. Cześć jego pamięci⁶.

Wikariusz par. od 22 IV 1939 (po wikariacie w par. Staw) ks. Marian Józef **Sujkowski** (na miejsce ks. Józefa Palucha, który odszedł stąd na admin. par. Bobrowniki), ur. 8 XI 1909 we wsi Dębołęka pow. niezaw-

³ S. Janicki: Ks. *Zenon Wiewiórski*, „Kron. Diec. Włocł.”, t. 49: 1966, s. 56—57;— AKDW, pers. ks. Wiewiórskiego, bez sygn.

⁴ Rocznik 1978 podaje (s. 162), że budowa rozpoczęła się w r. 1945. Kaplica obecnie jest publiczną.

⁵ Rocznik 1978, s. 163.

⁶ Rocznik 1939 wg spisu; Librowski: *Ofiary zbrodni*, s. 95—97; Jacewicz, *Woś: Martyrologium duchowieństwa*, I, IV wg ind.;— ADW: AKDW, pers. 198 (Mężnicki).

ski, wyśw. 17 XII 1938. Przypuszcz. ok. 26 VIII 1940 opuścił parafię i resztę czasu okupacji spędził pewnie w Gen. Gubernatorstwie, ale jego personalia nie mają na ten temat żadnych wyznań. Po wyparciu Niemców z obszaru diecezji (dopiero) 19 IV 1945 objął obowiązki wik.-zast. w par. Brześć Kuj. (do r. 1947). Podczas wojny utracił mienie i książki zostawione w Kole. Aktualnie (od 25 V 1979) jest admin. par. Orle, odzn. RM⁷.

Ogół statystyk martyrologicznych (przepisując jedna z drugiej) podaje, że aresztowany w Kole 25 lub 26 VIII 1940 (a zmarły w r. 1975 w Niemczech Zach.) ks. Kazimierz **Woźniak** sen. był tutaj wikariuszem. Wiadocznie tak (nieściśle) podawał on kancelariom więziennym i pierwszemu chron. historykowi obozów ks. Bedřichowi Hoffmann'owi. Nie znam żadnego dokumentu mówiącego o przeniesieniu go w r. 1939 ze Stawiszyna, gdzie był. prefektem etat. w szkołach powsz., do Koła (tym bardziej że stanowisko to zajmował współcześnie ks. Sujkowski). Dlatego zasadniczy opis o nim zamieszczę pod par. Stawiszyn, w którym zastał go początek wojny. Zresztą po wojnie sam napisał z Zachodu do Kurii, że w Kole (tylko) ukrywał się w klasztorze Bernardynów. Zrozumiała to rzecz, albowiem jako działacz społeczny na terenie Stawiszyna słusznie obawiał się tam pozostawać⁸.

Kiedy wróg został wyrzucony z terytorium diecezji, admin. parafii i p.o. dziekana kolskiego mianowano 3 III 1945 ks. dra B. **Kasprzaka** z Diec. Częstochowskiej (był tu do r. 1948), później inkardynowanego⁹. Wikariuszem w Kole i tymcz. admin. par. Biazków został 5 III tr. ks. Witold **Romański**¹⁰, którego już 27 III 1945 zastąpił na wikariacie (do końca tr.) ks. Leon **Dębowski**¹¹.

4a. Beneficjum par. składało się w r. 1939 z murowanej plebanii, budynków gospodarskich, ogrodu owocowo-warzywnego obwiedzonego parkanem, ok. 5 ha łąki, domku dla grabarza stojącego przy cmentarzu grzeb. Od 26 VIII 1940 do 23 I 1945 beneficjum znajdowało się w rękach niemieckich. Odzyskano je w stanie dość zdewastowanym. Z powodu wielkich wydatków łożonych wtedy na potrzeby kościoła, plebanię tylko z

⁷ Rocznik 1939, s. 82; Kron. Diec. Włocł., r. 33:1939, s. 141; Spis kapłanów 1945, s. 4; Kron. Diec. Włocł., t. 61:1978, s. 179 oraz t. 62:1979, s. 122;— AKDW: Nominacje księży, nr 231; AKDW, pers. ks. Sujkowskiego, bez sygn.;— Osoba znana autorowi. Pozostaje do wyjaśnienia, czy ks. S. przebywał w Kole do 6 X 1941.

⁸ [E. Stachura] ks. E.S.: Ks. Kazimierz Woźniak sen., „Kron. Diec. Włocł.”, t. 59:1976, s. 93—94;— AKDW, pers. ks. Woźniaka sen., bez sygn.

⁹ Spis kapłanów 1945, s. 7;— AKDW: Nominacje księży, nr 95.

¹⁰ AKDW: Nominacje księży, nr 100.

¹¹ AKDW: Nominacje księży, nr 216.

grubsza odnowiono. Stąd 14 XII 1948 ks. Śmietanko stwierdził, iż okna w niej są zgniłe i zapisał, że parafia posiada 3 ha łąki nad rz. Wartą, w kier. południowo-wschodnim od miasta.

5. Parafianie. W roku rozpoczęcia się wojny liczbę katolików w parafii szacowano na 9380 osób. W okresie okupacji wysiedlono z obszaru parafii ok. 1000 rodzin, z których do końca r. 1946 powróciły prawie wszystkie, a ok. 15 utraciło dach nad głową. Ok. 50 osób zginęło w tym czasie w obozach niemieckich, ok. 140 „na wolności”. Na rynku miejskim odbyła się krwawa **egzekucja**, podczas której rozstrzelano 4 mężczyzn. W l. 1940—1941 istniało w Kole getto, którego mieszkańcy pochodzący z miasta i okolicy zginęli w liczbie ok. 2000 w ośrodku zagłady w Chełmnie. Więzienie kolskie w latach wojny było przepełnione, przeważnie Polakami¹².

6. Duszpasterstwo ogólne. Do 26 VIII 1940 funkcje religijne w kościele i na terenie parafii, w ciężkich warunkach okupacyjnych, wykonywali prob. Mężnicki i wik. Sujkowski. Obydwu prefektów i zarazem kapelanów nie było już w parafii w dniu wybuchu wojny. Ks. Wiewiórski dwa dni przedtem wyjechał na nową placówkę do Opatówka, a ks. Derdak pod koniec sierpnia poszedł na kapelana. Po uwięzieniu prob. Mężnickiego i wyjeździe wika. Sujkowskiego kościół pozostawał otwarty do 1 X 1941. Czasem przybywał więc do niego ze mszą św. ks. Lambert **Ślisiński**, prob. par. Sompolno (ok. 25 km), wkrótce najbliższy duszpasterz powiatowy, albo kierował tam, jeszcze rzadziej, ks. Wacława **Liśkiewicza**, zatrudnionego w charakterze urzędnika w firmie niemieckiej w Sompolnie. Po zamknięciu świątyni mógł któryś z nich od czasu do czasu dojechać tu do urządzonej prywatnie kaplicy. Jednak większość z pozostałych na miejscu parafian raczej nigdzie na nabożeństwa nie dochodziła, albowiem do kaplicy Orionistów w Zagrodnicy (par. Izbica Kuj.) było stąd jeszcze dalej aniżeli do Sompolna. Parafianie zawierali śluby małżeńskie także bez kapłana.

7. Duszpasterstwo specjalne. W l. 1938—1939 na terenie parafii istniało i działało, w oparciu o kościół i duszpasterzy, 19 następn. bractw i stowarzyszeń religijnych: Apostolstwo Modlitwy, Arcybractwo Różańcowe, Bractwo Wstrzemięźliwości, Chór Kościelny im. Stanisława Moniuszki, Kasa Pogrzebowa, Katolickie Stowarzyszenie Kobiet, Kat. Stow. Mężów, Kat. Stow. Młodzieży Męskiej, Kat. Stow. Młodz. Żeńskiej, Koło Ministrantów, Krucjata Eucharystyczna, Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary, Sodaliczka Mariańska przy Gimnazjum, Stowarzyszenie Św. Zyty, Towarzystwo Dobroczynności, Trzeci Zakon Św. Franciszka, Wydział Par. Ca-

¹² Eksterminacja ludności w Polsce, s. 107; Obozy hitlerowskie, s. 238, poz. 1974—1975.